

# motrišta

ČASOPIS ZA KULTURU, ZNANOST I DRUŠTVENA PITANJA • RUJAN - LISTOPAD 2020. • ISSN 1512-5475

Časopis Motrišta referiran je u Central and Eastern European Online Library /Frankfurt am Main/ - <https://www.ceol.com/search/journal-detail?id=185>

115

Bevanda, Bilić, Brković,  
Grbavac, Kordić, Lasić,  
Lovrenović, Mijović Kočan,  
Mlakić, Muslimović, Nedić,  
Rupčić, Šain, Travančić,  
Vincetić, Vlajsavljević



# motrišta

BR. 115, ČASOPIS ZA KULTURU, ZNANOST I DRUŠTVENA PITANJA

**Utemeljitelj i nakladnik:** Matica hrvatska Mostar  
**Sunakladnik:** Zdravo društvo Mostar  
**Za nakladnike:** Ljerka OSTOJIĆ  
**Glavni urednik:** Josip MUSELIMOVIĆ  
**Odgovorna urednica:** Ljerka OSTOJIĆ  
**Tajnica:** Vanja PRUSINA  
**Uredništvo:** Misijana BRKIĆ MILINKOVIĆ, fra Ante MARIĆ,  
Dragan MARIJANOVIĆ, Šimun MUSA, Mira PEHAR  
**Lektura i korektura:** Misijana BRKIĆ MILINKOVIĆ  
**Grafičko oblikovanje:** SHIFT kreativna agencija, Mostar  
**Telefon/faks:** +387 36 323 501  
**E-mail:** motrista@tel.net.ba  
**Adresa:** Ulica kralja Zvonimira b.b., 88000 Mostar  
**Žiroračuni:** 338 100 220 201 2542 UniCredit Bank d.d. Mostar  
161 02 000 115 000 30 kod RAIFFEISEN BANK BiH  
**Upłata iz inozemstva:** UniCredit Bank d.d. Mostar  
SWIFT UNCR BA 22  
IBAN: BA 39 338 060 481 699 95 75  
**Cijena:** 10 KM, dvobroj 20 KM, za inozemstvo dvostruko

Mišljenjem Federalnog ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa br. 08-91-4/97. od 3.3.1997. glasilo Motrišta upisano je u evidenciju javnih glasila pod br. 661 i oslobođeno plaćanja poreza na promet proizvoda.

# motrišta

BR. 115, ČASOPIS ZA KULTURU, ZNANOST I DRUŠTVENA PITANJA

# Kazalo

## **rukopis**

Mato NEDIĆ: U zemlji riječi . . . . . 7

## **književna radionica**

Mato NEDIĆ: Stopljeni sa svjetlošću . . . . . 9

Mario BILIĆ: Socijalno osiguranje . . . . . 12

Branislav BRKOVIĆ: Kronika izgubljenog vremena . . . . . 14

Josip VINCETIĆ: Budan. . . . . 36

Petra RUPČIĆ: Ljetna noć . . . . . 39

## **učilište**

Prof. dr. Željko ŠAIN: Čovjekoljubivost akademika Josipa Muselimovića . . . . . 41

Dr. sc. Zdravko KORDIĆ: Pogled na društvenu zbilju modernoga i  
suvremenoga doba. . . . . 44

## **mozaik**

Ivan LOVRENOVIĆ: Mala noćna jeza . . . . . 59

## **čitaonica**

Josip MUSELIMOVIĆ: Nužna obrana duše. . . . .	73
Prof. dr. sc. Mile LASIĆ: Zreli govor o aporijama našeg vremena . . . . .	77
Mate GRBAVAC: Život je čudesna pustolovina. . . . .	81
Melida TRAVANČIĆ: Svijet mora, šarenila i života u priči Sonje Škobić. . . . .	85

## **ljetopis**

Stijepo MIJOVIĆ KOČAN: Vrata u hodnik iz doba korone . . . . .	87
--	----

## **dodatak**

### **25 godina Daytonskog mirovnog sporazuma**

Akademik Mladen BEVANDA: 25 godina Daytonskog mirovnog sporazuma . . . . .	93
Josip MLAKIĆ: 25 godina Daytonskog mirovnog sporazuma . . . . .	98
Ugo VLAISAVLJEVIĆ: Daytonska prekretnica: napokon ustavna demokracija u Bosni i Hercegovini ili – zašto deklaracije ZAVNOBiH-a nisu imale pravnu snagu . . . . .	110





## U zemlji rijeci

Kovit cu misao po maglovitim sumama  
i ulovit cu ju kao isto lovac  
ulovi prepelicu.

Od mje cu, ulovljene, naciniti trubu  
i pozvat cu vojke misli  
da joj se pridruze.

Poci cemo u bor po vrletima bosanskim  
i doznat cemo stare fratre  
i banove i kraljeve.

Ne cemo se smiriti ni misao ni ja  
ni vojke koje nas sljede  
dok zemlji ne vratimo cast.

Traganje cemo pretociti u prolaznost,  
u slobodu,  
zaustavit cemo vrijeme u zemlji  
rijeci, u rijeci.

Mato Nedlic



Mato NEDIĆ

## Stopljeni sa svjetlošću

### U KRUGU

Razgrnuh rukama tminu  
što zastire pogled  
do Tebe, Bože.

Vidjeh  
prostranu svjetlosnu prugu  
u krugu.

### DOBRONAMJERNIKU

Ne zaboravi riječ  
zadanu sinu;  
ne uteci,  
već priteci  
u pomoć.

Ne uči ga  
da zagradi prazninu.  
Neka traži život,  
objeručke,  
u svemu.

### PJEV RAJSKIH PTICA

Gasi se dan.  
Moje misli cvjetaju na poljima snova  
i njihove već umorne glave  
polako padaju naniže,  
a cvrkut ptica pjevica,  
koje koriste posljednje zrake svjetlosti  
kako bi priopćile ovo i ono,  
puni mi uši  
i dušu.

Zore se bijele negdje u daljini.  
Dosanjani će snovi  
u njih uliti meleme  
za vječnost spremljene.  
Zacvrkutat će jednom  
rajske ptice  
u visinama duha  
koji jedino njihov  
pjev razumije.

## DOĆI ĆE DAN

Doći će dan  
kada ću i ja  
biti u zemlju  
zaboden  
poput križa  
jer i živio sam  
križ.

Ne ću biti u nju,  
poput drugih,  
položen, već doista  
zaboden  
i križ će taj  
dobiti krošnjju  
i listove  
i cvijet.

Obilje njegovih  
plodova  
kazivat će  
o trajanju.

Doći će dan  
kada ću biti  
u zemlju zaboden.

## DRUGI PUT

Drugi put će nas  
roditi zvijezde,  
a mi ćemo, maleni,  
pohoditi nebesa.

Zemlja će tada  
u našoj misli  
biti tek uspomena,  
a možda ni to.

Prhnut ćemo svemirom  
poput ptica selica,  
stopljeni sa svjetlošću  
i s vremenom.

## JEDNOM

Svi ćemo mi morati  
u zemlju leći  
i tamo ćemo proklijati.

Više se ne ćemo smijati,  
ni plakati ne ćemo.

Samo ćemo rasti  
i gledati u vječnost,  
u daljinu.

## POSTOJANOST

I.

Svi mi imamo  
srce ptice  
koja u visinama  
nalazi spas  
od tuge.

U srcu ptice  
koje u nama  
zadrhti  
oko je neba,  
beskraj je plaveti.

II.

U oku nam gori  
plamen sjećanja  
na vrijeme  
sadnje, rasta  
i rađanja.

U srcu nam zbori  
glas vječnoga  
Tvorca svega;  
plamtimo  
neizgorivi.

## VJEČNOST

Kada moje lice bude okrenuto nebu,  
padat će zvijezde, ali ih ne ću vidjeti  
i trest će se zemlja,  
a ja to ne ću osjetiti.

Iz ruku će mi tada izrasti drveće,  
a iz srca će izniknuti cvijeće;  
pretvorit ću se u busen ljiljana  
koji uživaju u spokoju.

Kada moje lice bude okrenuto Tebi,  
ja ništa drugo osim Tebe ne ću vidjeti  
i bit će mi dosta.

Mario BILIĆ

# Socijalno osiguranje

## Licemjeri

Uzalud pišeš pisma  
tim psima.  
I uzalud oštriš pero.  
Rezultat je zero.

Oni ti pružaju ruku  
da te dublje uvuku.  
I oni ti kao ne brane  
promjenu strane.

Puna im usta herojstva  
i Presvetog Trojstva,  
a sve čine da staneš  
i neslavno paneš.

Oni te cjelovom tuku.  
Bez ruku.

Prestat će kad im se kaže  
da lažu i mažu blaže.

## Dajte mi posla

Vi, što pijete viski s ledom,  
vi, što se hranite mlijekom i medom,  
učinite od mene osla,  
al' dajte mi posla.

Vi, što slušate velikim uhom,  
što se razbacujete mesom i kruhom,  
učinite od mene osla,  
al dajte mi posla.

Vi, kojima u svakom trenu znade  
ljevica i desnica što rade,  
učinite od mene osla,  
al' dajte mi posla.

Ne znam vam dalje reći ni riječi,  
ni tko je od vas manji il' veći.  
Stoga, učinite od sebe osla  
i dajte si posla.

### **Sjedi i jedi**

Ja nemam njivu  
i nemam vrta.  
Tek nešto loze.  
I ona škrta.

Moja obitelj,  
od uha do uha,  
kod drugih služi  
koricu kruha.

Ja nemam zemlje  
i ne jedem žemlje.  
Tek nešto s puta  
da se proguta.

U gluho doba,  
dok vrijeme se cijedi,  
ja čujem kroza san:  
sjedi i jedi.

### **Drugi će ti reći**

Drugi će o tebi reći  
sve što treba kazat'.

Sve što treba lagat'  
i mazat'  
stići će te brzo.

Nevoljo moja.  
Kapni iz oka, suzo,  
jer dokle će to trajat'?

Do Sudnjega dana –  
šapnu mi na uho pčela.

Samo nemoj zdvajati  
jer prava bitka  
nije još ni započela.

### **Nedjelo ili nejelo**

Na dubu visi tijelo.  
Na usnama tragovi smiješka.  
Ubi li ga nedjelo,  
Ili' nevolja teška?

Na dubu visi tijelo.  
Kakva li greška.  
Ili ga ubi nejelo,  
Ili' samoća teška.

Na dubu visi tijelo.  
Oči mu zure u vodu,  
a svečano crno odijelo  
kao da blista na podu.

# Kronika izgubljenog vremena<sup>1</sup>

Ponekad mi se prividi profesor Ilinčić; visok, mršav kao prut, koštunjava lica, duge si jede kose, uredno potkresane brade, s crnim šeširom na glavi. Odavno ga nisam sreo, nečujno je nestao, nema ga ni na književnim susretima; pretpostavljam da se sam izopćio iz javnosti.

Najčešće mi se prikaže ispred biblioteke, gdje je određenom broju polaznika držao tečaj kreativnog pisanja. Dva mlada pisca, željni učenja, skoro dvije godine bili su profesorovi redovni slušatelji. Nije nikakva tajna zašto su pohađali njegova predavanja; sati na koje su išli do tada udaljivali su ih od umjetnosti, što im se nije svidjelo.

Profesor Ilinčić im je ulio sigurnost i samopouzdanje, ono što je falilo njihovim uvaženim predavačima, koji su malo potom postali politički prvaci, sjetih se, dok hodam ulicama moga grada uplašen za zdravlje Kornelija Ivanića. Ustvari, jedan čičica s crnim šeširom pospješio je moja razmišljanja o profesoru dok žurim u bolnicu, prolazeći dijelom njegove staze za šetnju; odskoro načičkane kafićima, sportskim kladionicama, buticima čuvenih svjetskih tvrtki, ali je ostala i pogdjekoja stara kavana, gdje je završavala profesorova maršruta.

Žurim, ne okrećući se ni lijevo ni desno, upravo zbog sjećanja. Nikako da ih se oslobodim, često me opsjedaju i muče, posebno ona u kojima vidim nestanak mnogih znamenja moje mladosti; knjižara „Kultura“, gdje su živjeli Mate Lovrak, Dickens, Endre Ady, Brecht, Majakovski,...; kino istoga imena, pred kojim smo satima čekali da dođemo do karte za filmove koji su nas uvodili u argentinski tango ili američki *blues*...

Žurim mojim gradom sa strahom za zdravlje svoga prijatelja; ujedno se plašeci da neću ispuniti obećanje, koje sam zbog odsutnosti kolege M. prihvatio, i poslati izvještaj za radio Slobodna Europa, o svečanom predstavljanju novoga predsjednika, jer sam na samome početku službene inauguracije pozvan iz bolnice i obaviješten o Kornelijevu zdravlju. Žurim, a noge mi klecaju: „Od straha ili od uzbuđenja“, kazao bi profesor Ilinčić.

Razmišljam, poštovani čitatelju, da vam ispričam nekoliko detalja s prijama priredena za goste inauguracije novoga predsjednika, jer i to malo što sam vidio dovoljno je da osjetite atmosferu:

Dok su se gosti, ove po mnogočemu jedinstvene seanse, skupljali po grupicama i lagodno meškoljili, čuo sam zanimljiv razgovor:

---

<sup>1</sup> ulomak iz romana. Ulomak je s crnogorskog na hrvatski lektorirala Misijana Brkić Milinković



- Čudan i raskošan prijam!
- Ne opterećujte se, tek ste stigli, dragi kolega.
- Zar je neophodno naše prisustvo?
- Izvjesno je da smo se morali pojaviti.
- Morati, što uopće znači ta riječ? – razgovarali su dvojica mladih (jedan tek opuno-moćeni) diplomata, s naklonom pozdravljajući pridolazeće zvanice.

Dok je u salu ulazio *pater patriae* ili Glavni, kako su ga zvali u bliskim krugovima, prolomio se pljesak.

- Ne vidim ministra vanjskih djela.

– U predvorju je, sada će i on, nasmijana brka, ući u dvoranu – nastavili su razgovor.

Iščekujući ministra vanjskih poslova, pozornost mi je privukao portir; žurnim korakom ušao je u salu, zaustavio se ispred jednog dosta debelog čovjeka, niskog rasta (pret-postavljam, medijskog izvijestitelja), blago ga dodirnuo za ruku i šapatom mu nešto priopćio. Gospodin je, u pratnji portira, došao do starinske komode, lijevo od ulaznih vrata, gdje je stajao crni telefon i podigao slušalicu:

– Halo – glasno je izgovorio. Nakon kraće šutnje, spustio je slušalicu, pošao do predvorja dvorane, s vješalice uzeo svoju malu kožnu torbu i napustio prijam.

Pri samome ulazu u dvoranu, čekajući dolazak novog predsjednika, ćaskala je omanja skupina; čuli su se piskavi glasovi i smijeh – uvažene goste zabavljao je prvi policajac vlasti.

- Klik, klik, klik – neprestano je ponavljao.

Jedan skoro neprimjetan pogled glavnog isključio je *policajca tastaturu*, začas je sve utihnulo; uz buran pljesak u salu je ušao novi predsjednik. Samo što se pljesak stišao, ušla je i posluga; nekoliko njih nosilo je ovale s tanko isječenim njeguškim pršutom i sirom, a nekoliko, na srebrnim pladnjevima, kristalne čaše u kojima je svjetlucao šampanjac.

(Katkad pomislim da je sve namješteno da bih vidio: Kada je *pater patriae* uzeo čašu da nazdravi uvažanim gostima, *policajcu tastaturi* izbijala je slast iz očiju. Ne nalazim u tome ništa loše po njega, ali mi se namjestilo da gledam).

Svi su istinski uživali: opozicija, uvaženi diplomati, predstavnici svih konfesija, kulturni poslanici – redatelj, pisci, likovnjaci, akademici obje akademije, utrkujući se u nazdravljanju jedni drugima.

– Luda zabava – izusti ruski diplomat dok je prolazio pored one dvojice mlađih kolega. Žurio je pozdraviti se s Glavnim.

- Kakva besramnost – prokomentira jedan od njih.

U prvome dijelu prostorije, kao da je tek ušao, primijetio sam najkontroverznijeg pisca, starog mi znanca. Kada me ugledao, krenuo je k meni. Osjetio sam draž pogleda, bliskost susreta koji će uslijediti, jer se mjesecima nismo vidjeli. Dok sam razmišljao što mu kazati, o čemu razgovarati (mudrac se nikad nije izjašnjavao o politici, zato su svi računali na njega), on me zaobišao bez pozdrava, bez ijedne riječi. Takav način bio je oprečan našem poznanstvu. Okrenuh se za njim, kad ispred mene stoji onaj portir koji je obavijestio medijskog izvijestitelja o pozivu. Tiho mi saopćava, jedva sam ga razumio, da se javim na telefon, zatim je iskrivio glavu i pogledao ka ulaznim vratima, još mi je i rukom dao znak da krenem. Polazim s nevjericom da me netko ovdje traži, premda je to jedini način da me nađu, jer smo ispred ulaza u salu morali isključiti svoje mobilne

telefone. Na drvenoj komodi otvorena slušalica, samo što sam je podigao, nisam izgovorio ni *halo*, čuo sam glas:

– Gospodine, u starome dijelu Kliničkog centra, na Odjelu psihijatrije, nalazi se Vaš prijatelj, Kornelije Ivanić, hitno dođite – kaže glas s druge strane žice. Čudno, poslije izdiktirane rečenice, prekinuo je vezu; nije sačekao moj odgovor. Glas mi je nekako bio poznat, ili sam se podsjetio tog Odjela iz devedesetih godina prošlog stoljeća, a mislio sam da mi njegov zloduh ne može više naškoditi.

Zahvalio sam portiru, izašao iz dvorane i pojurio da što prije stignem do Kornelija.

## 2.

„Sve sretne obitelji...

Ova rečenica, kojom Lav Nikolajevič ukazuje na suštinu našega postojanja, došla mi je u mislima onog prohladnog dana, u hotelu Grand, na Cetinju, gdje smo proslavljali početak novog života naših prijatelja, Grigorija Vilića i Sare Magdalenić...”, dočeka me pričom Kornelije Ivanić, u bolesničkoj sobi na Odjelu psihijatrije u Kliničkom centru „Dr. Vukašin Marković“, oporavljajući se od duševne slabosti (psihastenija), stalnog straha i utučenosti, kako je stajalo u izvještaju specijalista primarijusa dr. Ota Bilića. Nije ni završio rečenicu, a već je zatvorio oči. Nisam uspio ni upitati ga što mu se dogodilo, a kamoli da s njim i nešto drugo prozborim; dogodilo se ono što mi je odmah nakon mog dolaska predočila dežurna medicinska sestra. I pored njezina upozorenja, bio sam iznenađen kako je naglo sklopio oči. Ni to što je njegovo često spavanje, nekad kraće, nekad duže, smatrala normalnim, nije umanjilo moju zabrinutost.

Na sva moja čuđenja, sestra se blago osmjehnula i otpratila me do ordinacije dr. Bilića da se raspitam o Kornelijevom zdravlju.

Kada sam ušao u ordinaciju, čekalo me novo iznenađenje; dr. Bilić je čovjek s predsjednikove inauguracije za kojega sam mislio da je medijski izjavitelj.

Nakon srdačnog pozdrava, liječnik mi je objasnio da je stanje stabilno, ali je pod jakim sedativima zbog čestog kunjanja: *To nije san*, rekao je, *već neko grozničavo bunilo iz kojeg ga pokušavamo otrgnuti. Pretrpio je ogroman strah*, dodao je na kraju.

Vratio sam se u bolničku sobu, više uplašen nego zadovoljan pričom dr. Ota Bilića. Kornelije se već pridigao, naslonio na jastuk prislonjen uz šipke metalnog kreveta. Izraz na licu mu je bio identičan kao kada je zaspao i prekinuo priču; to je onaj izraz koji se oslikava na licu kada vas netko, na trenutak, poremeti u priči, završeni vam telefon... Uglavnom, on je nastavio tamo gdje je stao:

„Naime, ovo što ti kanim ispričati dogodilo se u predvečerje slavljeničkog dana, ostali slijed događaja samo je nastavak te slike”, kazao je smireno i nastavio:

„Svadba je završila, čitav dan smo proveli na Cetinju, slavljenici su se ukrcali u automobil i krenuli na bračno putovanje. Većina gostiju je bila otišla, za ovalnim stolom prekrivenim bijelim čipkastim stolnjakom, ostali smo ja i Gertruda (kćerka generala Koljenića) i neki meni nepoznati ljudi.

– Želja za traženjem sebe, onog pravog, prožima se mnogostrukim vidovima – objašnjavao sam Gertrudi novi životni put naših prijatelja.

Ona čitavog dana nije bila voljna za razgovor, djelovala je umorno i zabrinuto; ustvari, toga jutra, u blizini hotela, uz ogradu tvornice *Obod*, pronašli su beživotno tijelo mlade žene, a Gertruda je jedna od tih koji su je pronašli, što je utjecalo na naše raspoloženje i odvelo nas u sasvim drugu priču.

– Ta mlada žena, opuštena i prislonjena uz ogradu, povijene glave, sličila je na Djevu Mariju, samo joj ruke nisu bile sklopljene – često je ponovljala.

Uzalud sam pokušavao smiriti je, obojiti razgovor nečim vedrijim, podsjetiti gdje smo i zašto smo došli, ona je samo o tome razmišljala:

– Nikada nećemo znati uzrok njezine rane smrti – kazala je, s puno tuge.

Moram priznati da je taj događaj tijekom slavlja remetio atmosferu za našim stolom. Čak i da sam mogao u mislima ga otjerati, raspoloženje se ne bi promijenilo...”, začas je zašutio i rukom mi dao znak da približim stolicu... „Jednog trenutka sam osjetio tegobu, vrtoglavicu”, nastavio je tiho, „ispred sebe sam ugledao nekog čudaka, mijenjao je svoj lik; čas je sličio na krepkog starca, čas na neobuzdanog mladića. Pomislih da mi alkohol remeti razum, pa zamolih Gertrudu da krenemo. Misterij je dopunjavalo gašenje i paljenje žarulja, kao da će svakog časa pući:

– Nemojte se uzrujavati, gospodo! Žarulje se lako zamijene – progovori jedan od nepoznatih, koji su sjedjeli za našim stolom – ja sam više zabrinut za Vas, uopće uzevši – znam i zašto, vjekovima se provlači uvijek isti problem, onaj koji me muči, to jest u pitanju je čovjek.

Shvatioh to kao opomenu, premda sam nemoćno pokušavao otkriti smisao izgovorenog. Bilo je, međutim, u tome nečega čudnog. Osjetio sam (i sama pomisao na rečeno) da me muči i ispunjava strahom.

– Veoma zanimljivo, veoma zanimljivo – rekoh suho, jer sam želio staviti mu do znanja, kako je to što je kazao nadmeno, posebno ako misli da sam mu povjerovao.

Gospodin me samo pogleda, zabrinuto i nezadovoljno (meni se čak učinilo da je promrmlija nešto sebi u bradu), zatim je rukom prodrmao onog do sebe, a onda ustao i pošao. Onaj kojeg je drmao malo se zbuni, ušeptrlji, nervozno protrlja čelo i pođe za njim. Šeptrlja se poslije dva koraka okrenuo k nama, teatralno je izveo piruetu i uzviknuo:

– Katarza!

– Pogodio je čovjek – obratih se Gertrudi, dok je ona šutjela i gledala u prazno. Uzeo sam je za ruku i odveo...”, Kornelije zastade s pričom, nekoliko puta zatrepta očima i ljutito reče:

„Danima sam se mučio, imao potrebu da ovo nekome ispričam, ali nijesam znao kome; tebe nigdje nije bilo, što se u posljednje vrijeme često događa”, prekorio me.

Objasnio sam mu da sam zbog nekih ranije preuzetih obveza morao otputovati na par dana i da zato nisam bio ni na svadbi gospode Vilić – Magdalenić. Kornelije je klimnuo glavom, odobrio moje razloge i nastavio:

„Uvijek me najprilježnije slušao naš stari prijatelj, Vićentije Gilić, botaničar (u narodu poznat kao *travar*), nadareni majstor za namještanje iščašenih ili slomljenih kostiju. Dugo se nismo vidjeli, a znam da me se zaželio, zato sam pošao kod njega. Kada sam ušao u njegovu kuću, sa mnom se ponovno nešto dogodilo, sjeo sam u stolovaču pored kamina i zanijemio. U glavi mi se vrtjelo, a mislima su rovarili likovi sa svadbe na Cetinju.

– Što se to s tobom događa – upita Vićentije, gledajući me začuđeno.

Ispričao sam mu za susret s nepoznatima, na slavlju našeg zajedničkog prijatelja Grigorija Vilića.

– Zato nisam došao – kazao je – toliko raskoši, zvanica, ne bih mogao podnijeti. Njegovi pozivi su uvijek bili izazov, posebno za nas: nenaviknuti na pompezne parade, bezrezervno smo ulijetali u njegove igre – smireno mi je obrazložio Vićentije, zašto nije došao na Grigorijevu svadbu.”

Ponovno je Kornelije zastao, kao da je razmatrao travarev razlog, duboko uzdahnuo i produžio s pričom:

„Najviše zbog sebe, a možda i zbog riječi uvaženog prijatelja Vićentija, iste noći počeo sam s pretraživanjem: sve listiće koje sam našao u svojoj radnoj sobi, na kojima sam bilježio detalje naših druženja (iskričavih replika, duhovitih šala, i, zašto ne priznati – opaski na naše i suviše opterećene mozgove nekim bizarnim noćima), složio sam po sjećanju, kada je koja zabilježena. Sa zaprepaštenjem primijetih da se na svakoj, ili skoro na svakom, uz Grigorijevo i Sarino, nalazi i ime nekog tipa kojega su često spominjali i s oduševljenjem pričali o njemu. Pored listića na stolu se nalazilo staro izdanje Venculovićevih fantastičnih priča, kao i rukopis poezije jednog mlađeg pisca. Ma koliko manjkav, bio je vraški koristan za to vrijeme...”, dok je izgovarao posljednje riječi, san ga je oborio.

Upozoren od dr. Bilića da ga ne pokušavam buditi, pošao sam do sestrinske sobe, gdje mi je sestra Magdalena spravila čaj od šipurka. Često sam pogledivao na sat, kao da se negdje žurim, da ne zakasnim, našto sestra, vrlo autoritativno, kaza da će spavati još desetak minuta. Sačekao sam tih desetak minuta, zahvalio za čaj i pošao Korneliju. Zbilja, već je bio budan, s onim istim izrazom na licu koji prethodi nastavku priče:

„Sutradan sam pošao do Vićentija, s namjerom da mu i ovo ispričam.

Zamolio sam ga da izađemo negdje na piće, godilo bi mi; danima sam usamljen, sjedim za radnim stolom, mučeći se s rukopisom i nestrpljivim izdavačem. Naravno, predložio sam zeleni salon hotela *Crna Gora*, jedino pristojno mjesto za njega.

Međutim, hotel nije radio, nekoliko građevinskih strojeva, među njima i ona za rušenje, opkolilo je hotel. Predložih Vićentiju da pođemo u bar *Cocoffi*, našto on zavrtje glavom, ali ipak pristade.

Nakon ulaska u lokal, ugledao sam onu nepoznatu gospodu sa svadbe naših prijatelja Grigorija Vilića i Sare Magdalenić, zapravo sam prepoznao šeprtlju. Sjedjeli su u udobnim foteljama na vrhu jednoga od krakova na pod iluminiranog pentagrama, pili crno vino i časkali. Namjerno sam zauzeo stol najbliži njihovom. Nisu se ničim odali da su nas primijetili. Među njima se vodio zanimljiv i vrlo glasan razgovor:

– Koliko je vremena prošlo, a nisi ništa uradio – pitao je šeprtlju, onaj s čudnim komentarom na veselju Grigorija Vilića. Nato šeprtlja pogleda u mene, kao da gleda u prošlost, malo zavrtje glavom, nasloni se na laktove i progovori:

– Sada ga imam, sve vrijeme sam ga pratio, kroz njegove oči sam gledao, njegovim ušima slušao, vjerujem da je on taj.

– To si kazao i za onoga, a on nas je zajahao, stegao dizgine do pucanja. Kasnije si ustvrdio da se potkrala pogreška u rastu, sličio je na njega – razgovor je postajao žustriji.

– Pogreška je bila metodičkog karaktera, mikronima se mjerila, krivulja je skrenula za 0,0007 mm.

– Isti slučaj je i s njegovim nasljednikom, od tebe izabranim... Test je ispio nemoguć. U povodu njih, nema sumnje, previše si bio spreman da žrtvuješ.

– Sada sam gotovo siguran.

– Što ako krivulja skrene za 0,0001mm? Koji je postupak?

Nisam čuo odgovor, jer me Vićentije čvrsto stegao za ruku, kaže da mu nije dobro, moli da krenemo:

– Jutros sam popio čaj od trave koju sam ubrao u podnožju Kamenika, člankovite stabljike, a svaki članak ima oblik zmijske glave, mora da je to uzrok moje nestabilnosti, vrtoglavice – izgovora i panično se pridržava za mene.

Dok smo ustajali krenuti, ugledah vitku, plavokosu damu kako se približava našem stolu. Kada je prišla, blago je pomilovala Vićentija:

– Vini, prijatelju, dobro je što si tu. Imam za tebe lijepu vijest: novi posao te čeka.

Vićentije sjede i bezumno pogleda u nju.

– Ustani, Vićentije, moramo poći, i prestani me tako gledati – izusti dama, nešto snažnije.

Vićentije se uznemirio, pokušao je ustati, zaustio da nešto kaže, no gušeci se od napada kašlja, ponovno je sjeo.

– Nije zabrinjavajuće, Vini – smireno izgovara plavokosa dama. – Nemoj se uzrujavati, posao je veoma lak. Nećeš se zamarati, sve je pod kontrolom, samo ćeš, podrazumijeva se, namještati kosti.

Vićentije se i dalje gušio, suznih očiju gledao je u mene.

– Ustani, Vini – požurivala ga je plavokosa, bez ispričavanja, kao da ja nisam sjedio za tim stolom.

Vićentije ustade, potrča k toaletu. Teturajući, stigao je ispred samih vrata. Lijevom rukom brisao je znoj s čela, a desnom ih otvorio. Dok sam ja stajao zapanjen, ona plavokosa dama se uputi za Vićentijem. Malo sam sačekao i krenuo za njima.

Samo što sam ušao u toalet, iza jednog od pregradnih zidova čuo sam plavokosu kako govori, učinilo mi se da tješi Vićentija:

– Jesi li spreman, Vini? Svakog trenutka otpočet će tvoj novi život.

Kada sam navirio iza pregradnog zida, imao sam što i vidjeti: Vićentije ukočeno gleda negdje u prazno, dok se plavokosa igra njegovim vrsnikom, a on uopće ne zna što mu radi.

Malo zatim u toalet je ušao i onaj nepoznati. Odmah sam krenuo k izlazu.

– Uvijek vam se žuri, trošite vrijeme bespoštedno – kao za sebe izgovori nepoznati.

Zastadoh da čujem što hoće čovjek. Međutim, čuo sam samo glas plavokose:

– Krajnje je vrijeme, Vini...

Vićentije se naglo trže, pogleda po toaletu, kada me opazio, spustio je glavu gledajući u ukusno dizajnirani pod.

Ipak sam krenuo da ih napustim, ali je ispred mene stao nepoznati, raširio ruke, hoće još nešto da mi kaže; u trenutku njegove gestikulacije otvoriše se ulazna vrata toaleta. Iznenadih se, jer u društvu sa šeprtljom ugledah prefinog i mirnog mladića, kojeg često srećem u gradu. Šeprtlja stade ispred njega, napravi dubok naklon i izvede istu piruetu koju je izveo u hotelu *Grand*, najavljujući ga. Sklonio sam se iza otvorenih vrata, uz sami prozor. Nepoznati, čini mi se i glavni redatelj ove predstave, odvoji šeprtlju od mladića, skupa priđe prozoru uz koji sam stajao i upita ga:

– Znam da je to tvoj prijedlog, za njega si kažeš siguran, ali se ne sjećam njegove prošlosti.

– Ovdje se ne govori o prošlosti onoga koji dolazi.

– Nije se potkrala pogreška?

– Ovoga puta mjerenja su se poklopila i u vlasima kose, stidnih dlaka, noktiju, vlažnosti kože, sušta suprotnost od prethodnog, i želje im se razilaze.

– Što znamo o njemu?

– Nikada nije gubio, svaki njegov korak pretvaran je u uspjeh; ako postoji nešto za čim bi zažalio, čega bi se rado sjetio, duboko je sakrio negdje u sebi.

– Kako se ponašao u prethodnom razdoblju, kada su svi željeli biti vođe?

– Pokušavao je zadržati svoju staru orijentaciju, lijevo-desno, tražeći oslonac, potom je bio prisiljen promijeni ti kut gledanja, u nadi da će postati predvodnik – priopćavao je šepRTLja glavnom redatelju izvještaj o mladiću. Bio sam iznenađen, shvatio sam koliko malo znam o ljudima koje svakodnevno srećem, čak se i pozdravljam s njima.

Dok je nepoznati razmišljao, šaputao za sebe „što da radi, odakle da počne“, jasno se oslikavalo da, pripremajući ovaj projekt, nije računao na tolike promjene. I sada tek ne zna što raditi.

– Da svaki sustav u svojoj složenosti predstavlja jedan čovjek (to je tajna koju zanemaruje svijet), ovaj mladić zna; čisto i razgovjetno ušao je u ideju narodne svijesti. Približio se svim strukturama moći. S njim treba uspostaviti prisan odnos – odvažno je izgovorio šepRTLja.

– Ne previše prisan, s jednim smo već pogriješili. Ovoga treba izolirati da bi ostao kreativan u svojoj djelatnosti. On mora biti prefinjen provokator, prevrtljivo buškaralo – naglasio je nepoznati.

Više zapanjen nego uplašen, izašao sam iz toaleta i napustio bar...”, naglo je Kornelije prekinuo priču, kao da se prisjećao kuda se uputio nakon izlaska.

A onda je izgovorio jednu rečenicu, s kratkom pauzom, kao da je određivao tijek radnje svoje nove knjige i nastavio.

„Prošlo je nekoliko dana od tog događaja, a mene je još uvijek mučila činjenica da se Vićentije upleo u neku igru. Nakon jedne popodnevne šetnje, ponovno sam navratio kod njega, ustvari sam želio saznati nešto više, jer me sve podsjećalo na koktel obitelji Gulzar.

Odmah sam zapazio da nije bio naročito oduševljen mojim posjetom. S obzirom na to da sam predhodnog dana saznao nešto više o njemu, razumio sam njegovu reakciju, premda sam ostao iz želje da vidim što on to radi. Vićentije nije obraćao pozornost na mene, prišao je ulaznim vratima i posmatrao cvijetnjak ispred svoje kuće.

Stao sam naspram njega. Šutjeli smo. Bilo je jasno da je Vićentije čekao da se udaljim. Bilo je to tako jasno da sam ja namjerno ostao, što zbog starog prijateljstva, što da saznam je li zbilja zastranio. Vićentije se okrenuo i izašao iz kuće. Došao je do leje cvijetnjaka, čučnuo i počeo čupati tek pronikli korov.

– Uvijek je sigurnije, da se ne oplodi, čupati ga dok još nije narastao – doviknuh mu.

– Svakog dana, svakog dana – nevoljno je ponavljao, ne podižući glavu.

– Upornošću se pobjeđuje – izazivam ga.

– Postoje razdoblja u kojima čovjek misli da je pobijedio, zanemarujući činjenicu da je i Rim pao zbog velikih pobjeda – izgovara podižući glavu. – Sjeti se samo Nerona – dodade.

– Uspio je uništiti ga? – poigravam se.  
– Ili ga je stvorio? – nasmijao se, uspravio i krenuo prema kući.  
Premda me Vićentije i dalje ignorirao, nastavio sam s provokacijama:  
– Čitav život pokušavam razumjeti načine ljudskog ponašanja – kazah, nastojeći vratiti ono čemu povratka nema. Kako je i dalje šutio, želio sam, pošto-poto, izazvati ga:  
– Izgleda, netko se može poigravati s prijateljem, njegovim osjećanjima – ukazah mu da sam svjestan gdje pripada, čak sam i glas podigao.  
Djelovao je nezainteresirano. Ipak, nije mogao izdržati, a da mi ne odgovori:  
– Zabavan si, a takvih je, nema sumnje, malo u ovoj sredini.  
Bio sam pomalo ljut, moram priznati, što sam dopustio sebi takav razgovor:  
– Ja sam – kažem mu – u tvojim očima ubjeglica, oblutak o koji si se slučajno očešao.  
Ponovno se nasmijao i prvi put me pogledao u oči. Tada sam se, ne znam zašto, sjetio leša one mlade žene uz ogradu tiskare *Obod* (na dan vjenčanja Grigorija Vilića i Sare Magdalenić), shvatio da je čak i to, što on nije došao na veselje, i što je Gertruda naišla kada je otkriveno beživotno tijelo, dio njegova plana ili je sredio uklopiti se u plan nakon što se dogodilo...”, naglo je zašutio, pogledao me umorno, otežali kapci se sklopiše.  
Ostao sam pored njega dok nije došla sestra Magdalena. Pokrila ga je plahtom do grla, popravila mu jastuk, kazala je da je ovo faza kada spava, možda čak i sedam, osam sati.  
– Možete slobodno ići – tiho je izgovorila. Došao je i dr. Bilić, imao je na sebi čudan ogrtač, okačen o desno rame; skide ga i dodade sestri Magdaleni, a meni dade znak da ga slijedim. Odveo me u susjednu sobu u kojoj je ležao neki mladić, čija je okrugla glava virila ispod pokrivača.  
– Isti slučaj – kaže mi – samo što ovaj riječ nije izustio od kada je doveden na kliniku. Takvih je desetak, vaš prijatelj je među lakšima – nasmijao se. Zatim je uzeo ogrtač od sestre i odveo me u svoju ordinaciju. Pažljivo je ogrtač spremio u ormar. Iz hladnjaka je izvadio bocu viskija i natočio nam. Nije me čak ni pitao jesam li za piće, što, naravno, u ovim okolnostima ne bih odbio. Ustvari, naziralo se tu nešto drugo: Dok sam pio čaj u sestrijskoj sobi, sa sestrom Magdalenom i njene dvije kolegice, ispričao sam im za prethodni razgovor s dr. Bilićem, što su one s čuđenjem prihvatile, u smislu onog: daj, dr Bilić dopustio da netko nešto komentira: „To je nevjerojatno“, kazala je jedna od sestara. Druga je, s dosta ironije, dodala: „Mora da ste važna ličnost“. Magdalena se samo nasmijala.  
Postavio sam sebi pitanje: ako doktor zna tko sam, a zna, jer je on zahtijevao da me obavijeste i izvuku s inauguracije novog predsjednika – ili je pogrešno procijenio moje moći, pa želi da se osigura za neku daleku budućnost koju ja ne vidim ili se plaši iznenađenja, pa me doveo u ordinaciju na ispitivanje? Bilo kako bilo, ja sam prihvatio piće i nazdravio za brzo ozdravljenje Kornelija Ivanića! Doktor je samo podigao čašu i pogledao me ljubopitivo. Poslije nekoliko ispijenih čaša, gospodinu Biliću se razvezao jezik: pričao je o uvjetima rada, nedostatku kadrova, bez želje nadležnih da se izgradi pristojna bolnica za ovakve pacijente. Kada je pričom obuhvatio i financije, nije zaboravio spomenuti male plaće: „Što uvjetuje mogućnost korupcije“, kazao je. Kao primjer nepažnje naveo je slučaj koji se nedavno dogodio (jedna je njegova pacijentica pobjegla s klinike): „Oduzela je sebi život, zbog nemarnosti osoblja koje je trebalo paziti na nju, našli su je poslije nekoliko dana...”



– Na Cetinju? – upaduh.

– Da, na Cetinju – kaže, bez čuđenja otkud ja to znam.

Pošto sam se osobno uvjerio da je Kornelije govorio o stvarnosti, znači – nije halucinirao, sačekao sam da gospodin Bilić završi rečenicu, ispričao se i kazao da zbog premorenosti moram krenuti. Učtivo smo se pozdravili, ali me on pri izlasku zaustavio i rekao da sutra ima važan seminar, što je značilo da ga mogu vidjeti sljedećeg dana. Na kraju je, nekako prisno, kroz smiješak, dodao:

– Praštajte, ako smo vas poremetili u poslu. Klimnuo sam glavom uz osmijeh i izašao iz njegove ordinacije.

Svratio sam do Kornelijeve sobe, mirno je spavao; primjetno su mu se povećale bore na licu. *Što se dogodilo za ovih nekoliko dana moga odsustva iz grada?*, izgovorih za sebe i tek tada počeh razmišljati zašto me doktor odveo u onu sobu, gdje je ležao nepomičan pacijent. Mogući razlog je upozorenje da bi i Kornelije mogao tako završiti.

Odlučio sam, ustvari, dao sebi zadatak, biti tu kada se Kornelije probudi. Prvo, zbog straha za njegovo zdravlje. Drugo, da čujem njegovu priču u cjelini. Podesio sam alarm na mobilnom telefonu i pošao kući.

### 3.

U bolnicu sam došao pola sata prije nego se Kornelije probudio. Pored kreveta u kojemu je ležao moj prijatelj, sjedila je sestra Anđelina, bucmasta crnka, vrlo srdačna i uvijek nasmijana. Pomislio sam da se stanje pogoršalo, zašto bi inače dežurala pored Kornelija?, kada mi je jučer sestra Magdalena kazala da je najbolje da bude sam kada se probudi; čak me, neposredno pred njegovu buđenje, zamolila sačekati ispred sobe. Nisam stigao ni upitati je (vjerovatno se pitanje ocrtavalo na mom licu), sestra Anđelina je progovorila:

– Doktor Bilić je inzistirao da ga ne ostavljamo samog, ni na tren. I to mi ne pada teško, štoviše, oslobođena sam ostalih pacijenata. Ali ovo – pokaza mi jedan mali blok – što moram zapisati ako nešto kaže, jako me nervira. Da sam htjela pisati, ne bih bila medicinska sestra – kaže kroz smijeh, sa skrivenom ironijom i pogledom na mene.

Inzistiram da se opusti, ide piti kavu, ja ću ga paziti i pribilježiti ako nešto kaže.

– A sutra – pogledala me čudno – sestra Anđelina može tražiti novi posao. Ne, to se ne smije raditi – bila je vrlo ozbiljna.

Šetao sam hodnikom Odjela psihijatrije, u mislima se lomio negdje pobjeći, otputovati, premda sam svjestan da nema više neotkrivenih mjesta, u kojima se može slobodno živjeti. Avaj!

– Gospodine, gospodine, – nekoliko puta je ponovila sestra Anđelina, dok sam ja boravio u nemogućim snovima – možete ući, probudio se – zatitrao je onaj djetinjasti osmijeh.

Još s vrata sobe vidio sam da je uznemiren, podigao je ruku:

– Stalno se gubiš, bježiš ili ti nije stalo do moje priče?

Nisam mu kazao koliko je spavao, požalio sam mu se na moje česte odlaske u toalet zbog neurednog mjehura.



– Nikad me nisi slušao! Uzimaj čaj od svježih uve, pomiješan s pelinom – udijelio mi je savjet i nastavio s pričom gdje je prije spavanja stao. Uradio je to kao da okreće sljedeći list knjige i čita ono što mi želi ispričati:

„Iznenada, sa zapadne strane Vićentijeve kuće, pojavila se ona dama iz bara *Cocofli*, sa razbarušenom plavom kosom, čini mi se puna sreće, što je pronašla mjesto gdje će smiriti svoje nagone.

– I on je tu – obratila se Vićentiju kada me je ugledala.

Promatrao sam je kao osobu koja je uništila jedno prijateljstvo, jer mi se činilo, da se onog dana, u baru *Cocofli*, nije pojavila ništa od ovog ne bih znao. A ponekad je to dobro.

– Više te ne nadziru tvoji anđeli čuvari – ruga mi se i smije u lice.

– Neću ovo izdržati, pomislih, ne znam ni tko su moji anđeli čuvari, ni zašto sam dolazio.

– Ušao si u krug – opominje me plavokosa – ono što si želio. Uzalud razmišljaš kako izaći, sudbina te istjerala iz životne kolotečine i gurnula pravo u krug, pa sad gledaj kamo ćeš – tresla se od zadovoljstva.

– Sretno si prošao... – dodade i Vićentije – Nisu te vukli, niti tjerali, sam si došao – posljednje riječi izgovara šapatom.

Vićentije se nije udaljavao od mene, kao da je čekao moj pristanak, samo što ja nisam znao kakav me krug očekuje. Ni da se pomjeri. Ipak, ponekad bi prebacio težište s lijeve na desnu nogu. Stajao bi tako tko zna koliko da nije čuo korake iza svojih leđa. Pogledao je u mene, zatim se naglo okrenuo. Nekakav mladić je stao ispred njega. Nikada ga nisam vidio, zato se nisam iznenadio što me nije pozdravio. Plavokosu damu mladić je samo pogledao, što je ona propratila nasilnim osmijehom.

– Što želi blaženi Noris? – smješka se Vićentije.

– Šalje me osobno On. Zaboravili ste zasladiti čaj, gospodine.

Vićentije se malo promeškolji, pocrvenje, premda čim je mladić krenuo, pošao je za njim. Znao sam da je ovo šifrirana poruka, od koga je i što znači, nisam mogao znati.

Odmah sam napustio kuću Vićentija Gilića, brzim i dugim koracima grabio sam da što prije stignem do svog stana...”, Kornelije se pridiže i pogleda po sobi, kao da se plašio nevidljivog promatrača. “Ispred ulaznih vrata zgrade u kojoj stanujem“, govorio je tiho, „opazio sam dva uniformirana policajca. Doduše, nisu se ponašali kao klasična policija, djelovali su nekako bezbrižno, nonšalantno, opušteno, kao da se dosađuju dok čekaju društvo.

Bogobojažljivo prilazim zgradi, korak po korak, vagajući ponašanje uniformiranih policajaca.

– Pođite za mnom, gospodine – kaže mi nepoznati prolaznik koji je dolazio iz suprotnog smjera, koračao je usporeno, nogu pred nogu.

– Zašto? – upitah.

– Ako želite da vas uhite, samo naprijed – izgovara u hodu, gleda suprotno od mene, djeluje nezainteresirano.

Ovaj novi moment natjerao me je okrenuti se i poći za njim.

– Već su vam ispreturali stan. Odnijeli ono što misle da je interesantno za njih – kaže nepoznati. Ništa mi nije jasno, ali idem za njim.

Nakon desetak minuta hodanja, stigli smo do odredišta. Stali smo ispred trokatne zgrade, u samome centru grada, dosta stare, s tek obnovljenom fasadom. Na ulaznim vratima

neprozirno ornament staklo, crvene boje. Popeli smo se na prvi kat i zastali ispred vrata na kojima nije bilo imena stanara. Gospodin pogleda u mene, zatim otvori vrata:

– Ovdje ste sigurni – kaže mi dok ulazimo u stan.

U dnevnoj sobi, iako mi se učinilo da stan ima samo ovu prostoriju (kasnije sam shvatio optičku varku), sjedjela je krupna žena, tamne puti, u raskošnoj odjeći. *Vizavi* nje sjedi neki čovjek, s istim ogrtačem koji sam jučer vidio na dr. Biliću:

– Evo čovjeka za kojim trenutno traga pola grada – najavljuje me moj pratitelj.

– Pozdravljam Vas i želim da se udobno osjećate kod nas – kaže mi tamnoputa dama, pokazujući rukom na kanabe. Čovjek u ogrtaču nije ništa rekao, ustao je i negdje pošao. Tamnoputa nije odugovlačila s dobrodošlicom, s ovalnog stočića na kojemu je stajala još neispijena kava, uzela je bilježnicu debelih korica, odmah sam prepoznao svoje zabilješke za novi roman, otvorila je i počela čitati:

„Izgleda da se pojavljuju prijetnje i rizici od novoga kaosa, pa se impotencija neznana pretvara u narodni bijes...”

– To je sve što smo uspjeli spasiti iz Vašeg stana, prije nego su upali oni, gospodine – reče sklapajući bilježnicu. Podigla je glavu, pogledala me, očekujući moju reakciju.

Ali ja ne znam ko su ni jedni ni drugi. Najradije bih šutio, no svjestan sam, kao i svoje naivnosti, da moram nešto reći:

– Hvala vam što ste sačuvali moje zapise, ako ste ih čitali morali ste zapaziti da ja nikome ne pripadam, zato želim da pustite mene da odlučim o svojoj sudbini...

Nisam uspio ni završiti rečenicu, uz veliku buku, otvorila su se vrata stana. Trgao sam se jer je sve zatutnjalo, kao da je netko razvalio vrata i upao u stan. Dvojica u bijelim mantilima, u pratnji čovjeka s ogrtačem kakav ima i dr. Bilić, prišli su mi i uhvatili me za ruke. Jedan od njih izvadio je špricu, protresao je i zavrnuo mi rukav košulje na lijevoj ruci. Uplašio sam se i zatvorio oči...

Probudio sam se u jednokrevetnoj sobi: nije sličila na bolničku, više me podsjećala na sobu nekog jeftinog hotela, dosta mračnog, jednog od onih u kojem se sklapaju vrijedni tajkunski poslovi. Ništa nisam osjećao, uštinuh se za lice, da znam da sam pri svijesti. Poslije izvjesnog vremena, otkako sam progledao, u sobu je ušla žena, blago se osmjehujući. Za njom još nekoliko njih u bijelim mantilima. Zatvorio sam oči, ne vjerujući da je to stvarnost. Ponekad mi snovi djeluju stvarnije od onoga što vidim, jer sam jednu od osoba u bijelim mantilima prepoznao: bila je to ona tamnoputa žena.

– Preskoćio je onaj dio života koji daje osnovu. Odgajan u drugim uvjetima, nije shvatio kako sustav funkcionira – začuh poznat mi glas. Bio je to Grigorije Vilić. Načas otvorih oči da ga vidim: i on u onome čudnom ogrtaču. Nisam slutio njegovu igru, ali na moju sreću, vrijeme je bilo toplo, sparno, njegovi su me pratitelji samo pogledali, pokušali se i izašli iz sobe, vjerojatno su pobjegli negdje u hladovinu. Još sam, dok su izlazili, čuo Grigorija kako zapomaže, kobajagi zabrinut za moje zdravlje:

– Kako da spasimo ovog čovjeka, od svega što ga je snašlo, svih muka, svih gledišta koja su udarila na ovu zavedenu dušu...

Odjenuo sam se u žurbi i pobjegao. Dok sam iskakao kroz prozor, ukapirao sam gdje se nalazim. To je onaj dio grada, iza Gorice, gdje ti nikada ne želiš da ideš”, prvi put se nasmijao.

„Odmah nakon mog izlaska, odnosno bijega, u jednoj uskoj i dosta mračnoj ulici, čekao sam Vićentija Gilića. Ustvari sam znao njegovo vrijeme kad ide u šetnju na brdo

Goricu, zato sam ga tu i čekao. Prepoznao sam ga izdaleka: poskakivao je pri hodu, kao i uvijek kada je zamišljen. Pozdravio sam ga, on mi priđe, nije bio iznenađen što me vidi, upita me kako sam i imam li posljedica, predložio je da zajedno nastavimo...

Govorio je kao da se sa mnom viđao svakog dana, sa zabrinutošću za moje zdravlje. Uplašen da od njega neću ništa saznati, smireno ga upitah za plavokosu damu. Ispričah za čovjeka koji me upozorio ispred ulaza u moju zgradu, o zabilješkama koje su uzeli iz mog stana... Tražio objašnjenja – tko je dječak Noris, tamnoputa žena. Nisam ispoljavao srdžbu, samo sam bio uporan, našto on odmahnu rukom i dade mi znak da ga slijedim. Išli smo k njegovoj obiteljskoj kući u kojoj nitko ne živi. Pri ulasku mi je pokazao mjesto gdje da sjednem i počeo dugu priču; istovremeno me upozorio da ga slušam bez upadica.

Samo što je počeo govoriti, na prozorima mi se prikazaše oni likovi iz bara *Cocofli*, sada su sličili na demone koje uveseljava moje prisustvo. Pokušah mu dati znak, opomenuti ga, ali Vićentije nije obraćao pozornost, nastavio je s pričom:

– Nisam te iznevjerio, ti snosiš krivnju što su neke stvari izmakle kontroli. Istraživao si mnogo, ti i onaj tvoj pametnjaković, znaš na koga mislim. Ne znate na kakvu ste obitelj udarili. Oni neosporno vjeruju da stoje iznad drugih ljudi, izraze strahopoštovanja koje im upućuju smatraju normalnim i neophodnim. Njihov zakon je omerta, šutnja, koju su nametnuli ovom narodu. Zato sam se morao kriti, mijenjati krinku kako situacija zahtijeva. Ne, nisam vam se mogao povjeriti, važnija mi je bila vaša sigurnost. Ovo što ti kanim reći – prešuti: snovi, želje, nade, ne ostvaruju se lako – zastao je nekoliko trenutaka, zatim pošao do drvenog kovčega koji se nalazio u kutu sobe, podigao ruke i skoro viknuo: – Ili radite kako hoćete! – kao da mu više nije bilo stalo što se sve može dogoditi. – Sve postaje apsurd, bolan apsurd mojih uzaludnih nada – dodao je.

Dok je iz kovčega, dosta starog, vadio nešto umotano u pak-papir, pogledao sam k prozoru naspram mene, nikoga nisam vidio, samo sam čuo Vićentija, kako me, svojim reskim glasom, uvodi u priču:

– *Pater patriae*, kojeg smo i mi podržali jednog trenutka, ako se sjećaš – nije propustio podsjetiti me – otkako je nad njim zavladao oholost, ne podnosi nesmotrene istupe nekih svojih podanika, zato ih je i udaljio od sebe, ali oni i dalje imaju moć, nisu odustali od namjera (osigurava ih ogromno bogastvo nekoliko prijemčivih slugu u koje su uložili kapital) da bi se osigurali, prionuli su na posao. Među njima su, osim Grigorija, i ona plavokosa i ona tamnoputa dama.

Poslije nekoliko nedjelja od svadbe na Cetinju, banuo si kod mene s čudnim pitanjima i pretpostavkama. Uzalud sam pokušavao sačuvati te; upleo si se u priču, mene natjerao da te ignoriram, grubo odbijem od sebe, ali ne znam jesu li mi povjerovali.

Ovo što držim u ruci – lupkao je prstom po predmetu umotanom u pak-papir – to su ispovijesti svih učinjenih zala obitelji Gulzar. Oni, koji su posjedovali ovu bilježnicu (kojih se obitelj želi osloboditi), sklonili su je kod mene u slučaju da ih glavni ekskomunicira, ali ja znam da će on poslati svoje kerbere i natjerati me predati mu ovaj dragocjeni poklon. Zato ga dajem tebi, kao čuvaru, a bogami i potvrdu moje odanosti našoj zajedničkoj ideji, premda sumnjaju da sam ti poklon već predao, stoga si pretučen one noći i prebačen u bolnicu – kazao mi je Vićentije”, tu je Kornelije zastao i čudno me pogledao – kao da provjerava jesam li shvatio njegovu priču.

Nisam pridavao važnost pogledu, čak ni poklonu koji je spomenuo, više sam bio zabrinut zbog njegova neposrednog iskaza, zato sam, dok je on razmišljao, pokušao priču koliko-toliko analizirati. Znao sam koga je Vićentije želio sačuvati, zatim, „onaj tvoj pametnjaković“, odnosilo se na mene: bio sam među malobrojnim ljudima s kojima je Kornelije Ivanić komunicirao, a vjerojatno jedini kome se i povjeravao. Njegov roman „Kronika“, blaćen po novinama i časopisima financiranim od obitelji Gulzar, protkan političkim aferama, ubojstvima, silovanjima, incestima, objavilo je Nezavisno udruženje pisaca „Tekst“, s mojim predgovorom.

Evo jednoga ulomka iz prvoga poglavlja:

*Život u Ljubljani bio je pun nade. Sam Bog zna da sam u tom razdoblju vrijedio za povlaštenog, iz dobrostojeće obitelji. Nisam ništa znao o tegobama življenja, o siromaštvu, kako uopće žive ljudi u zavičaju mojih roditelja, jer i nisam znao gdje je. Nikada o tome nisu previše govorili, ni o bježanju iz svog rodnog kraja. I to što su pričali, pričali su s puno ljubavi, hvale, ponekad protkane nježnim šalama i bockanjima na poslušnike vlasti. Zašto nismo tamo ljetovali, tada nisam znao, ali se u svakoj njihovoj riječi osjećala nostalgija, želja za povratkom...*

*Jedne noći, kada sam već imao četnaest godina, ispričali su mi sve o tom razdoblju života u Jugoslaviji. Otac je naglasio da su pobjegli iz Crne Gore iz čistog straha od uhićenja. Priče su se redale jedna za drugom; majka je plakala, a otac drhtao, hvatajući zrak za svaku novu rečenicu...*

*Poslije prvog pričanja stvari su se itekako izmijenile. Roditelji su se rasteretili onog što su godinama skrivali, dok sam ja željno iščekivao kada ću poći u njihov zavičaj...*

Tako je Kornelije Ivanić, zaveden pričama, došao u Crnu Goru, iz koje danas pokušava pobjeći iz istoga onog straha koji je opterećivao njegova oca.

Poslije uvjerljivog uvodnog dijela romana (nostalgичnog sjećanja na djetinjstvo), pisac opisuje sedamdesete godine prošloga stoljeća i svoj dolazak u Crnu Goru. Doček i suze nepoznatih rođaka koje otac nije spominjao, gošćenja u njihovim kućama, utrkivanja kod koga će odsjesti dok bude boravio u Crnoj Gori, što je Kornelije odbio bez dvoumljenja, obilazak obiteljske kuće, u kojoj živi njegov daljnji rođak, Milija, sa ženom i dva sina; devedesetih godina prošloga stoljeća obojica su se našli u službi nove vlasti.

Tih devedesetih, kako je opisano u romanu, povijest se ponovila: svi rođaci, bez iznimke, odriču se Kornelija, kao nekada njegova oca, tada ga prvi put proglašavaju ubjeglicom, sinom izdajnika, dobiva i batine od dvojice maskiranih napadača (Kornelije i danas misli da su to bili ona dvojica rođakovih sinova).

Ne pridajući značaj vremenu, padu prethodnog režima, kao da ga je i sam priželjkivao, što bilježi usputno, pripovjedač prati politički, društveni i imovinski uspon obitelji Gulzar, njihov sluganski odnos prema pospješivaču zle krvi i izazivaču sukoba u bivšoj Jugoslaviji – sve do moralnog posrnuća i gubljenja razumijevanja prema svome narodu.

Ovaj detalj iz romana, ispovijest jednog od sudionika, poštovani čitatelju, razjasnit će vam mržnju prema Korneliju i zašto sve ovo preživljava:

*...kada smo prošli Konavle, već ih daleko ostavili za nama i bili skoro nadomak cilja, našli smo na jednu osamljenu kuću, s ogromnim dvorištem punim zelenila, raznog cvijeća, nekoliko stabala maslina i jednim stoljetnim hrastom. Sa sjeverne strane, ispod listre od kuće, nalazio se bunar, no kako su nam čuture bile pune, nitko od nas nije ispoljio želju da svrati, čak ni da provjeri kuću, jer je djelovala napušteno i pusto. Kada smo se*

udaljili dvadesetak metara, kolonu je predvodio oficir Ojadić, čuo se prigušeni kašalj i škripa od užurbanih koraka po rasušenom drvenom podu. Naš glavni izviđač Cvrkota, krenuo je prema kući, ali ga oficir Ojadić zaustavi: „To je za Milana, da vidimo koliko je naučio“, reče sa smijehom, gledajući u pravcu stasitog mladića, od svojih osamnaest ili devetnaest godina. Dok smo se užurbano udaljivali, mladić skide zolju sa leđa, nije dugo nišanio, i opali. Više se nije čuo ni kašalj ni trčanja po daskama poda – pričao je glavnom Zvizdan Komarić, oficir za vezu, dok su pili kavu u njegovu kabinetu, u zgradi preko puta parka u kojemu se nalazi spomenik Ivana Milutinovića (Komarića je u Podgoricu poslao oficir Ojadić, naglasivši mu da prvo svrati do brkonje. Kako brkonje nije bilo, Komarić je, nadajući se nagradi, ovo ispričao glavnom).

– Što je dalje bilo, što je dalje bilo – upita „pater patriae“, zadovoljno trljajući dlanove.

– Šutjeli smo i koračali, prošli smo stotinjak metara kada je oficir Ojadić pozvao Cvrkotu i nešto mu šapnuo na uho. On se vratio istim putem kojim smo došli, a nama oficir naredi da nastavimo dalje.

Utaborili smo se nadomak Dubrovnika. Dok smo razapinjali šatore, pojavio se vojni džip kojim je upravljao Cvrkota. Pozdravismo ga urlanjem, a već smo bili zaboravili na njega, on pritište sirenu i džip parkira ispred šatora oficira Ojadića. Dok su vojnici iz oficirove pratnje nešto istovarali, Cvrkota nam je mahnuo rukom da dođemo; dao nam je dva kartona viskija da podijelimo vojsci. Do kasno u noć se pilo, pjevalo, a dostina su i pripucali u pravcu Dubrovnika – nabrajao je događaje Zvizdan Komarić, vjerujući da će ocrnjeti Ojadića i on preuzeti komandu. Zatim je iz svoje torbe izvadio ikonu sv. Nikole, optočenu zlatom, namijenjenu brkonji – ovo je za brkonju, tako je naredio oficir Ojadić – kazao je držeći ikonu u ruci.

– Ostavi je tu – pokaza glavni rukom na stočić pored fotelje na kojoj je sjedio oficir za vezu – ne može Ojadić bez poklona – izgovori kroz smijeh.

Komarić ustade da ide. Bio je nezadovoljan reakcijom glavnog, jer je očekivao da naredi da se ikona vrati u Cavtat, tamo odakle je donesena, smijeni oficir Ojadić, zašto bi mu, inače, sve ovo pričao. Međutim, glavni mu nije ni ruku pružio, jer se već zabavio telefonskim razgovorom, samo je klimnuo glavom dok je Komarić izlazio iz kabineta; učinilo mu se da je i tajnica jedva odgovorila na njegovo – doviđenja. Začuden i zbunjen, nekako je došao do kasarne iz koje više nikad nije izašao.

Roman ima i jednu emotivnu dimenziju, koja nije svojstvena junacima ove priče: zacinjena je ljubavlju i nestvarnom nježnošću jednoga od glavnih junaka, prema nekoj slobodnoj ženi...

Nakon stanke u kojoj sam vam priopćio neke detalje njegova romana, slijedi nastavak Kornelijeve priče:

„Međutim“, nastavio je Kornelije, “ja nisam izdržao, počeo sam vikati na Vićentija:

– Živiš u lažima, igraš se sa mnom, dok ja naivno vjerujem u tvoje prijateljstvo. Čudno je i to, nisi se iznenadio ovom našem susretu, zatim se još čvrsto držiš načela laži: ne otkrivaš identitet svojih novih prijatelja, na kašičicu doziraš nevažne podatke, tobož u želji da nas sačuvaš. Tko je On, i koliko vlasti ima nad tobom?

– Koji ti je đavo? – nervozno je mlatarao rukama Vićentije. – Kada sve čuješ, pokušaj se odrediti!

– Pažljivo ću slušati, ali ti sada laži neće proći – uzvratilo sam.

– Sve ono što si vidio u baru *Cocofli*, bila je igra da bi ti pobjegao kući, gdje su te

čekali njihovi ljudi. Ispred tvog stana nije bilo policije; oko kladionice su se muvali igrači koje si ti vidio uniformirane. Kako da ti objasnim – mnogo si ostao u toaletu s onim čovjekom kojega si upoznao na slavlju Vilića i Magdalenića, a ja sam tamo pobjegao ne nadajući se da ćeš poći za mnom. Mislio sam da će ti predstava s plavokosom nešto reći, ali ti, kao i uvijek, sve želiš da saznaš...”, ponovno je zakunjao. Sada sam znao da to neće trajati više od dvadesetak minuta, zato sam pošao do sestre Anđeline popiti čaj, naravno, ako to sestri neće smetati.

U šolju oker boje iz koje sam pio čaj kada je sestra Magdalena bila dežurna, stavila je dvije vrećice čaja. Sipajući proključalu vodu, malo stidljivo, kao da se plašila, kazala je:

– Čime ste općinili dr. Bilića?

Bilo je jasno kao dan: šolja oker boje, dvije vrećice čaja, razgovor s gospodinom Bilićem, ispijanje viskija u njegovu kabinetu – sve je znala. Šutio sam i razmišljao o podgoričkom rekla-kazala, čime je opsjednuta čaršija, čak više nego – kako preživjeti u ovim vremenima.

Tako šuteći nekoliko puta sam je pogledao i osmijehnuo joj se, vjerujući da će shvatiti da nemam što reći.

– Rekli su mi da ste zanimljivi, vrlo zabavni, da pričom opijate sugovornike, a Vi samo šutite – kaže uz osmijeh, spremajući se običi Kornelija. Slegnuo sam ramenima, jer uistinu nisam znao šta reći. Ustala je i napustila prostoriju. Ostao sam sam. Na polici iznad stola ugledao sam onaj blok u koji je trebala pribilježiti ono što Kornelije izgovori u snu. Dugo sam ga gledao, a onda izašao uvjeren da tu nema ništa što bi bilo zanimljivo za mene. Krenuh za bucmastom medicinarcom.

Kornelije se razbudio, smješka se, čak mi se čini da mu gode nježni dodiri sestre Anđeline. Povukoh se u hodnik dok sestra završi s terapijom. Gledam kroz prozor u Kraljev dvorac, renoviran, pretvoren u galeriju. Razmišljam o graditelju, izboru mjesta za gradnju dvorca u vreloj Podgorici.

Tako zanesenom prišao mi je jedan pacijent, crne zamašćene kose, ispijena lica, stavio dva prsta na usne, traži cigaretu. Vadim neotvorenu kutiju *Lucky strikea*, on odrečno zavrtje glavom, ne smije uzeti cigarete, krenu u pravcu izlaza pogledujući pratin li ga. Pošao sam za njim. Kada smo izašli ispred zgrade, ustvari Odjela za psihijatriju, crnputi pacijent zgrabi iz mojih ruku onu kutiju, spretno je otvori i uze jednu cigaretu, iz bolničkog mantila izvadi upaljač i zapali: povuče tako dug dim da sam se uplašio da će se srušiti. On se smije, vraća mi kutiju, kazah da je zadrži. Neće, snažno zavrće glavom, neće. Pitam ga odakle je, kako mu je ime. Odmjerio me, nekoliko sekundi razmišljao, a onda podiže ruku pokazujući u pravcu sjevernih planina: „Sad sam sletio s Komova”, kaže veselo, „let je bio prijatan”, potvrdno klima glavom i nastavi uvlačiti duge dimove u svoja pluća. Dok je cigareta dogorijevala, zatraži još jednu. Zapalio ju je s prethodne, okrenuo se i pošao u bolnički park, bez zbogom. Već je bio u nekoj drugoj priči, drugom ambijentu. Pogledah na sat – ostao sam dvadesetak minuta. Kornelije će biti ljut, znam.

Kada sam pokušao ponovno ući, ulazna vrata su bila zaključana. Pozvonih, vrata je otvorio čovjek u stražarskoj uniformi – *securityja*. Kažem kod koga sam u posjetu, da sam na trenutak izašao, psomenuh i gospodina Bilića:

– Mislite, dr. Bilića?

– Da, dr. Bilića – kazah.

- Danas nije tu, navratite sutra.
- Maloprije sam izašao, zbog cigarete, pitajte sestru Anđelinu.
- Ovdje sam ja zadužen za ulazak i izlazak.
- Moj prijatelj je tu, u teškom je stanju, dr. Bilić je dopustio da ga obilazim svakog dana, u koje hoću vrijeme.
- Tko je vaš prijatelj?
- Pisac, Kornelije Ivanić.
- Sačekajte – zatvorio je vrata, okrenuo ključ. Poslije nekoliko minuta ponovno je ot-ključao vrata. Čudno me pogledao:
- U parku je, sestra kaže izašao je sa vama.
- Griješite, gospodine. Kornelije Ivanić, pacijent dr. Bilića – ponavljam.
- Ne, gospodine, mi ne griješimo – skoro je viknuo i zalupio vrata ispred mene. Čuosam još kako ih zaključava. Pokušah ponovo sa zvonom, uzalud, nitko se nije pojavljivao.

Preostalo mi je vjerovati u pogrešku, moguću u ovakvim okolnostima, i sačekati do sutra. Radovao sam se što će idućeg dana raditi sestra Magdalena. Naše poznanstvo datira još od devedesetih godina prošloga stoljeća, strah me je i spomenuti ih, kada sam donesen na kliniku, kao beznađežan slučaj, zbog batina jednog suludog policajca: fraktura lubanje, polomljena ključna kost i četiri rebra, posjekotine po trbuhu i leđima, nagnječeno stopalo, gdje me čitavo vrijeme njegovala sestra Magdalena. Na tom odjelu sam bio jedini pacijent s takvim ozljedama. Prvo lice koje sam ugledao poslije buđenja bila je ona. Ležao sam skoro mjesec dana i do detalja upoznao njen život. Zbog njene sigurnosti neću dalje pričati o njoj, pretpostavljate da sam ime izmislio –sličila je na Mariju Magdalenu.

Tada mi je kazala da ne zna zašto sam smješten na tom odjelu. Ubrzo sam saznao: dan prije izlaska donijeli su otpusnu listu. Pod *dijagnoza*, stajalo je: *Shizofrenija (šizofrenija)*, opadanje umnih djelatnosti, cijepanje duhovne ličnosti...

Zar ponovno?, pitao sam sebe pred vratima Odjela za psihijatriju, ne nalazeći odgovor. S nekim unutarnjim strahom, koračajući ka svom stanu, mislio sam na sestru Magdalenu: kako će reagirati, je li se promijenila?

#### 4.

O, ne, iznenadio bi se i dvorski, ceremonijalni pjesnik postkomunističke epohe početku inaugurativne proslave novog predsjednika! Milošću Božjom, ceremoniju je otvorio nadareni kulturnjak, srednjovjekovnih manira. Na samome kraju svoga nadahnutog govora pozvao je u pomoć zaštitnicu Taliju, da ih počasti svojim prisustvom, ali je njezina duša ostala u kraljevstvu nebeskom.

Umjesto Talije, na scenu stupa srednjovječna, gojazna dama, diva narodnog melosa, s uvijenom crnom kosom koja joj je padala na ramena. Prvo se naklonila glavnom, zatim gospodinu predsjedniku, i riječima izrazila svoje zadovoljstvo što je i ona sudionica ovoga svečanog, povijejsnog trenutka. A onda je pustila glas, pjevajući jednu izvornu pjesmu:

„Bejturane jado, berul te đevojke...”

– Zar Vama ne godi, uvaženi kolega?



- Da, dragi prijatelju, ima trenutaka kad me ponese ovaj neobičan melos.
- Ipak, djelujete kao da nešto nije kako treba?
- Već nekoliko dana me opterećuje jedan tip, za kojim bezuspješno tragaju.
- Tajkun ili, možda, politička prostitutka?
- Ne, pisac i nekadašnji novinar, kolumnist.
- Šta je pridonijelo tolikoj pozornosti?
- Njegov roman, preveden u nekom mađarskom časopisu.
- Zna li, osim Vas, još netko od diplomata za njega?
- Kompletan diplomatski zbor.
- I svi šute?
- Šute, dragi prijatelju. Tek ste stigli, još ne znate strukturu razmišljanja i potrebe europskih tajkuna za ovim prostorom.

A nekoliko stotina metara od mjesta ove ceremonijalne svečanosti, u Staroj varoši, taj pisac i nekadašnji kolumnist, strahovao je od njihova bijesa.

„Ah, da mene jado, ne beru devojke...”, cvrkutao je glas gojazne dame. Njen mentor i suprug, gestikulirao je rukama, objašnjavajući ruskom diplomatu smisao pjesme:

- Harošij, harošij – veselo izgovara ruski diplomat.
- Dragi prijatelju, ovaj narod kao da ne zna za ljepote svoje zemlje – nastavio se razgovor mladih diplomata.

- Upućujete me na ustupke koje Europa čini, razloge ste naveli?

- Da, iako se naziru mimoilaženja europskih moćnika.

- A civilizacijske norme?

- Civilizacija, dragi kolega, nikome nije donijela blagostanje.

I dok mu je zgusnuta slavljenička graja, kao kroz lijevak, ulazila u moždane stanice, tek pridošli diplomat se okrenuo i napustio prijam.

„Od mene bi, jado, gora mirisala...”, njišući se, pjevao je ispod glasa prvi policajac vlasti.

- Harošij, harošij – uzvikuje ruski diplomat, ispijajući šampanjac.

## 5.

Gospođa Julija, utjecajna žena s mnoštvom poznanika i prijatelja, pristala je primiti me na razgovor – možda je naslutila zašto je želim vidjeti. Unaprijed sam bio siguran da će mi pomoći. Razlog je jednostavan: dugo se znamo, premda to danas i ne znači mnogo, ali činjenica da sam pomogao njezinoj kćeri u trenutku mladalačkog zanešenjaštva, opravdavala je moj postupak: „Nikada ti ovo neću zaboraviti”, kazala je tada gospođa Julija. Bio sam uvjeren kako ni njezina propala dugogodišnja veza s Kornelijem neće poremetiti moj plan.

Sjećam se da su na zidu iznad Julijina radnoga stola, dok je radila u turističkoj agenciji „Putnik”, visile stare fotografije, prikačene pribadačama: dvije formata razglednice, a dvije veličine novinskih postera. Na manjim, požutjelim fotografijama, Kornelije Ivanić iz studentskih dana: na jednoj sbocom nekog jeftinog vina u rukama, negdje na Bledu. Na većim fotografijama ona i Kornelije, krajem sedamdesetih godina. Jedna je snimljena na Skadarskom jezeru, a druga na budvanskoj plaži, zagrljeni.



Obiteljska kuća u kojoj danas živi i radi gospođa Julija (pola kuće je iznajmila svom nalogodavcu, Ministarstvu za turizam), u čijem je prizemlju, gdje su sada njezini uredi, nekad živio Kornelije Ivanić, nalazi se u mirnome i otmjenom kvartu grada. To je onaj dio Podgorice gdje su sagrađene jednokatne vile (na konfisciranoj zemlji koja je pripadala Julijinoj obitelji), ranih šezdesetih prošloga stoljeća, koje su naselili vladini činovnici iz raznih krajeva Crne Gore, dok budu u službi vlasti. No i po prestanku službe, oni su ostali u vilama kao njezini vlasnici. S novim poretkom većina njih se obogatila, a ona manjina, koja se nije znala uklopiti u sustav, budzašto je prodala svoje otmjene vile da bi preživjeli. Sada žive na periferiji grada, u novosagrađenim višekatnicama.

Julijina kuća, renovirana i preuređena, svelikim dvorištem i voćnjakom s istočne strane, jedina je ostala podsjećati na kvart iz šezdesetih, dok su ostale novopečeni bogataši porušili zarad zamkova opasanih debelim kamenim zidovima. „I ona će srušiti onu kuću, zato što sam tamo živio“, kazao je Kornelije kad smo saznali da je prodala stan u centru Podgorice, a novac namijenila za renoviranje stare, obiteljske kuće. Naravno, Julija nije srušila kuću, čak je obnovila fasadu, sa sjeverne strane dodala dvije prostorije, za kćerkin atelje, koliko je to dopuštao projekt urađen da ne poremeti cjelinu.

Ne treba osuđivati Juliju što krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća nije shvatila kuda idu kola u koja je ušla. Naša dugogodišnja, zajednička muka s nadolazećim nacionalizmom, proizvela je mržnju i želju za osvetom. Nije vjerovala u raspad zemlje koju su stvarali naši očevi. Uzalud je Kornelije danima razgovarao s njom, čak joj predočio upečatljiva saznanja koja je dobio od svojih prijatelja iz Slovenije, nije se dala uvjeriti: „Pao si na prvome ispitu“, kazala je Julija u jednoj žestokoj svađi s Kornelijem. „Otkrio si lice ubjeglice, sina izdajnika, prokaženog pisca, beskućnika!“ vrištala je.

Ohrabren činjenicom da sam s Julijom ostao u dobrim odnosima, više sam trčao nego hodao da dođem do nje. Pazio sam da ne skrenem pogrešnom ulicom, što mi se često događa. Tako sam prešao dobar dio puta. Već sam bio nadomak kvarta, ugledao prve mramorne zidove, kada sam primijetio da mi u susret ide nekadašnji poznanik, čuveni kritičar postmoderne literature. Prošlo je nekoliko godina od našega posljednjeg viđenja, a on je razgranao i pojačao svoju djelatnost. Često citiran u tiskovinama, rado viđen na svim skupovima, o njemu se govorilo i izvan Crne Gore. Ljudi su mu se divili, čitali njegove knjige, prevedene na nekoliko stranih jezika. Njegova nova knjiga „Ekološki utjecaj na postmodernu poeziju“, bila je jedna od najčitanijih, i to ne samo među njegovim sljedbenicima; za kratko vrijeme doživjela je nekoliko izdanja.

Ponovno sam se našao u osjetljivoj situaciji – razmišljam što mu kazati ako se pozdravimo? Kako mu objasniti da se za njegova desetogodišnjeg odsustva iz stvarnosti, u kojoj mi živimo, nešto u svijetu dogodilo, da se nešto i promijenilo?

U trenutku mimoilaženja, kada sam pomislio da ćemo nijemo proći jedan pored drugog, okrenuo se, podigao glavu, bore na čelu su mu se povećale, i skoro luđački počeo vikati:

– Ništa vam nije sveto! Daveli ste među nas nekog iluzionista, mutikašu, da napravi privid od stvarnosti. I to na svadbi našeg prijatelja – podigao je prst – i veoma perspektivnog čovjeka. Onaj tvoj ubjeglica, s kćerkom logoraša, donio je leš neke luđakinje, okačio ga na ogradu, pored samog hotela, da nam slika perspektivu osnivanja obitelji. Što još nećete izmisliti? – mahnuo je rukom i pružio korak. Nije dopustio da ja nešto kažem, a nije mi se vikalo za njim.

Dakle, potvrđivala se priča Kornelija Ivanića koju sam ja, da budem iskren, primio s rezervom.

Polako sam prilazio Julijinoj kući, susret s kritičarom nije me poremetio u namjeri. Osjećao sam ljepotu tišine koju je, pogdje gdje, remetio zvuk paljenja motora. Ima nešto posebno u tom dijelu Podgorice – mnogo zelenila, voćaka, naslijeđenih od bivših vlasnika, koje nadvisuju mramorne zidine. Znam, u Julijinoj bašti su dva smokova stabla i jedno čuvenih podgoričkih iglica, voće bez kojeg ne mogu zamisliti svoje djetinjstvo. Smokve su već sazrele, ali je za iglice rano.

Još me desetak metara dijeli od ulaznih vrata, gledam kuću u koju sam nekada ulazio kao u svoju. Trgoh se, jer na prozoru kata (Julijina kuća je ostala jednokatna), vidjeh ženu pripijenu uz staklo zatvorena prozora, gleda u prazno, nepomična, kao da bulji u jednu točku. Ostali prozori su otvoreni, zavjese je pomjerao blagi povjetarac. Dok razmišljam tko je žena iza prozora, u dvorištu, s lijeve strane kuće, pojavi se neki čovjek. Za njim još nekoliko. Kada sam ih bolje promotrio, ugledah lica unakažena od mržnje ili ludila, kezili su mi se i rugali nekim sumanutim smijehom. Povukoh se ka izlazu iz dvorišta, ali na stubištu kuće ugledah dvojicu sasvim normalnih, u pepeljastim odijelima, s blagim osmijehom na licu. Jedan od njih rukom dade znak onima s lijeve strane kuće da se sklone; oni se naglo povukoše. Nikoga od tih ljudi nikada u životu nisam vidio, a ipak kao da su mi svi odnekud poznati. Čudno, sličili su jedan na drugoga, čak i ona dvojica ispred ulaznih vrata kuće imali su nešto zajedničko s njima. Prema meni su se odnosili kao da ih je spajala jedinstvena zloba. Tih nekoliko, uništenih od mržnje ili ludila, pribiše se uza zid, ne prestajući zuriti u mene, odgonetaju me, dok mi ona dvojica, ispred ulaznih vrata, daju znak da uđem u kuću.

– Okopavaju i natapaju voće, čim nekog ugledaju trče prositi – objašnjava jedan od one dvojice zašto su pošli k meni.

Čudno sam se osjećao, ne zbog učtiva poziva da uđem, neko osjećanje straha gorjelo je u mojoj utrobi. Više nisam mislio na isprazno poštovanje gostoprimstva, priznajem, nije me mnogo ni zanimalo. Prostrujala su sjećanja na sve nevolje, na ljude koji su tome doprinijeli; da bi mogli lagodno živjeti, optuživali su nas. Zatim su prigrlili Europu. Na kraju su, u zagrljaju s njom, ubili moj svijet.

Naglo se prenuh (sjećanja me, znate to već, uvijek zavedu, čak su mi uništila dobar dio života), već sam se nalazio ispred ulaznih vrata. Ona dvojica se nakloniše, kao lakeji, ustupaju mi prolaz u kuću.

Usred želje da što prije vidim Juliju, nešto mi je presjecalo dah, oduzimalo zrak, a povećavalo uznemirenost. Sada mi je jasno koliko je moja sirota majka imala problema kada me vodila u posjete. A nisam mrzio stričeve, ujake i ostalu mnogobrojnu rodbinu. Daleko od toga: pokazao sam se kao privrženik obitelji, ne odbacujući ni vrline ni mane, čekajući da ih osvijetlim, ako na mene dođe red. Majka je poznala moj strah od grupiranja, sjednika, obiteljskih okupljanja, zato me i vodila sa sobom u posjete da razbije učvršćenu fobiju...

– Gospodine, Julija vas čeka u svojoj radnoj sobi – prekida mi sjećanja jedan od njih. Šutim, ne znam koja od soba je njezin radni kabinet, ustvari – ništa više nije nalik prijašnjem izgledu prizemlja, kada je tu stanovao Kornelije. Zbunjeno stojim negdje na sredini ovalnog foajea, iza bilo kojih od tih nekoliko vrata može biti njen kabinet, još razmišljam vise li još u njemu one stare fotografije? Pogledom tražim da me upute ili odvedu do nje.

U tom drhtavom iščekivanju, s prigušenim zvukom smijeha, otvoriše se jedna od tih vrata. Smijeh je potrajao nekoliko sekundi, a onda se pojavio Grigorije Vilić. Kada me ugledao, kao da je zastao na tren, brzo se sabrao, srdačno mi prišao i stegnuo ruku, zatim je uslijedilo pitanje: „Kako si sada?” Kažem da sam dobro, navratio sam da pozdravim Juliju, a ono „sada” mi odzvanja u glavi. Naravno, rekao sam i to, da je posjet privatna karaktera, kako se to obično kaže u takvim trenucima. No možda je takav izgovor i strah od pojave Grigorija Vilića, pravdanje pred samim sobom zbog nimalo promišljenog dolaska. „Da, da”, odgovorio je Grigorije. „Julija se upravo pitala što te nema”. Pozdravljamo se, on hitrim korakom napušta kuću, dok ja prilazim vratima iza kojih tražim slobodu za svoga prijatelja.

– Konačno – kaže Julija kad me ugledala, ustaje pozdraviti se sa mnom.

Zagrlila me snažno, kao nekada. Osjetio sam drhtaj, i ponovno onaj prigušeni smijeh. Istog trenutka sam se posramio: najradije bih se sakrio, pobjegao, nestao, toliko sam zažalio zbog svog nesmotrenog dolaska. Zar me nije i Grigorije Vilić, svojim srdačnim pozdravom, zabrinutošću za mene, želio ismijati, dajući mi istovremeno do znanja da zna zašto sam došao.

„Siroti stvore, patiš li se u paklu svojih iluzija?” zvoni mi u ušima. Osjetih i blagu vrtoglavicu, soba se počeo okretati poput vrtuljka, sve jače i jače. Jednoga trenutka sam u središtu vrteške, drugoga – sve promatram sa strane:

Dok se okretala šarena sprava počinjem prepoznati likove: maše mi pjesnik kojega sam sreo u Ulici slobode. „Kreni!” viče i pokazuje rukom gdje bih trebao poći. Na licu mu se očitava zadovoljstvo što može odrediti moj pravac, pospješiti moju nemoć. Ponovno bih ga upitao kuda, ali je to besmisleno, opet će ponoviti istu rečenicu. Zanemarujem ga, pokušavam prepoznati još nekog u tom kolu koje se okreće sve brže i brže. Nekoliko sjedala iza pjesnika, s gitarom u ruci, neostvoreni glazbenik K. Na istome sjedalu, pripijen uz njega, uplašen, redatelj I.B.

Zar to nisu dobro plaćeni zabavljači, pitam se, koji svoje prokletstvo bacaju na nas? Eto, i najdarovitiji glumac, u sjedalu iza njih, postaje sumnjivi junak ove predstave, u sebi nosi bol i propast. Na sjedalu ukrašenom ružinim laticama, sjedi književna kritičarka, koja je devedesetih godina prošloga stoljeća imala zapažen nastup u “Kolu srpskih sestara”, začuđeno gleda u mene kao da se pita – otkud ja tu. Taj čudan pogled, svojom oštrinom, nekom vrstom magije, pokušava izbrisati moja sjećanja i ja zaboravljam njezin udio, okrećem glavu na drugu stranu. Na posljednjem sjedalu, iscrtanom azbukom za osnovce, sjedi onaj što je s ringa uletio u Njegoša, izbubetao ga i sada nesmetano sriče slova azbuke od trideset i dva znaka: „Kako si se spetljao s njima?” upita me čovjek koji sve promatra sa strane. Objašnjavam da sam nesmotreno upao u njihov krug. „Nemaju oni krug”, izričit je, „oni su jednumci i linijaši. Na kraju taj koji je upao i misli da je na njihovoj liniji, nestaje”, kaže. „Zašto si došao?” viče neki mladić, nikada ga nisam upoznao. Slič mi na one što se vole pridružiti bezrazložnom pljuvanju: „Trebalo ostati hladan i sabran, treba se čuvati paničnog raspoloženja”, šapuće netko iza mene. Okrećem se vidjeti svoja anđela čuvara, nazirem konture sjenke, koja se ponekad pretvara u lik. Premda brzo nestaje, uspijevam prepoznati majstora scene, tvorca „Mefista”: „Taj takozvani vođa sada je, dakle, premijer – dovoljno zlo. Ipak još nije diktator, i po svoj prilici nikad to neće biti”, izgovara i nestaje u maglu iznad vrtuljka. Usvajam njegovu primjedbu, pokušavam se smiriti, sve ostaje na pokušaju, u jednom trenutku javio mi se onaj koji je bio i na nebu i

u paklu: „Ništa ne može postojati samo po sebi, već samo po nečemu što mu prethodi”, opominje me. U trenutku pojavljivanja sjenki koje se pretvaraju u likove, vrtuljak kao da je stao; putnici besciljnog kruga skamenjeni, lebde između neba i zemlje. Pitam se kako se pojavljuju i kako nestaju, likovi koji mi pružaju utjehu, daju nadu. Gdje postoje, u kojoj sferi bitišu: „Oni su bili nevini i usljed toga besmrtni”, govori mi lik koji lebdi iznad mene, a u rukama mu „Knjiga moga prijatelja”. No sve se srušilo onog trenutka kada se pojavila kuća moje majke, kuća u kojoj su nekada dolazili moji prijatelji. Sjetio sam se svih tih ljudi, ljudi koji su suosjećali sa mnom: kao da su nestali, možda su se negdje sklonili, od straha zašutjeli, ali sam znao da postoje. Kada je kuća iščezla, vrtuljak se počeo ponovno okretati. Ne, to se oko mene okretala Julijina soba.

– Što se to događa s tobom? – kaže Julija ili ja to želim čuti dok gledam u njezine nepomične usne.

– Reci, zašto si me trebao?

– Ne znam – kažem.

– U kakvu si se to nevolju upleo? – smije se Julija. – Kaži! Zarad starog prijateljstva sve ću učiniti za tebe.

– A radi ljubavi kojoj si poklonila najljepši dio svoga života? – pitam.

Šuti.

Ta šutnja mi je ulivala nadu, davala mogućnost, obećavala.

Naglo je ustala, prišla vratima svoga kabineta, otvorila ih širom i kazala:

– Ako si tu zbog onog, što mislim da jesi, napusti moj dom, zaboravit ću da si bilo što rekao.

Trebao sam to znati. Prošle nedjelje, u hotelu *Premijer*, nekoliko stolova od onoga za kojim sam sjedio sa svojim prijateljima, prepoznao sam oca Julijine kćeri, u društvu *ministrom tastaturom* i još dvojicom. Vratio se iz inozemstva, s višegodišnjeg putovanja, vratio se izbjegli ratnik.

– Izobličio se – kaže Julija.

A ja ništa ne rekoah, zaokupljen mislima koje su protjecale i prije ulaska u njezin kabinet, dok me s prozora promatrala ona ispijena žena, i kao da je sad ona ta žena.

– Ne mogu ga prepoznati, sjenka od čovjeka, prilično ostarjela sjenka za ovih nekoliko godina.

Ja ponovno ništa ne rekoah.

– Oprosti, ako čovjek vjeruje u nekog, a onda ga taj neko iznevjeri, prikloni se zaludnom životu; ne znam što misliti o njemu.

– O kome ti govoriš? – upitah.

– O onome zbog kojega si i došao – s podsmijehom kaže Julija.

– Ne možeš se nikako odreći ljudi poput njega – pokušavam je vratiti u vrijeme kada su bili skupa, kada je htjela ostaviti sve zarad zajedničkog života.

Odmahuje glavom, šeće po sobi, zastaje nešto kazati, ali odustaje; nekoliko puta je pružila ruku k telefonu, i on je na kraju zazvonio.

Julija je svome sugovorniku, pretpostavljam, riječima koje ne znače ništa, čak i uzdasima, nagovijestila gdje bi mogli naći Kornelijevo skrovište.

Nisam sačekao kraj razgovora. Kao opijen izašao sam iz njezina kabineta. U holu su me ponovno čekala ona dvojica, istim, lakejskim naklonom, pokazali su mi izlazak iz Julijine kuće. I ja sam izašao.

Približavao se sumrak, nije mi se ovakvom išlo kod Lekima, odlučih pogledati jednu amatersku predstavu u kazalištu „Liberto”. I nekako mi se svidjela ta predstava: da imam dara za dramu, pisao bih za slična kazališta, trupe koje su oslobođene pritiska politike.

Negdje pri kraju predstave, neki izvanjac, podrijetlom Grk, podižući na noge pola devetog reda, dođe sjesti do mene. Svojim gundanjem o piscu komada, neuigranim glumcima, promašenoj temi, izazvao je pomutnju: „Ušuti, dvoranine! I dvorske budale za svoju ulogu moraju imati zrno talenta”, poluglasno ga opominje gledatelj koji sjedi jedan red ispred nas. Začudo, on ne reagira; šutio je nekoliko minuta, a zatim nastavio. Sad mu je smetala scena, loše urađeni panoi, pogrešno izabrani rekviziti, sufler, koreograf, dizajner...

„Tko ovo financira?” izgovara ljutito.

Nisam znao kako reagirati. Onaj, iz reda ispred nas, ustade, uhvati neukog kritičara za uho i izvede iz dvorane. Nastao je opći smijeh. Ujedno je to bio i kraj predstave. Dok sam napuštao dvoranu, čuo sam razne komentare, od iskričavih primjedbi do vrlo uspješna kraja, začinjena dvoraninom.

## Budan

Svjestan svojih pogrešaka i prostog udara po nekoć nevinom vijorenju svim suludim događanjima, iskren prema sebi u još jednom glasnom zapomaganju za nebrojenim mladostima, ukopao sam trošni trup od studeni beskičmene, okitio ovu jalovu priču svakom sebi sklonom riječju utonuvši u neumornu srdžbu samim sobom.

Svjedočio sam brojnim krajevima, zato bih se radovao svakom ponovnom rođenju, ali ne i naslijeđenim sklonostima svome uništenju. Istodobno užasnut i zadivljen nedvojbenim prizorom vlastitoga gašenja ne opirem se njegovu ostvaraju. Ja sam ova stvarnost i sve što srušim prolije se po njoj, po mom osjetnom šarenilu u vječnoj pokolebljivosti.

Okušan u zamasi prirode, postajem sljedbenikom prolazećeg vremena i nositeljem nekog novog imena.

## Svakodnevica

Izuo sam cipele, bacio ih preko nerednih uzvisina zatamnjene sobe, domigoljio se kretetu i počeo promišljati o bocama iz hladnjaka.

Pao sam u razgovor sa samim sobom ne očekujući razrješenja ove divne zablude. Mogao sam nešto i napisati, uvjeriti ovo divlje oličenje sebe kako iole znam još pisati i kako zarasta taj procjep koji punile su zamisli. Bodrim ih sve ovo vrijeme, umjesto da slažem ih u izazovna zdanja ovoj beštiji za leđima. Pa neka ih ismije jer ponestalo je satire u ovodobnom crnilu.

Ne trpim ih jer redaju u istim se šablonima u kojim sam ih susreo u prvom okušaju. Zapostavih vrlinu kojoj nekoć stremio sam, nadobudno tražeći se nekim novim svjetlom u istom valu nepregaženih dojmova o sasvim neizostavnom aspektu mog neprekidnog življenja.

Stvaranje! Zar može biti irelevantno? Kreacija u svojoj suštini jest bitak življenja. Ne poznajem još nikoga tko to će opovrgnuti, ni jednostavnim slijeganjem ramena, ni oštrim jezikom u momentu *parlare*.

I opet ovdje nađoh se, u prostom dosegu dubinama si podsvijesti, u nespremnoj si ulozi još jedne monodrame, zacijelo nedovršenoj.

Ustao sam, otvorio onu najljepše etikete i nesmetano prešao na ponovljeni čin.

## Sklad

Nešto se događa u ovom utučenom predgrađu. Po kralježnici Sodome pojaviše se esencijalne Gomore i očaj kaljuže zahropta u nakvašenom svežnju riječi.

Taj nagi prolom iznutrica svakog soja širi pošast naraštaja. I svaki napor mijene seže samozatajenju. I svaki otklon bojazni tek utihne u gomili.

Ova su njedra napojena gnjevom, a plod što raste vene već u nepovrat.

## Jeka

"Izuzetno zanimljiva kolekcija. Priznajem da se ovoliko lica nisam nagledao ni u izmjenama živih interakcija kojih se, dapače, objeručke klonim ukoliko mi se mogućnost oglasi. Vidim tu i po jedno ime za skicu svake jedinke. A tko još pamti lica? Da uz njih još vežem i imena? Držim se poimanja kako smo svi dijelom jednog ovećeg roja marljivih i onih malo manje radišnih pčelica jer izuzmemo li svestrane nam i u većini slučajeva degenerativne afinitete, možemo se, kao i pčele, pohvaliti važnom i našim obzorima aktualnom ulogom doprinosa kojoj su isključivo znatni broj i dokazana efikasnost. Nalazimo se svi na globalnoj etiketi ispisani univerzalnim jezikom prirode: brojčanim poretkom u neprekidnoj dinamici tako ljupkoga nam kaosa pod stegom čovječanstva."

Uz kraću stanku za dohvatom daha, ipak se unio ljudskom toplotom, ma koliko joj prethodno obezvrijedio bit: "Uistinu, krasni portreti."

Na tren pogledavši u stranu, odlučila je zapitati:

"Gospodine, ispričavam se ako zadirem, no što ste onda Vi? Samo figura u nizu? Ne živi li svatko svoj privid stvari, događaja, ljudi? Iskačemo iz okvira programiranih normi i namećemo se u ovom buntu vremena. Jesmo li doista posebni? Čemu uopće odlike dovoditi u sraz kada svi smo ostvaraji začudnih ideja koje plamsaju kroz nas u velikome ognju? Vaš plamen, vjerujem, još uvijek gori jer Vi i dalje sebe vidite, gospodine. Oličenje ste svojih misli koje stasaju u nepokolebljivu sliku Vaših ideala, Vaše utopije. Ako je to već slučaj, pokorite samoga sebe i pridružite se roju."

Okušan u protoku svojih stavova, bacio joj je pogled razrješenja i nastavio nizati:

"Stasala si u plemenito biće. Podređuješ se sili empatije koja već drhti ti kroz prste i taj jezik šarlatanski. Vidim odakle dolaziš i vidim kamo smjeraš, no reci: čemu pokušaj remećenja tijekom zbivanja? Znamo na kojim se temeljima izgradilo društvo. Naša je uloga jednaka i tu nema posrednika. Aktivna komuna istomišljenika opskrbljuje svoju bit: preživljavanje, puko, sirovo preživljavanje. Ja definitivno biram opstanak."

"I uz njega pokoju dobru knjigu," nadodala je, "šalicu omiljene tekućine, indiskretnog poroka na pomolu gađenja i vješti osvrt na djelujuću zbilju koja, kako ste i sami rekli, nikada ne stagnira. Jer kaos je to, uistinu, što tako zamamno bliješti u Vašim očima iz nedostižnih prvih redova."

Kako se tama žurno odlučila pretopiti u suštinsku prazninu, odjeci dana nestaše u potpunosti i nekoć zaboravljeni sati krenuše otkucavati. U sjeni otkinutih bedema izgarala je vlastoručna potreba za nekoć lakšim činom ubiranja draži i jasan nagon uze ga u vrtlogu svebivanja. To priliči samo profinjenoj sorti, onoj koja odstupa od moralnih načela, onoj što su dostupni i sitni ogrjevi iz nehaja. Golim se stepenicama privukao

ulazu i nesmetano ušao u obdanište noći. Mistični interijer okićen prošaranim baldahinima zanosio je intenzivnim mirisom opijata koji su mu se, unatoč ugašenoj mladosti, nesmetano uvukli pod okušani njih. Zrakom raspršeni afrodisijak ne počiva samo na suhoj čežnji za tjelesnom toplinom. Izdvaja apsolutni nagon za općenjem pretvarajući ga u igru požude i razvrata kojoj se nije želio oduprijeti.

U njenoj se glavi spotiču sva čuvstva i ideje dok meki joj razbor stišće suze s očinjega vida. Svijet je u zamahu rigoroznih promjena iz čiste radoznalosti i ne može mu se ništa prigovoriti. Učinio je sve kako bi joj se uloga u igri surove stvarnosti predočila neznatnom sasjekavši joj čudoredna lica ljudskoga obima u zavežljaju životnom. Opsesija jednoga i drugoga obitavala je unutra, između golih principa i tvrdoglavih kostiju. Njihove obeščašćene noći, pokornički vapaji i sjen već novog sutra jasno slove kao otmjena balada na tanjuru novog poretka.

## Čovječnost

Čovječnost ja jednu imam, odijevam ju zato stalno pucetima, kaputima, ponekad i neformalno. Uspijevam ju redovito platnom iznenaditi, po ljudskoj mjeri skrojiti, baš sasvim idealno. No nešto mi nedostaje u svemu tom što pristaje, u okvirima „stvarne“ slike, nalik čovjekolike. Jer kolike bih čudi sad u jednu zbrojio? Zar vječnost bih u ovom mesu sad zatvorio? Polako se u ništavnost preostaje mi vratiti i čovječnost kroz pozna lica još jednom napustiti.



## Petra RUPČIĆ

### Ljetna noć

Ljetna noć  
se spušta.  
Gore, na nebu,  
iznad nas.

Nebo se crni,  
a zvijezde sjaje.  
Gore iznad nas.

Srebrni prah  
se prosipa zemljom.  
Mjesec plovi potokom,  
a zvijezde se igraju skrivača.

Svuda je muk.  
Ulične svjetiljke  
plamte  
u ljetnoj noći.

A ljetna noć  
svijetli, treperi.  
Gore, na nebu,  
iznad nas.

### Šarolikost prirode

Ljubičasta,  
maleni cvijetak  
u polju miriše.  
Smeđa,  
zahrđalo lišće  
poslije kiše.  
Ružičasta,  
suton, dan već  
odmoru se nada.  
Crvena,  
lišće nebom klizi  
za vrijeme listopada.  
Plava,  
boja potoka,  
neba i mora.  
Narančasta,  
boja oblaka  
kad je zora.  
Zelena,  
livada u kojoj  
kukci rade.

Zlačana,  
pčele, košnica  
te med kojim se  
ljudi slave.

Pogledajte tu  
šarolikost boja!  
Pogledajte sveg  
tog blaga!  
Hvala ti, majko prirodo,  
hvala ti, naša draga!

*(Druga nagrada na Šimićevim susretima, 2015.)*

## Priroda se obnavlja proljećem

Oblaci nebom plove,  
zima toplinom proljeće zove.  
Ljudi se rukama grle,  
djeca livadama hrlje.  
Škola znanjem pršti,  
potočić planinom šušti.  
Proljeće šumu zelenilom daruje,  
sunce zemlju danom miluje.  
Zrak miriše cvijećem,  
priroda se obnavlja proljećem.

## Grad u noći

Mladi mjesec sja  
Kao smokve sladak san  
Gradu u noći

Krš zvijezde motri  
Bura kamenjar ruši  
Tihom loza spi

U magli snova  
Ljubuški mirno sluti  
Novo proljeće

*(Prvonagrađena pjesma na natječaju  
„Ljubuški u meni pjesma“ 2020.)*

## Božić

S neba se čuje  
anđeoski zbor,  
u kutu sobe  
svjetluca bor,  
na stolu je  
najljepši pribor.

I star i mlad  
Božiću se  
raduju  
i ususret  
mu veselo  
pjevaju.

U svakom  
domu okićeno  
je drvce,  
svud po  
gradu svijetle  
lampice.

Svaki se kut  
za Božić sjaji,  
jer Isus se  
mali rodi  
u štali.  
Božićnu čestitku  
nekome pošalji  
i ti,  
nek´ za Božić  
budu sretni  
svi.

Prof. dr. Željko ŠAIN

# Čovjekoljubivost akademika Josipa Muselimovića

**Obraćanje u povodu promocije troknjižja akademika Josipa Muselimovića (*I to je to; Mostarski dragulji; Kud plovi ovaj brod*), u Travniku 20. studenoga 2020.**

Poštovani akademice Muselimoviću,

Poštovane dame i gospodo,

Privilegij je govoriti o životu i radu akademika Muselimovića, čitati njegove knjige i sve tekstove koje napiše, biti u njegovu društvu i uvijek razgovarati o bilo kojoj temi i bilo kojim povodom. Današnji razgovor ima svoju posebnost: zbog svog povoda, sudionika na ovoj promociji, povijesnog mjesta promocije i aktualnosti vremena u kojemu se događaju opisani događaji, odnosno promovira ovo troknjižje. Troknjižje, kao svjedok vremena i događaja u njemu, ispisano rukom vrhunskog intelektualca, časnog akademika, odvjetnika umjetničkih vrlina, književnika dostojna piščeva pera, miloga humanista, divnoga čovjeka u punini ovog značenja.

Biblijski je zapisano: *U početku bijaše riječ!* Biblijsko značenje „riječi“ i njezinu materijalizaciju, u sadržaju i formi, akademik Muselimović pretoči i u ovo troknjižje, kao Božji dar, nama i svijetu, kao pouku i poruku, putokaz za promišljanja, osobna i zajednička djelovanja.

Tko može pisati ovakve tekstove, ovakve knjige? To može samo onaj čovjek kome je Bog dao svoju milost, da vlastitim trudom i dosljednošću, ispravnim kućnim odgojem i kvalitetnim obrazovanjem, izraste u vrhunskog intelektualca koji objektivno razumije ovozemalske procese i nesebično daje svoje znanje i ljubav drugome.

Čovjekoljubivost i domoljublje, kako u povodu 75. godine života i drugih jubileja akademika Muselimovića napisala akademik Mladen Bevanda, cjeloživotno krase biće i bitak našeg slavljenika. To su karakteristike koje se očituju izravno iz svih sadržaja ove tri knjige, ali i iz cijeloga akademikova života. To je, očito, i izvor njegove motivacije za život i rad, za njegovo pisanje i nauk.

Način pisanja je formalno lagan za čitanje, ali je suštinski jako težak i dubok za razmišljanje. I induktivne i deduktivne metode spoznaje i zaključivanja iz sadržaja ovog troknjižja, i premise i konstatacije, kao svojevrсни zaključci, predstavljaju osnovu za duboka i duga promišljanja za vlastite stavove i zaključke čitatelja. Lagani način pisanja, ali duboka filozofija; sociološki odnosi, etno-psihologija i psihologija bosanskohercegovačkog čovjeka u vremenu i prostoru, okruženju kakvo jest „na raskrižju civilizacija“ – u Bosni i Hercegovini, na brdovitom Balkanu. Onako kako su u svojim istraživanjima napisali i Vladimir Dvorniković („Karakterologija Jugoslavena“), Jovan Cvijić i Ivo Andrić („O našim balkanskim psihičkim tipovima“) ili Andrićeva „Travnička hronika“.

Znajući, ne samo život našega BiH čovjeka, nego i njegovu dušu, psihologiju i etno-psihologiju, autor troknjižja neizravno ukazuje na specifičnu dijalektiku odnosa i događaja u našoj državi. Potvrda toga može biti i u riječima Ive Andrića, koje akademik Muselimović navodi u zaglavlju svog teksta *Proletno skidanje maski*: „Dokle god traje svijet, bit će zla i potrebe braniti se od njega“ (strana 32. knjige *I to je to*). Odvjetnik, ali i humanist, Muselimović obranu od zla, sintetički kazano, vidi u biblijski utemeljenu rezonskom promišljanju, čovjekoljubivosti i domoljublju.

Poseban utjecaj na promišljanja intelektualca Muselimovića, ako je mjeriti brojem preuzetih citata, ima nobelovac Ivo Andrić. U sve tri knjige, zajedno imaju 152 naslova – teksta. U 109 tih tekstova je u zaglavlju uzet citat nobelovca Andrića (ili po knjigama: *I to je to*, 43 puta je u 60 tekstova citiran Andrić; *Mostarski dragulji*, u 26 tekstova, Andrić je citiran 24 puta, a u knjizi *Kud plovi ovaj brod*, 42 puta je citiran Andrić u 66 tekstova).

Nije ovo slučajno, već potpuno logično!

I nobelovac Andrić, i akademik Muselimović, svatko na svoj način, promatraju i doživljavaju isti zemljopisni prostor, događaje i ljude u njemu; dijalektičku zakonitost življenja i svekolikog rada, međuljudskih odnosa, želja i strepnji, vjerovanja... Otuda je sasvim logično citiranje Andrićevih riječi u zaglavlju teksta *Nije me bilo strah umrijeti* (knjiga: *I to je to*, strana 253.): „Bože, ne dopusti da srce naše ostane prazno nego daj, pošto od tvoje volje sve zavisi, da uvijek želimo i da se nadamo i da to što želimo bude dobro i da naša nada ne bude ispraznost“. Koliko je velika mudrost ovih Andrićevih riječi, a kolika mudrost Muselimovića za njihovo citiranje u spomenutom tekstu.

Nije samo Ivo Andrić izvor nadahnuća za našega akademika. Njegova zadivljujuća opća kultura i znanje vidi se i kroz citiranje velikana kao što su: Miroslav Krleža, Silvije Strahimir Kranjčević, Antun Branko Šimić i drugi velikani naše kulturne baštine.

Kozmopolit Muselimović je neograničeni zaljubljenik svoga Mostara i svoje Hercegovine. Jedna stara narodna poslovice kaže: „Tko ne voli svoje, ne može voljeti ni tuđe“. Čovjekoljubivost ljudskih dragulja očituje se u knjizi *Mostarski dragulji*. Napisana knjiga, puna činjeničnih emocija, bez patetike, oslikava ne samo opisane mostarske dragulje izravno, nego, kako to napisa profesor emeritus dr. sc. Obrad Šarenac, na poseban način i najvećeg dragulja među svim tim draguljima – Josipa Muselimovića! Prirodno, autor u ovoj knjizi ne piše o samome sebi na izravan način, ali pišući o svojim sugrađanima na tako božanstveno topao, ljudski način, neizravno pokazuje svoju dušu, karakter i posebno Božje poslanje na ovaj svijet. Bez obzira na ljubav i emocije, znanje milijuna malih i velikih činjenica o ljudima Mostara i Hercegovine, za ovu je knjigu trebala posebna mudrost u pisanju, nutrina unutarne intelektualne snage i objektivnih kriterija izbora. U ovoj se selekciji ne smije griješiti! Neoprostive su eventualne pogreške i teške kazne

javnoga mišljenja, velikog broja manje kvalificiranih sudaca i procjenitelja, jer mnogi, posebno manje obrazovani i manje informirani, po vlastitu sudu, znaju sve o svima i njihova je subjektivna prosudba veća od objektivne istine. Praviti selekciju za skupinu mostarskih dragulja i poimenično pisati o njima – jako je odgovoran i težak posao. Moja je osobna prosudba da je i na ovoj teškoj i odgovornoj zadaći, akademik Muselimović pokazao svoj iznimni intelektualni kapacitet. Svaki opisani *mostarski dragulj* zaslužuje mjesto u ovoj knjizi snagom svog života i djela koje je napravio.

Pišući o *mostarskim draguljima*, veliki odvjetnik i intelektualac Muselimović, pokazao je zavidan stupanj poznavanja psihologije i ljudske duše.

Samo iskreni domoljub može pisati i dati naslov knjizi, višestruko slojevita naslova: *Kud plovi ovaj brod*. Nije to naslov u formi laičkog pitanja. Nije to malograđanska znatiželja. To je sudbinsko pitanje budućnosti ove zemlje, ljudi u ovoj zemlji i neizvjesne budućnosti. Samo hrabri gledaju činjenicama u oči! Ne žele biti u zabludi. Ne žele biti pasivni promatrači. Nego se zabrinuto pitaju – gdje, kako, čime, za koga graditi suvremenu civilizacijsku budućnost uz aktivnu osobnu participaciju. Ova je knjiga, kao i prethodne dvije, knjiga za promišljanja i odluke, za budućnost domovine i države, osobnu budućnost, budućnost svoje obitelji, svoga naroda, svih ljudi u jednoj zemlji.

Akademik Muselimović je i hrabar pisac. Snagom neoborivih činjenica iznosi svoje viđenje, stajališta i, na poseban način, više neizravno, ali dovoljno jasno, ukazuje kako bi trebalo ići u budućnost. U njegovu životu i radu, napisanim djelima, odnosom prema drugima, ima biblijsko gledanje realnosti života.

Urađena djela akademika Muselimovića će nadživjeti njegov ovozemaljski biološki život. Dokle bude ovih bosanskohercegovačkih prostora, bit će aktualna njegova djela i knjige. Na njega se odnosi Njegoševa misao iz *Gorskog vijenca*: „Blagom onom ko do vijeka živi, ima se zaštita i roditi, vječna luča vječne pomračine nit dogori niti svjetlost gubi“.

Nije to samo moja ocjena o našem akademiku. To mu je napisao i njegov kolega Semir Puzić (vidjeti u knjizi *Kud plovi ovaj brod*, strana 459.).

Hvala Vam, akademice Josipe Muselimoviću, na svemu što nam darovaste. Mi smo željni Vaših novih djela, novih tekstova, novih knjiga...

Molim dragoga Boga da Vam podari svu svoju milost.

Sarajevo/ Travnik, 20. XI. 2020.

# Pogled na društvenu zbilju modernoga i suvremenoga doba

## (Socio-filozofsko-antropološki svjetonazor)

### UVOD

Prije nastanka sociologije u 19. stoljeću, u društvu se razmišljalo u okviru filozofije. Antička filozofija nije razlikovala pojmove *društva* i *države*. U 17. i 18. stoljeću nastaju teorije društvenog ugovora koje, polazeći od određene unaprijed dane koncepcije ljudske prirode, smatraju da društvo <https://www.youtube.com/watch?v=ZRXGsPBUV5g> (i država) nastaju sporazumom izoliranih pojedinaca. Francuski filozof Montesquieu i škotski filozof Adam Ferguson iz 18. stoljeća prethodnici su pravnoga sociološkog razmišljanja u društvu. Sociologija je moderna znanost koja izučava promjene koje donosi nastanak modernosti. Modernost znači novu organizaciju društva, različitu od one utemeljene na tradiciji. U modernosti se različita područja društvenoga života - ekonomija, politika, religija, umjetnost - izdvajaju kao posebne sfere s vlastitim zakonitostima.

Društvene i povijesne okolnosti nastanka sociologije obuhvaćaju dva široka kulturna pokreta – prosvjetiteljstvo i romantizam. Prosvjetiteljstvo je naglašavalo ulogu razuma, vjeru u napredak i čovjekovu autonomiju. Prirodom i društvom vladali su isti zakoni, a znanost je imala zadaću otkriti ih. Shvaćanje društva bilo je uglavnom individualističko, a politike liberalističko. Romantizam se javio ponajprije u umjetnosti. To je bila reakcija na prosvjetiteljstvo, pa su romantičari osporavali prosvjetiteljsku vjeru u razum i napredak te naglašavali iracionalna, kreativna i autentična značenja čovjeka. Prema njihovu mišljenju, prirodom i društvom vladaju različiti zakoni, jer je društvo proizvod ljudskoga duha. Društvo se shvaća kao organska zajednica (*Gemeinschaft*) koja ljudima daje osjećaj pripadnosti i identiteta. Visoko se vrjednuje narodni život i umjetnost (mitovi, legende, povijest). Razvoj modernoga društva promatra se pesimistički, a politička je orijentacija često konzervativna.

Društveni procesi koji teku paralelno s nastankom sociologije su: industrijska revolucija, urbanizacija, religijske promjene i sve istaknutije mjesto znanosti i znanstvenog pogleda na svijet.

Osnivači sociologije su: Auguste Comte (koji joj je dao ime), Herbert Spencer, Karl Marx, Emile Durkheim i Max Weber.

Teorijske perspektive u sociologiji vrlo su općenita gledišta o društvu i socijalnom ponašanju i služe kao polazište za istraživanje posebnih problema. Različite teorijske perspektive u sociologiji predstavljaju, najjednostavnije rečeno, različite načine razumijevanja društvenog svijeta. Najznačajnije teorijske perspektive u sociologiji su funkcionalistička, konfliktna i interakcionistička perspektiva.

## I. DRUŠTVO

**Društvene skupine** – čini određeni broj ljudi koji se nalaze u interakciji (razlikujemo pojam grupe koja ponajčešće nastaje slučajno ili bez velike organizacije, stihijno ili koje nemaju ponajčešće utvrđene ciljeve. Skupina je redovito i unaprijed organizirana sa zajedničkim osjećajem identiteta, pripadanja toj skupini te s unaprijed utvrđenim zadacima i ciljevima).

**Primarne skupine** su dugotrajnije, imaju bliže veze te osjećaje povezanosti među članovima, to bi, u svakome slučaju, sociološkim terminom bile – skupine.

**Sekundarne skupine** su brojne, nisu emotivno niti emocionalno srodne i povezane, pa nemaju često identitet i zajedničke ciljeve (one bi se mogle nazvati grupama).

**Referentne skupine** mjerilo su naših osjećanja, djelovanja; njihova interakcija izraz je njihove referentnosti, a funkcije su im: normativna – odnose se na naša vrjednovanja; komparativna – uspoređivanje skupine kojoj mi pripadamo s nekim drugim skupinama.

**Skupna dinamika** – njoj pripada veličina skupine, u početku manja skupina vodit će obične razgovore, s povećanjem članova skupine i skupina se povećava, pa će se njihova interakcija odvijati u više manjih skupina. Dioda – dva člana; trioda – tri člana...

**Vodstvo skupine** – govorimo o instrumentalnom vodstvu koje izvršava zadatke i ima vođu koji će kontrolirati izvršavanje zadataka.

**Ekspresivno vodstvo** – u biti se sastoji od dvije dominantne osobe koje bi trebale održavati solidarnost, sklad u skupini.

U skupini, kao i društvu, govorimo o: **autoritativnom vođenju** – preuzimanje odgovornosti i podređivanje članova skupine vođi koji mora djelovati odlučno i efikasno; **demokratskom vođenju** – to je vođenje o kojemu odlučuju i uključuju se u odlučivanje svi članovi društva.

**Organizacije** definiramo kao socijalnu skupinu koja ima svoju određenu djelatnost. Organizacije mogu mijenjati članstvo, unutarnje međusobne odnose, ali ne moraju propadati.

### Tipovi organizacija:

- a) otuđeni – oni koji ne podupiru ciljeve organizacije
- b) proračunati – umjereno podržavaju ciljeve
- c) moralno uključeni – snažno podržavaju organizaciju i uključuju se u njezinu tipologiju.

- a) **Prinudne organizacije**, npr. zatvori, logori, mentalne bolnice – u njima nadvladava sila
- b) **Utilitarističke**, npr. banke, tvornice, privredne i slične organizacije
- c) **Normativne**, npr. crkve, političke stranke, dobrotvorne i humanitarne organizacije... One imaju svoju moć nad svojim članovima te se normativno organiziraju.

**Birokracija:** društvena struktura koja ima okomiti hijerarhijski položaj i ulogu te djeluje na osnovi pravila. Djelovanje birokratskih organizacija može se temeljiti na:

- a) tradiciji
- b) nacionalnosti
- c) karizmatском položaju

Weberova analiza birokracije:

točna podjela rada, hijerarhija autoriteta, točan sustav pisanih propisa, naobrazba službenika, službenici ne posjeduju sredstva rada, zaposlenje je karijera u kojoj se napreduje, impersonalnost i objektivnost – službenik se odnosi prema stranci, a ne kao osobi.

**Kolektivno ponašanje** – razlikuje se od skupina u sljedećem:

- 1) ograničena socijalna interakcija
- 2) slabe i nekonvencionalne norme
- 3) nejasne društvene granice.

**Javno mnijenje** – to je mišljenje velikog broja pojedinaca tj. javnosti o određenim pitanjima; to znači „što narod misli“.

## II. UTEMELJITELJI SOCIOLOGIJE

**Utemeljitelji sociologije:** Auguste Comte, Herbert Spencer, Karl Marx, Emile Durkheim i Max Weber

**Auguste Comte** bio je zabrinut posljedicama Francuske revolucije te, da bi se suprotstavio negativnim tokovima i anarhiji što su, po njegovu mišljenju, vladale u Francuskoj, razvio je socijalnu fiziku, koju je kasnije nazvao sociologijom. Ta nova disciplina, za koju je smatrao da treba postati najvažnija znanost, bavi se socijalnom statikom i dinamikom. Mislio je da se društvo može proučavati na isti način kao priroda. Da bi čovjek ovladao svojom prirodnom okolinom, mora poznavati njezine zakone. Sociologija treba poslužiti kao osnova za stvaranje boljega društva, a njezin osnovni moto jest: „Znati da bi se predvidjelo, predvidjeti da bi se djelovalo“. Najpoznatiji dio njegova učenja jest zakon o tri stadija razvoja društva. Teološki stadij – do 1300. godine dominira religija, tj. vjera da su natprirodne sile osnova svega. Društvom vladaju ratnici, a vode ga proroci. U metafizičkom stadiju (1300. – 1800.) vjeruje se da apstraktne sile mogu objasniti sve, a u društvu dominiraju svećenici i pravници. U pozitivnom stadiju (nakon 1800. godine) nastupa vjera u znanost, tj. spoznavanje zakona koji upravljaju prirodom i društvom. Društvom dominiraju industrijalci i znanstvenici kao moralne vođe. Prosvjetiteljstvo je smatrao negativnom filozofijom koja,



napadajući vrijednosti religije i obitelj, ugrožava društvo. Nasuprot tome je sociologija kao pozitivna znanost.

**Herbert Spencer** kao središnju temu uzima evolutivne promjene u društvenoj strukturi i društvenim institucijama. Evolucija je promjena stanja relativno neodređene, nepovezane homogenosti prema stanju relativno određene, povezane heterogenosti – za njega je univerzalni prirodni zakon primjenjiv i na ljudsko društvo. Kao što je ljudsko tijelo sastavljeno od organa, tako je društvo sastavljeno od institucija, kao što su obitelj, religija, država, ekonomija i obrazovanje. On razlikuje dva tipa društva: militarističko društvo, koje je utemeljeno na prinudi, zatvorenosti i neprijateljstvu prema drugom društvu, te industrijsko -otvoreno prema drugim društvima, temeljeno na dobrovoljnoj suradnji. Utjecao je na pojavu socijalnog darwinizma – prema pravcu u sociologiji koji je zastupao ideju da su rat i borba među narodima i rasama osnovni pokretač društvenog razvoja.

**Karl Marx** sebe nije smatrao sociologom, a većina njegovih djela bavi se ekonomsko-društvenim temama. Njegove su ideje snažno utjecale na razvoj sociologije. Osnovu njegove teorije čini materijalističko shvaćanje povijesti (historijski materijalizam). Da bi zadovoljili svoje egzistencijalne potrebe, ljudi se moraju udružiti i organizirati. Tako nastaje podjela rada, koja vodi nastanku suprotstavljenih društvenih klasa. Marx smatra da je čitava dosadašnja povijest zapravo povijest sukoba među klasama (rob – robovlasnik; kmet –feudalac; radnik/ proleter – kapitalist). Za njega povijest čovječanstva ima dva vida: povijest sve veće čovjekove kontrole nad prirodom, a istovremeno je to povijest rastućeg otuđenja čovjeka i ukupnosti odnosa koje ljudi međusobno uspostavljaju, proizvodnja osnovice nad kojom se izgrađuje čitava društvena nadgradnja. Marx je najviše pozornosti posvetio promjenama koje donosi razvoj kapitalizma kao najdinamičnijeg sustava proizvodnje u povijesti. Njegova je znanstvena analiza društva usko povezana s teorijom revolucije, tj. određenim političkim programom usmjerenim na rušenje kapitalističkoga poretka i ukidanja društvenih klasa. To buduće društvo jednakosti Marx je nazvao komunizmom.

**Emile Durkheim** smatrao je da se društvene pojave ne mogu objasniti svodeći ih na biološke ili psihološke čimbenike, jer je društvo stvarnost posebne vrste, pa se tako i treba proučavati. Predmet izučavanja sociologije su društvene činjenice. Te činjenice treba proučavati kao stvari i one se mogu objasniti samo drugim društvenim činjenicama. Durkheima je osobito zanimao odnos između podjele rada u društvu te moralnih vrijednosti i osjećaja što osiguravaju integraciju društva. Te moralne vrijednosti i osjećaje nazvao je društvena solidarnost, razlikujući dva tipa: mehaničku solidarnost – karakteristična je za društvo s manjim stupnjem funkcionalne diferencijacije i organsku solidarnost – koja počiva na razvijenijoj podjeli rada. Kada prestanu vrijediti društvena pravila, društvo više nema utjecaja na pojedince i oni su prepušteni sami sebi. To stanje on naziva anomija – stanje u kojem individualne želje nisu više regulirane zajedničkim normama, a pojedine su bez moralnih putokaza. Veliku je pozornost posvetio i religiji. Smatrao je da je u religiji izvor znanstvenog mišljenja i društvenih institucija. Sveto je ono čemu društvo pridaje posebno značenje, što izaziva strahopoštovanje. Profano je ono svakodnevno, obično bez nekog posebnog značenja. Da bi pojedinci održali svoj osjećaj povezanosti s društvom, treba povremeno upriličiti rituale kojima se obnavljaju i jačaju društvene veze.

**Max Weber** sociologiju je shvaćao kao sveobuhvatnu znanost o društvenom djelovanju (akciji). Weber uvodi koncept idealnog tipa kao sredstvo kojim sociolog može generalizirati svoje nalaze. Idealni tip je misaona konstrukcija kojom se objedinjuju idealne karakteristike promatranih pojava, naglašavajući njihovu međusobnu sličnost, a zanemarujući posebnosti i nevažne razlike. Razlikuje tri tipa legitimne vlasti: racionalno-legalni, tradicionalni i karizmatski, ali nijedan nigdje ne postoji u čistom obliku. Pojam birokracije također je idealan tip, jer naglašava samo bitne osobine te pojave. Weberovo inzistiranje na razumijevanju značenja koja ljudi pridaju svojem djelovanju ne znači i da se on ograničio samo na proučavanje djelovanja pojedinca. Upravo suprotno: društvene promjene i strukture nastale razvojem kapitalizma predstavljaju središnju temu njegove sociologije. Njegova najpoznatija knjiga je *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Racionalizacija je za Webera najznačajniji proces, karakterističan za moderna društva. Weber vjeruje da ćemo u budućnosti živjeti u čeličnom kavezu. Naglašava da je moderan svijet ostao bez bogova, izgubio osjećaje, strasti, vjeru i osobnost i njihovo mjesto zauzeo je racionalizirani i predvidljivi život. Teško da je ijedan sociolog utjecao na sociologiju kao Max Weber, pa možemo reći da postoji sociologija prije i poslije Webera.

### III. DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI I STRATIFIKACIJA

#### Društvena diferencijacija i stratifikacija

1. Društvene nejednakosti imaju moralne, socijalne, političke utjecaje i one razaraju ideal kulturne socijalne jednakosti. U samim počecima imamo iste životne mogućnosti za školovanje, stanovanje, za istu zaradu i tako dalje, ako je u pitanju suvremeno demokratsko društvo. U antičkom ropstvu, još kod Aristotela, po prirodi je stvari netko rob, a netko robovlasnik, to jest – netko je podčinjen, a netko superioran – to su prirodne razlike. To je mišljenje trajalo sve do 18. stoljeća. Prirodno se pravo javlja u 18. stoljeću, tj. hijerarhija koja je uspostavljena prirodnim zakonima. Da bi se ukinulo takvo stanje, možemo primijeniti Gundulićevu tezu: „Tko bi doli, sad je gori.“; obrnuto – to se razmišljanje javlja tijekom 1789. godine u Francuskoj buržoasko-demokratskoj revoluciji. Društvene nejednakosti ne mogu biti općekorisne.

2. Društvene jednakosti – zastupnik je Thomas Marshall. Ta građanska prava obuhvaćaju pojedinačne slobode, tj. društveno građanstvo iskazuje kroz sustave socijalne skrbi, punopravnosti, naobrazbe svih – to se javlja u 20. stoljeću, poglavito u modernom dobu, drugoj polovici 20. stoljeća. Jednakost starta vrijedi za ljude istog društvenog položaja, ali u životnoj utrci ljudi će imati više, a neki manje sposobnosti, pa se jednakost šansi neće pretvoriti u jednakost rezultata.

3. Društveni status je element društvene stratifikacije – ljudi zauzimaju položaj, a na temelju pozicija svojih roditelja ili temeljem vlastitih postignuća, pri rođenju nisu isti. Položaj po osnovi rođenja je onaj koji uzima u obzir socijalnu, nacionalnu, vjersku i etničku pripadnost i podrijetlo obitelji. Postignuti položaj rezultat je upornoga rada, nadarenosti, upornosti, pravilnog izvora znanja i položaja, pa nije fiksiran položaj – ljudi mogu postići, neovisno o drugima, visok funkcionalni i stratifikacijski položaj.

4. Društvena diferencijacija sastoji se od različitih društvenih poslova koje obavljamo, to jest društvene uloge.

5. Društvena stratifikacija oblik je društvene nejednakosti koja je stabilna, trajna u nekom društvu, a obilježava kako pojedinca, tako i društvenu skupinu.

6. Sustavi društvene stratifikacije: kaste, ropstvo, staleži (feudalni), klase (na temelju bogatstva, na temelju nacionalnih, religijskih ili drugih razlika, nastaju klasne razlike kao organizirani sustav izrabljivanja).

7. Teorije stratifikacija:

- a) FUNKCIONALISTIČKA TEORIJA – ovisi o organizaciji društva, a društveni položaji preuzimaju prirodne odgovornosti, pa će se ljudi koji su odgovorni i školovati za taj viši motivacijski položaj u društvu.
- b) MARXOVA TEORIJA KLASA – teorija klasnog društva koja se može dokinuti – klasa po sebi ima klasnu svijest o svojem položaju, klasa je za sebe organizirana društvena skupina svjesna svog položaja, sukladno tomu tko je vlasnik proizvodnih sredstava, industrije itd, ali ukidanje privatnog vlasništva utemeljile su nove nejednakosti na društvenoj i političkoj razini, pa će se *marksizam* javiti u obliku komunizma, tj. društveno – političke diktature nad radništvom i seljacima.
- c) WEBEROVA TEORIJA RASPODJELE MOĆI – pripadnici određene moći i slojeva imaju već određenu ekonomsku i društvenu moć tj. dimenziju stratifikacije - kroz ekonomski poredak dobiva statusni položaj, a kroz politički dobiva političku moć.

#### IV. SOCIJALNA INTERAKCIJA, GRUPE /SKUPINE/ I ORGANIZACIJE

Primarne grupe /skupine/ manje su i dugotrajnije grupe, u kojima među članovima postoji visok stupanj bliskosti i osjećajne povezanosti, ponajprije obitelj, grupa prijatelja i grupa vršnjaka. Sekundarne grupe brojnije su, njihovi članovi nisu posebno emotivno povezani, a njihove međusobne interakcije nisu tako sveobuhvatne kao u primarnima. Politička stranka, klub ili profesionalno udruženje, primjeri su takvih grupa. Referentne grupe služe kao osnovica i mjerilo za procjenjivanje i oblikovanje naših stavova, osjećaja i djelovanja. Drugim riječima, one nam pomažu da shvatimo svijet oko sebe i služe kao izvor psihološke identifikacije. Referentne grupe imaju normativne i komparativne funkcije. U pogledu stila odlučivanja, možemo razlikovati tri tipa vođenja grupe. Autoritarno vođenje bit će usmjereno na instrumentalne probleme, vođa će preuzeti odgovornost za odluke i zahtijevati strogo pokoravanje podređenih. Demokratsko vođenje obuhvaća više ekspresivnih elemenata i usredotočuje se na uključivanje svih članova u proces odlučivanja. U *laissez-faire* vođenju grupa djeluje samostalno, sama od sebe i uz minimalan utjecaj vođe. Birokracija je društvena struktura sastavljena od hijerarhijskih položaja i uloga, koja djeluje na osnovi preciznih pravila i procedura. Moderna je birokracija, prema Weberu, izuzetno racionalan i učinkovit način organiziranja velikog broja ljudi. Ona omogućava da se odluke donose na osnovi općih mjerila, da ih provode stručnjaci, smanjuje mogućnosti korupcije i zauzimanja položaja na osnovu rodbinskih veza ili simpatija. Konvergirajući oblici kolektivnog ponašanja imaju čvršću strukturu i veću koncentraciju od raspršenih. Gomila je najpoznatiji oblik takvog ponašanja koje karakteriziraju sugestibilnost, deindividualizacija i osjećaj neranjivosti.

– Socijalna se struktura sastoji iz mnoštva društvenih položaja. No nisu svi položaji jednaki. Svako društvo neke položaje cijeni više, a neke manje. Društveni položaj koji

je vrjednovan, odnosno rangiran više ili niže na nekoj ljestvici vrijednosti, naziva se **društveni (socijalni) status**.

– **Jednakost** je jedna od središnjih ideja modernih društava. Možemo razlikovati tri koncepcije jednakosti: jednakost šansi, jednakost starta i jednakost rezultata. Usprkos razlikama, sve tri koncepcije jednakosti slažu se u naglašavanju univerzalističkih mjerila pri procjeni pojedinaca. Podsjetimo se, univerzalizam znači tretiranje svih ljudi na jednak način, bez obzira na njihove posebne i jedinstvene osobine. Univerzalizam znači odbacivanje bilo kakvih proizvoljnih ograničenja za puno sudjelovanje ljudi u društvenom životu.

– **Društvenom diferencijacijom** nazivamo oblik društvene nejednakosti koji nastaje zahvaljujući tome što članovi društva obavljaju različite djelatnosti i tako postaju „različiti“ zbog toga što imaju različite uloge. Zauzimajući različite društvene uloge, oni su, dakle, nejednaki, ali to još uvijek ne znači da ih možemo stupnjevati kao više ili niže.

– **Društvena stratifikacija** poseban je oblik društvene nejednakosti. Stratifikaciju možemo definirati kao strukturiranu, stabilnu i trajnu nejednakost.

## V. OBITELJ, BRAK I SRODSTVO

Obitelj je povezana bračnom vezom između muškarca i žene, zajedno sa svojom djecom ili posvojenom djecom – to je uža ili nuklearna obitelj. Temelj odnosa u obitelji jest odnos supružnika i njihova potomstva. Obitelj može biti proširena: nuklearna obitelj je obitelj orijentacije, a šira obitelj tj. porodica je obitelj prokreacije – to je obitelj gdje žive majka i otac zajedno sa svojom oženjenom ili udanom djecom.

### Nasljeđivanje:

- a) **patrilinarno** – nasljeđivanje po očevu srodstvu
- b) **matrilinarno** – nasljeđivanje po majčinu srodstvu, npr. kod Židova: ako je majka Židovka, potomstvo je određeno po majci
- c) **bilinarno** – nasljedstvo po očevoj i majčinoj rodbini

Obitelji su po mjestu stanovanja patrilokalne ili matrilokalne, u ovisnosti o tomu kod koga te nuklearne obitelji žive. Suvremene su obitelji nelokalne – žive u mjestima po vlastitom izboru, ali to ne znači da su prekinuli sve odnose sa svojom rodbinom, bilo po očevom, bilo po majčinom srodstvu.

Patrijarhalni odnosi – otac, najstariji član obitelji, glava je kuće i donosi sve odluke; matrijarhat – tradicija u kojoj najstarija žena u obitelji donosi sve bitne odluke.

### Funkcije obitelji:

- a) **regulacija spolnoga ponašanja** – riječ je o tom da se bračni i obiteljski sustavi u društvu usklađuju sukladno običajima, normama i zakonima jednoga društva
- b) **reprodukcija** – obitelj je institucionalno sredstvo smjene naraštaja, a kroz obitelj se ostvaruje nasljedstvo i nasljeđivanje
- c) **socijalizacija** – to su novostvoreni mladi članovi društva čija je funkcija obitelji veoma značajna jer se na mlade naraštaje prenose sve vrijednosti
- d) **emocionalna potpora** – ljudsko potomstvo veoma je osjetljivo, npr. u nekim društvima mladi se puno ranije, a u nekima puno kasnije, osamostaljuju, pa je

potrebna emocionalna potpora mladima, gdje se preko obiteljskih odnosa pruža sigurnost nasljednicima

- e) **društveni položaj** – svaka obitelj svoje potomstvo stavlja u određenu socijalnu i svaku drugu mrežu, pa postoji već svjesna pripadnost rasi, naciji, religiji, etničkoj pripadnosti itd.

**Konfliktna obitelj** – u povijesti ljudskih društava siromašne, potlačene obitelji uvijek su imale frustracije, pa neki sociolozi (npr. Collins) smatraju da su muškarci „seksualni agresori“, a da su žene „seksualne nagrade za muškarce“. Brak je često bio ugovor za vlasništvo, bogatstvo žene ili muškarca, pa su sklapani brakovi između istih kategorija, tj. bogati muževi su se ženili bogatašicama i obrnuto. Danas su žene gospodarski neovisnije te svoje odnose s muškarcima usmjeravaju kroz stečenu slobodu, ne kroz poželjni brak (bogati – bogati), već žene postaju liberalnije; više djevičanstvo, pa i ženstvenost, nisu ideali.

**Monogamija** – brak između jednog muškarca i jedne žene.

**Poligamija** – gdje muškarac, sukladno društvenim standardima, može imati više žena i obrnuto – jedna žena može imati dva ili više muževa (u mnogim tradicijskim društvima, žena koja se uda za muškarca, uobičajeno za muževe ima njegovu braću).

**Poliginija** je brak jednog muškarca s više žena.

**Poliandrija** je brak jedne žene s više muškaraca.

**Incest** je spolni, seksualni odnos s najbližim srođnicima ili srođnicama, stoga u mnogim društvima postoji tabu incesta sa snažnim socijalnim sankcijama.

**Egzogamija**, tj. kulturno pravilo zabrane incesta – izbjegavanje incesta odnosi se ponajprije na seks, a egzogamija se odnosi i na brak.

## VI. RAZVOJ MODERNE OBITELJI NA ZAPADU

Ovdje govorimo o razvitku zapadne civilizacije, razvitku industrije, razvitku kapitalizma kao društveno-ekonomskog poretka, koji je utjecao i utječe na razvitak ljudskoga života, na nove odlike braka i obitelji. Tako ćemo kod sociologa naći oprečne stavove, gdje jedni smatraju da razvitak kapitalističkih odnosa učvršćuje obiteljske veze, a drugi posve oprečno.

Patrijarhalna obitelj govori o podjeli između poslova koje obavljaju muškarci i koje obavljaju žene. Muškarci su bili zaduženi za osiguranje socijalnog, ekonomskoga statusa obitelji, da osiguraju obitelji, a žene su više zadužene za kućanstvo te za odgoj i podizanje djece.

Romantična ljubav nije jedini temelj za sklapanje braka; privlačnost, a prije ekonomska moć, utjecali su na sklapanje braka. Dugoročni brak, osim romantične ljubavi i osjećanja, mora se temeljiti na međusobnom razumijevanju i toleranciji. U moderno doba pa do danas, žene se oslobađaju stegovnih društvenih normi, pa spolni užitak nije više kvalificiran kao krivnja.

Industrijska revolucija, posebno danas tehnološko-digitalna revolucija i doba, emancipiraju ženu, tako da žene postaju ekonomski neovisne, sve više se zapošljavaju izvan kućanstva, stječući ekonomsku slobodu postaju emancipiranije. Mladi u naše doba sve kasnije stupaju u brak, a istodobno sve ranije stupaju u predbračne seksualne i

spolne odnose. Kršćanski pojam braka, predbračna čistoća, više nisu prvotni elementi modernoga svijeta – u svijetu ekonomske revolucije, u svijetu u kojemu osjećanja čine utočište za bijeg od stvarnosti posla, pa tako i brak na jednoj razini postaje utočište od otuđenosti u svijetu posla, javni i privatni život se razdvajaju.

Mišljenja smo da romantična ljubav, međusobno razumijevanje, kao i emocionalna strast, zajedno moraju biti temelj bračne i obiteljske veze. Nuklearna obitelj, danas, podrazumijeva brak muškarca i žene i zajednicu s njihovom djecom; uz to, danas postoje homoseksualne veze – s porastom sloboda, dolazi do porasta intimnih odnosa, njihovih različitih veza. Brakovi „pucaju“, ne samo zbog kratkotrajne zaljubljenosti, već i zbog prijevare, vjerolomstva između bračnih drugova, kao i zbog neuređenih ili loših ekonomskih odnosa u obitelji... Ljubav je pretpostavka za brak i obitelj, ali nije dostatna za razvijanje zajedničkoga života i sklada.

Anthony Giddens govori o novoj ulozi žene, ona je „emocionalni revolucionar modernosti“, što u biti znači da je žena dovela samu sebe do sebe i usavršila vlastitu emancipaciju.

Normalan oblik obitelji u tradicijskom smislu su bračni parovi s djecom, naspram Fanukovu mišljenju, u normalne obitelji mogu spadati i spadaju i jedan roditelj s djecom (ako je drugi roditelj umro ili su se razašli zbog nemogućnosti zajedničkog života). Ne postoje homoseksualne obitelji /kod nas/, već zajednice. Komune, kohabitacije ne možemo smatrati obiteljskim životnim zajednicama. Demokratizacija društva dovodi do demokratizacije obitelji, ali se pritom javljaju i razni drugi oblici izvan obiteljskog života – prisile komuniciranja, prisile prihvaćanja emocionalnih stavova, silovanja (izvanbračnog, pa i bračnog).

Obitelj je kroz povijest, a i danas, stabilna društvena ustanova – zajednica – koja se u promijenjenim okolnostima i sama mijenja, ali bez obitelji i djece nema niti perspektive niti budućnosti.

## VII. ELITNO I DEMOKRATSKO OBRAZOVANJE

Američki sociolog Randall Collins razlikuje tri tipa obrazovanja tijekom povijesti: obrazovanje za praktične vještine, obrazovanje za pripadnost statusnoj grupi i obrazovanje pod kontrolom birokracije.

Obrazovanje za praktične vještine - odvija se u procesu rada, bez velike formalizacije. To znači da se slušanjem, oponašanjem i ponavljanjem, uče vještine potrebne za obavljanje određenog posla. U takvu obrazovanju najčešće nema nikakvih svjedodžbi ili diploma. Valja napomenuti da je taj tip obrazovanja prisutan i danas.

Obrazovanje za pripadnost statusnoj grupi – obrazovanje je tijekom povijesti najčešće služilo upravo za organizaciju statusnih grupa. Grupe s višim statusom teže se, svojim stilom života, izdvojiti od ostalih, tako se da njihovo obrazovanje nastoji razlikovati od praktičnog. Ono je bilo estetsko i odvojeno od praktičnih djelatnosti. I danas je u modernom visokoškolskom obrazovanju prisutno kao oblik elitnijeg i finijeg obrazovanja / npr. Oxford i Cambridge/, dok tehničke discipline imaju mnogo niži status.

Obrazovanje pod kontrolom birokracije – nastalo je nakon uspostave modernih nacionalnih država od 18. stoljeća. Obrazovanje organizira i nadgleda državna birokracija.

Birokratski karakter obrazovanja vidljiv je u njegovoj formalizaciji – sadržaji koji se podučavaju podijeljeni su na segmente (različite predmete i razrede), propisani su uvjeti za prelazak iz jednog u drugi stupanj, na kraju se dobivaju svjedodžbe i diplome na osnovi kojih se vlasnicima tih istih priznaju određena zakonska prava. Ova tri navedena tipa predstavljaju idealne tipove obrazovanja. One se mogu promatrati kao dio kulturnog tržišta na kojem se društvene grupe nadmeću nastojeći postići ciljeve.

Zahtjevi za višim stupnjevima obrazovanja u svim su zemljama tijekom povijesti uzrokovali obrazovne reforme. Te su reforme polazile od dvije posve različite pretpostavke i ta različita polazišta utjecala su i na različit razvoj obrazovnih sustava. U zemljama u kojima je nadvladavalo mišljenje da srednje i visoko obrazovanje služe kao „pripremanje za elitu“, školski su se sustavi razvijali tako da su nastali različiti tipovi srednjih škola, od kojih su neke omogućavale nastavak školovanja, a neke su obrazovale učenike za zapošljavanje. Općenito možemo reći da vrsta obrazovanja koja se u nekom društvu smatra poželjnom ovisi o odnosu snaga među različitim društvenim grupama. Te grupe zagovarati će različite obrazovne ideologije i ideale i tako će zagovarati različite obrazovne politike.

Postoji tipologija obrazovnih ideala i njihovih nositelja. Društvena grupa aristokracija ima opću ideologiju i opće obrazovanje u kojem se njeguju kultiviranost, karakter i samostalna prosudba.

Klasa trgovaca i stručnjaka ima specijalističku ideologiju, stručno i profesionalno obrazovanje koje daju izobrazbu za poželjna zanimanja i položaje.

Radikalni reformatori imaju demokratsku ideologiju, širenje „elitnijeg obrazovanja“ kako bi svatko dobio mogućnost da „postane aristokrat“.

Državni planeri imaju utilitarističku ideologiju, niži strukovni i poluprofesionalni programi koji daju izobrazbu za zanimanja potrebna u privredi i državnim službama.

Današnji školski programi kompromis su između koncepcija koje su navedene gore. Na nižim stupnjevima uče se vještine koje pripremaju učenike za daljnje obrazovanje. Srednjoškolsko je mješavina općih i praktičnih vještina. Visoko je dijelom humanističko, a dijelom specijalističko.

## VIII. SOCIOLOŠKA TEORIJA O OBRAZOVANJU

Makrosociološki pristupi obrazovanja bave se ulogom obrazovanja u društvu i odnosom između škole i drugih društvenih institucija. Glavne sociološke perspektive su funkcionalistička i konfliktna.

**FUNKCIONALISTIČKA PERSPEKTIVA OBRAZOVANJA:** Funkcionalisti smatraju da je socijalizacijska funkcija obrazovanja vjerojatno najvažnija. Škola je glavno sredstvo za postizanje ujednačenosti (homogenosti). Američki sociolog Talcott Parsons također je smatrao da je škola žarište socijalizacije u modernim društvima. Škola uči djecu da se društvo ne sastoji od roditelja, rođaka i prijatelja nego su u razredu svi međusobno jednaki i imaju jednake šanse. Partikularističke norme znače vrjednovanje pojedinca s obzirom na to što je, a ne tko je. Nasuprot tomu, univerzalističke norme podrazumijevaju da je pojedinac samo jedan od mnogih te da je njegov položaj uvjetovan usporedbom s drugima, a ne zajamčen unaprijed. U SAD-u, primjerice, učenici različitog rasnog i et-



ničkog podrijetla uče što znači biti Amerikanac i pripremaju se biti „odgovorni građani“ (Što uvijek i ne ide lako). Funkcionalistički pogled obrazovanja naglašava važne funkcije koje obrazovanje doista ima u društvu: socijalizaciju, selekciju, alokaciju i integraciju.

**KONFLIKTNE TEORIJE O OBRAZOVANJU:** Bit konfliktnog pristupa izučavanja obrazovanja sastoji se u naglašavanju uloge škole u reprodukciji i legitimiranju postojećih društvenih odnosa i poretka. Konfliktne teorije temelje se na Marxovim i Weberovim stajalištima: škola kao najvažniji ideološki aparat države u kapitalizmu. Francuski filozof i sociolog Althusser smatra državu važnim čimbenikom održanja odnosa u društvu. Škola je najvažniji ideološki aparat države jer se u školi ne uče samo znanja i vještine, nego se prenosi i ideologija.

**PRINCIP KORESPONDENCIJE:** Nekoliko američkih sociologa razvijaju te ideje, nastojeći pokazati da su odnosi u školi sukladni odnosima na radnom mjestu. U školi se odvijaju najbitnije značajke radnog mjesta i tako se djeca pripremaju za uloge na tržištu rada – da budu poslušna radna snaga.

**SKRIVENI NASTAVNI PROGRAM** je neodređen skup vrijednosti, stavova i ponašanja koji suptilno oblikuju djecu u skladu s zahtjevima vladajućih institucija. Učitelji oblikuju osobine koje su u skladu sa standardima srednje klase – marljivost, odgovornost, samokontrolu. Na primjer, od učenika se traži da budu tihi, točni, da čekaju red... Mnoga istraživanja potvrdila su prisutnost seksizma i rasizma u skrivenom nastavnom programu.

**KREDENCIJALIZAM** je zahtjev da je za određeni posao potrebna svjedodžba (diploma). Zadnjih desetljeća brzo raste broj ljudi koji imaju svjedodžbe ili diplome. Jedni teoretičari to objašnjavaju kao potrebu privrede za sve kvalificiranijom radnom snagom, dok drugi teoretičari, kao što je Randall Collins, smatraju da školska diploma služi više kao mjerilo statusa u društvu, nego što jamči neka posebna znanja.

**INTERAKCIONISTIČKE TEORIJE O OBRAZOVANJU:** Usredotočuju se na svakodnevnu interakciju u razredu ili u pojedinoj školi. U središtu su pozornosti interakcije između nastavnika i učitelja te samih učenika i prilagodba učenika na zahtjev škole.

**TIPLIRANJE I ETIKETIRANJE** – nastavnici svrstavaju i vrjednuju učenike na određeni način; prema tome posebno se odnose prema učenicima. U procesu tipiziranja razlikujemo tri stupnja: tipiziranje na osnovi izgleda učenika, stava ili načina govora, nakon toga slijedi elaboracija „kada se prvo tipiziranje potvrđuje ili zamjenjuje novim“ te nastupa faza stabilizacije, kada vjeruju da zaista poznaju učenika. Postoji negativno tipiziranje odnosno etiketiranje, npr. ako učenika proglaše problematičnim na osnovi jedne pogreške.

**TEORIJA O SAMOISPUNJAVAJUĆEM PROROČANSTVU** – tvrdi da nastavnikovo tipiziranje učenika sposobnima ili „tupima“ te predviđanje njihovog školskog uspjeha ima tendenciju da se doista ostvari.

**UČENIČKE STRATEGIJE PRILAGODBE:** Sociolog Peter Woods primijenio je Mertonovu tipologiju adaptacije na strukturalne pritiske i pokazao da se učenici na različite načine prilagođavaju zahtjevima škole. On razlikuje čak 8 tipova prilagodbe školi: ulagivanje, poslušnost, oportunitizam, ritualizam, uzmicanje, kolonizacija, nepopustljivost i pobuna.

- Ulagivanje – učenici nastoje pridobiti naklonost nastavnika i nebitno im je što drugi učenici o tome misle
- Poslušnost – učenici osjećaju posebnu bliskost s ciljevima i sredstvima jer žele postići uspjeh



- Oportunizam – učenici uglavnom prihvaćaju ciljeve škole, ali ponekad od njih odustaju
- Ritualizam – ovi učenici obavljat će školske zadatke i poštovati pravila, ali ih ne zanimaju ni uspjeh ni potvrda nastavnika
- Uzmicanje – znači odbacivanje i ciljeva i sredstava škole, ali bez otvorene pobune, npr. drijemaju na nastavi
- Kolonizacija – ravnodušnost prema ciljevima škole i odbacivanje sredstava da se oni postignu
- Pobuna – učenici odbacuju i ciljeve i sredstva škole te ih zamjenjuju drugim.

## IX. OBRAZOVANJE I DRUŠTVENA NEJEDNAKOST

Socijalna stratifikacija odnosi se kako na društvena bogatstva, na prestiž i moć, tako i na obrazovanje i na različitu mogućnost obrazovanja u različitim sociokulturnim sredinama i u različitim civilizacijama. Danas je obrazovanje podređeno društvenim, poslovnim i životnim potrebama.

**Klasne razlike** – djeca iz bogatih i siromašnih klasa i slojeva, premda imaju iste sposobnosti, neće imati isti obrazovni stupanj i razlikuju se u uspjehu i naobrazbi.

Kod djece u nižerazvijenim slojevima riječ je o ograničenom kodu, naspram toga u razrađenom kodu obično je riječ o samorazumljivosti – slušatelj razumije kontekst govora svoga sugovornika. Djeca koja u školi uče apstraktne pojmove koji nisu neposredno povezani sa životnim i društvenim potrebama, ta djeca ne vladaju razrađenim kodom – postižu slabiji uspjeh.

**Kulturalna reprodukcija** je reprodukcija školskoga sustava koji je nametnut od bogatijih slojeva, pa tu kulturu neki sociolozi nazivaju kulturnim kapitalizmom, to jest djeca u ranoj dobi stječu vještine i znanja potrebna kako za život, tako i apstraktna znanja – djeca iz nižih slojeva to ne postižu.

U naobrazbi postoje **subkulturalne nejednakosti** među društvenim slojevima, pa obrazovno postignuće pojedinca u određenoj mjeri ovisi o njegovu društvenu statusu te o položaju u strukturi društva.

U suvremenom školstvu i obrazovanju djeca ne moraju postizati razinu znanja svojih roditelja, već je suvremena komunikacija i digitalna tehnologija usmjerila naobrazbu mladih i prilagodila ih novonastalom stupnju razvitka društva.

**Jednakost šansi** trebala bi podrazumijevati jednaki pristup obrazovnim resursima i jednako pravo na školovanje, no različiti društveni slojevi te različite sposobnosti i jezični kodovi dovode do natjecanja u obrazovanju, gdje je jasno da u samom početku neki imaju prednost (viši slojevi).

**Pozitivna diskriminacija** ne označuje testove kao najpouzdanije sredstvo kojim se vrjednuje nečije znanje, pa kompenzacijsko obrazovanje nadarenoj djeci iz nižih društvenih slojeva i struktura omogućuje sustizanje u znanju i naobrazbi iz onih gornjih društvenih slojeva i struktura.

Promjene u društvu dovode do promjena u obrazovnom i školskom sustavu, ali i sve inovacije u obrazovnom i školskom sustavu potiču društvo na nove vještine, nove vrijednosti koje su potrebite u suvremenom društvu.

## X. DEMOGRAFIJA I URBANIZACIJA

Početak ćemo od st.grč. riječi *demos* i *grafein* /narod i opisivati/ – dakle, demografija bi bila opisivanje pučanstva, ne osobno opisivanje – već strukture pučanstva, nataliteta, mortaliteta, e/migracija, imigracija; stvaranje novih životnih uvjeta – povijesne promjene u strukturi, načinu života – eventualnom planiranju u drugim područjima; npr. pravljenu škola, vrtića, industrijalizaciji – ili u novije doba velikim ne/kontroliranim ili dirigiranim imigracijama u cilju promjene strukture pučanstva /posebice Europe/: nacionalnosti, religije, običaja, načina života – svakako se ne smiju izgubiti iz vida – socijalni momenti, siromaštvo; te posve različiti mortaliteti i nataliteti u zadnjem stoljeću /da ne idemo dalje u povijest ljudskih društava/....

Nekoć je stopa nataliteta /rađanja/ bila velika u industrijski naprednim državama konac /druga polovica/ 19. st. i 20. st. (Ujedinjeno Kraljevstvo) - velika je bila stopa nataliteta i u zemljama, npr. Nizozemska, Njemačka, Belgija; zatim Švedska /ako izuzmemo početak 20. st. – kad ju je zahvatio val iseljavanja u SAD/, Danska; *nešto manje Španjolska, Italija i Portugal iako su i to bile kolonijalne zemlje*. Općenito je stopa smrtnosti /mortaliteta/ bila niža od stope nataliteta – to zovemo prirodnim priraštajem – trebamo tu izdvojiti dva velika svjetska rata /pokolja/ – kao pandemiju španjolske gripe /groznice/, nakon I. svjetskoga rata; smatra se /a nitko točno, ni približno točno nije odredio koliko je stanovništva pomrlo/ -hipoteze su: između 30 i 50 milijuna stanovnika /svakako više nego I. svjetski rat – iako je on neposredni povod te pandemije: glad, siromaštvo, nikakva higijena, nikakvo zdravstvo.... Sve je to urušeno u tom pokolju a razvitak društva nije dosegao razinu da to zaustavi.

Evo i danas pandemije SARS-CoV-2; posve nove i nepoznate....

Teško je davati točne tablice o kretanju stanovništva...Kada je u pitanju demografija, danas je u EU prirodni priraštaj oko ničice /uključivši i Veliku Britaniju/ – ili je veća smrtnost od rađanja, to je depopulacija stanovništva.

Nagle migracije počinju u novije doba, oko 1840-ih godina, SAD se javljaju kao novi izazov s industrijom i razvijenijom poljodjelatnošću, a još nedostatno naseljene. Mnogi su ljudi iz naših krajeva i s jugoistoka Europe išli i u Zapadnu i Sjevernu Europu, posebice koncem 20. st. i početkom 21. st., a to i danas traje. Oni se brzo integriraju u te zemlje – kulturu, radne obrasce, nauče jezik i dobrodošli su tim danas razvijenim zemljama. Danas su to tehnološki najrazvijenije zemlje, zajedno sa SAD-om i danas agilnom Kinom. Kina je tehnološki div, premda u ljudskim pravima i razvitku demokracije je među zaostalim zemljama – jer KP Kine drži sve društveno-političke događaje i sve konce u svojim rukama, a ekonomija je kapitalističko-tehnološka s tržišnom orijentacijom i konkurencijom – zemlja koja ima 1,4 milijarde stanovnika, naravno, dopire u sve kutke svijeta ekonomsko-tehnološki – gdje joj je isplativo.

Druge su migracije bile s prostora bivše Jugoslavije; pred velikosrpskom agresijom /kratko na Sloveniju/, potom na Hrvatsku, BiH i Kosovo, mnogi su ljudi (e)migrirali ili u sigurnije krajeve ili se iselili zauvijek s ovih prostora.

Sljedeće i najopasnije su migracije, dijelom kao posljedica rata u Iraku, Afganistanu i Siriji; pojava ISIL-a i njegovih inačica; te migracije su dijelom nužne za spas života, a traju i danas usprkos pandemiji COVID-a, a očito su dirigirane kako bi promijenile strukturu, prije svega Europe – strukturu stanovništva: nacija, vjere, običaja – a sa sobom ne

donose ništa osim autarhičnosti /zatvorenosti/ u vlastite ideje, svijest, način života, treba reći i u nerad. Pored pandemije – aktualno: danas – Sada i Ovdje /izraz E. Blocha/, valja se civilizaciji, poput zapadne, boriti i s nekontroliranim i neobuzdanim imigracijama. Sve to proučava demografija.

Urbanizam je postojao u nekom vidu i u mlađem kamenom dobu, kada se radala civilizacija oko nekih naseobina, najčešće u dolini rijeka. U starom antičkom dobu nastale su velike kulture oko velikih rijeka – Inda, Tigrisa i Eufrata, Nila, Vardara... Uglavnom je to bio Istok i širi mediteranski bazen. Npr.: u 5. st. pr. Kr. Atena je imala oko 300 000 stanovnika; ili Rim u doba njegova imperija, u I. st. poslije Kr. – oko 1 milijun stanovnika.

Može se pratiti brzi razvitak gradova, te seoba stanovnika sa sela u grad; u manje od jednoga stoljeća Engleska je s 80% seoskoga stanovništva postala zemlja sa 75% gradskoga stanovništva. Brzo su nastajali megalopolisi, posebice poslije II. sv. rata, npr. u Europi – London, Berlin, Pariz, Beč... Poglavitno je to bila karakteristika zemalja u razvitku, oni su zadnjih 50 – 60 god. imali veliki priraštaj, pa su se tako razvili i najveći svjetski megalopolisi: New York, Mexico City, Calcutta, Rio de Janeiro, Buenos Aires... i još drugi gradovi.

Dok su europske i općenito zapadne zemlje stagnirale, neke su udvostručile i utrostručile broj stanovnika u zadnjih 30 – 40 godina, npr. Brazil, Nigerija, Pakistan..., posebice zemlje Afrike koja je i „najmlađi kontinent“. Europa sve više stari, tako i Zapad.

Globalni gradovi su centri svih svjetskih zbivanja. Postmoderni gradovi se usmjeravaju u vlastitim kulturama, običajima, razvoju; nisu, kao što misle neki sociolozi, uniformni i središta gradova se dekoncentriraju, oni se šire po vlastitim načelima... Kozmopolitizam nije karakteristika samo velikih gradova; doseljavanje ljudi sa sela daje nove običaje gradovima. Teško se može emocionalno pratiti razvitak, ne samo gradova; mnogi ljudi ostaju izolirani, neki stječu neka nova poznanstva koja su u načelu koristoljubiva, a neki došljaci, posebice sa sela ili iz nerazvijenih krajeva ostaju u „rodovskim“ odnosima. Te nagle promjene ipak izazivaju nelagodu, ali i prilagodbu, kao i novi ekološki običaji i odnosi u velikim središtima. I općenito se treba prilagođavati novim odnosima – s jedne strane globalizacije, tehnologije, ekologije, industrije..., ali i supstancijalnosti svoje kulture, nacionalnih običaja..., što i nije u opreci jedno s drugim. Nepoznate novopridošlice su velika opasnost urušavanja zapadne kulture, demokracije. Uglavnom se radi o rigidnim, netolerantnim „većim šerijatskim skupinama“ koje polako preuzimaju inicijativu, ne samo na istoku, već u cijeloj Europi.

## XI. EKOLOGIJA

Nećemo puno govoriti o ekologiji; ovdje ću vam dati najbitnije upute koje zasigurno već znate i do njih držite te da čuvate okoliš. Čuvajući prirodni okoliš čuvamo sebe, svoje naselje i cijeli planet Zemlju. Dakle, čovjek je kao prirodno – istodobno i društveno i humanističko /homo=čovjek/ biće, i to najviše biće na planetu – homo sapiens. Pa vi znate i biblijsku tezu: da su čovjeku, njegovoj slobodi /autonomiji/ volje i umu, podložne sve biljke i životinje, bolje reći – sav planetarni svijet. To kaže i prirodna i društvena znanost. Hoćemo li dopustiti da digitalnom ili drugom tehnologijom uništimo okoliš? Tako i cijeli svijet ovisi o našoj svijesti, postupcima i o nama samima – da uništimo planet?!

Ekologija proučava odnos čovjeka prema prirodi. Okoliš je ekosustav, cjelovit i skladan /harmoničan/.

Naš organizam tek preživljava u biosferi; uništavanje biosfere označuje i uništavanje ljudskoga života. Priroda ima svoje vlastite zakonomjernosti po kojima se ponaša, ali i mi utječemo na njih. Priroda je i društvena konstrukcija zbilje, što znači da na nju utječemo – kako i koliko, o nama ovisi. Drukčiji su ekološki problemi bili u predindustrijskom i suvremenom dobu. Povećana emisija ugljičnoga dioksida /CO<sub>2</sub>/, prijeti zagrijavanjem cijeloga planeta, njegovu ekosustavu i samome čovjeku. Znamo za *efekt staklenika*, znamo kako se povećava CO<sub>2</sub>... Znamo i kako to izbjeći. Pitanje je – hoćemo li ispitivati prirodu do maksimuma ili ćemo zaštititi prirodu i čovjeka kao najuzvišenije prirodno i društveno biće!?

Održivi razvitak je predložilo Svjetsko povjerenstvo za okoliš i razvoj /WCED/. „Naša zajednička budućnost“ – znači: očuvanje okoliša ne samo za nas, već i za naše potomstvo, zadovoljenje ekonomskoga rasta i napredovanje u suglasju s prirodom...; obnova prirodnih resursa, njihovo očuvanje.... Održivost kakvoće života uz suglasje s prirodom, ekološke odluke treba donositi na svjetskoj razini, bogatiji trebaju pomagati siromašnima...

Fanuko spominje „Reformske ekološke pokrete“ – kao liberalne i socijalističke, dakle, ideološke...

„Radikalni ekološki pokreti“ – ukidanje temelja kapitalizma; temelj im je kontrakulturalna reakcija, pa i povratak na romantizam, anarhizam... „Priroda ima ograničenu neovisnost“, treba misliti na čitavu biosferu. To je ekosocijalizam, ali čovjek je nosivi element ekosustava, a ideal je utopijski socijalizam... Ideal i zbilja su u protimbi; ideal postavlja visoke zahtjeve, neostvarive za ljudsku humanu mogućnost. Ekologija je danas i aktualno političko pitanje, kojim se želi produljiti život naših potomaka, produljiti život našega planeta i svemira. Svemir ima svoju harmoničnu zakonomjernost kojoj se treba pokoravati. Svemir je božansko stvaranje sukladno logosu.

*(P. S. Ova studija govori o društvu, društvenim problemima i fenomenima u kojima se nalazimo. Pišući ovaj tekst koristio sam mnoge udžbenike sociologije /njih 4 – 5/, dva srednjoškolska udžbenika filozofije, elektroničke medije i portale, knjige znamenitih sociologa i filozofa; ono što je moje u tekstu jest jezik, način opisa tematike, slaganja pa i neslaganja s „velikim umovima“ ili aktualnim stavovima ... Riječ je o preglednom znanstvenom članku)*

Ivan LOVRENOVIĆ

## Mala noćna jeza\*

### Melodija koju u tebi pjevaju...

Varcar, Jajce, Donji Vakuf, iz njega u Bugojno, na bilo kakav konak jer hotela u Bugojnu nema, a onda ću zorom u Duvno na autobus, kojega nema. Pa čekam *nešto* do Šuice, a iz nje ću *nekako* do Duvna.

Po okolnim brdima snijeg već poprašio, svježja jutra, stara Bosna se budi, gmiže na svojim konjčićima, sa svojim zapregama i svojim torbama na leđima, i nikakvog dodira između nje i ovoga svijeta općinskih *danā kulture* nema.

Autobusne stanice, kiseli vonj ustajalosti u svratišnim „gradskim kafanama“, vozni redovi, autobusi kojih ima svakih pola sata, ali nikad onog koji ti treba. Kako doći u Duvno? Teže nego na kraj svijeta. „Duvanjski dani kulture“: treba im skinuti kapu već zbog ove beznadne odsječenosti. Virgillije Nevjestić u Parizu je veliki umjetnik. Što bi bio u Duvnu?

Trebalo bi stvarnosti usprkos znati sačuvati u sebi imaginarnu melodiju kojom u tebi pjevaju krajevi, imena, gradovi: Malovan, „Ovce pasla Šuićkinja Mara“, davne priče o kupreškim čilimima...

(1976, novembar)

### Bačvice, ljeto

Nad Bačvicama, među pinijama, između sivog podziđa kontinenta, Ilirika, Bosne, i pučine što valjuška srebrene valiće. Dopotovao iz duboke Bosne, na sat-dva, po dječiju hranu koje tamo nema a saznali da ovdje ima. Drijemež u polusjeni pinije, blaženi mir.

Spljetska luka. Orahove ljuske lakiranih turističkih, izletničkih brodica: zar je mudro ovako se olako u njima otiskivati na debelu, modru, uzbibanu vodu: diše i niže se ona kao živ stvor!

\* Iz knjige *Putovi su, snovi li su*, Fraktura, Zagreb 2020.

Brodovi, lađe, čamci, trajekti, sva sila plovlja, *drvlja* i brodovlja. Uvijek si bio zbunjen pred raznovrsnom tipologijom i nazivljem ovih igračaka na moru, i pred neshvatljivom i nedokučivom šejtanskom rabotom od naviganja. I hendikepiran: kako to ljudi uživaju kad vodena neman ljulja gore-dolje, a stomak se diže i spušta i luduje – hoće da izleti? Mudro moja baka pita kad čuje da se netko sprema na put brodom: „Jadna ti sam, zar ćete priko mora!“

Prije osam godina, one lude '68, bio sam u ovom gradu petnaestak dana kao bolesnik-zatvorenik, vojnik, u Vojnoj bolnici s dvaput razrezanim nosom (*deviatio septum nasi*), a sve je bilo vojnički glupo i uludo. Bili su neki lijepi, bistri dani, kao i ovaj danas, a ništa od svega primirisao nisam, osim bolnice, smrada, i onog groznog liječnika-majora, koji s čovjekom-vojnikom postupa kao sa šugavim paščetom.

A prvi put? Bili smo maturanti i imali osamnaest godina, čekala se epohalna pomrčina Sunca i mi smo privoljeli školu da nas pusti na Brač, da to čudo vidimo s najboljega mjesta. Sjećam se onog mamurnog jutra kao sad, kad smo u kafani na rivi, teturavi od noćnog vlaka, pili kafu i jeli slatkasto splitsko pecivo. Onda smo pošli na Brač, u Postire, i tada sam prijesno i živo osjetio sve što znači more, otok, zdravlje, „slobodan život“.

(1976)

## Da imam pištolj!

U Jajcu, na kolodvoru. Kondukter, debeo i ogroman, bijesno poklopi dječaka šamarčinom, misleći da ga – huligan jedan! – zafrkava. Prolaznik, i on preuzrujan, dovodi miliciju, prijeti svjedocima, tužbom. Kaže: „Da imam pištolj, sad bih te ubio!“ Kondukter: „Evo, hoćeš da ti ga dadnem, iz kola, službeni, baš da vidim kako ćeš me ubiti.“ Dječak stoji postrani kao kip, izgubljeno, ne gledajući ni u što.

Razjasnit će se malo kasnije: dječak je samo jedan tužni, lijepi, bezazleni epileptičar. Njegovo odsutno stajanje kod repa autobusa dok ga je vozač natraške utjerivao u peron, razbjesnilo je debeloga gorilu.

(Prije 1990)

## Nikada više

Povratak iz Banje Luke u Varcar. Svaka se stopa na tom putu doživljava kao mitologem. Podižu ogromnu branu ispod bočačke tvrđave, sve uzvodno do Crne Rijeke bit će poplunjeno. Najljepši, najvažniji, najtajnovitiji dio kanjona – ode pod jezero. Zauvijek će nestati fantastični kutak s Bèbinom gostionicom „Volan“. Nikad više vizura starog grada na horizontu, gledana odozdo. Nikada više onaj onirični široki lakat Vrbasa koji se razlio prije nego što će ga stisnuti sutjeska ispod stare tvrđave, pa kada siđeš do njega, svega te obuzme i za tili tren iznutra obnovi svježina i zelēn te vode.

(Prije 1990)

## Cigani u autobusu

U pō smo juna (kažu Cigani: „još deset dana do Svetoga Ive“), a zima i kiša, nevjere kao u novembru. Cigane natjeralo u autobus, očito se stide prisilnoga izdajstva. Stara Ciganka kaže: u autobus sjela prvi put u životu. Mokri, prozeblji, zgrijali se pa zapjevali. Prave ciganske pjesme, čudesne. Kaže jedan *bijeli* putnik: „Ajde sad jednu narodnu“, očito misleći: „našu“. Zapjevaše oni i *narodnu*. Drugi se putnik buni glasno, smeta mu pjevanje. Sašaptavaju se Cigani: „To je prvoborac!“ A Ciganka, stara i odrešita: „Ako je borac, sebi je borac!“

Čergino *imati* isto je što i *nemati*; i kad se ima, ima se na brzinu – gore nego kad se nema. Nemanje jedino je čergino imanje.

Svane jutro, nitko ništa noćas nije čuo, a čerga pod razvijenim šatrama već se udomaćila. Osvane sedmo, opet nitko nije ništa čuo – Cigana nema!

„Orahe i Cigane ne možeš sakriti: orasi zveče, Cigani smrde“ - kažu bijeli, ne imajući pojma o čemu se radi. Kad stara Ciganka sklanja prozeblo, zaspalo dijete s polovice autobusnog sjedišta i nudi mjesto bijeloj „drugarici“, treba biti bezgranično glup i neosjetljiv pa ponudu odbiti. A Ciganka nije uvrijeđena; ona, logično, misli: „ako nećeš, ko ti je kriv, ti se pati stojeći“.

Ne savijajući se u pojasu, brzajući kukovima, bacajući stopala, žurno stupa vječni narod, kroz historiju, preko kontinenta, kroz vrijeme, cestama, sa ciljem koji se tako temeljito zaboravio, da ga nikad nije ni bilo.

(Prema doživljaju na cesti Drvar – Bosanski Petrovac u ljeto 1975)

## Poljska sedamdesetšeste, zima

Varšava. Grad i jezik i narod koji ne poznaješ, a osjećaš neku toplu vezu. Tko zna iz kojih i kakvih naslaga. Gužva na aerodromu: stižu za Božić Poljaci sa svih strana svijeta iz Poljske „zagranjične“.

Večera u starom (srušenom pa obnovljenom) varšavskom gradu: jedan ataše, jedan veliki pjesnik (Miodrag Pavlović), jedan vandomovinski desperado (Bogdan Ćirić), prevodioci i prevoditeljice – večer puna egzaltacije, sentimenta, suspregnutog očaja i, naravno, velikih riječi.

Uzbudio se čovjek krivo čuvši tvoje prezime: "Ooo, gospodin Obrenović, pa to je veliki prezime!" Grdno se, jadan, razočarao kad si ga morao razuvjeriti.

Ručak u *Staropolskoj* s Alijom Dukanovićem.

Hotel *Francuski*, Krakov. Pola jedan po ponoći. Danas u vlaku Varšava – Krakov trebalo je izdržati zemljačko maltretiranje i gnjavažu mladog *pesnika* iz Novoga Sada, koji je do sada „pisao poeziju, ali sad je zreo, preći će na prozu“. Tako mi prelazimo s ovoga na ono kad nam se ushtije, a da ni u ovome ni u onome nismo zagrebali ni milimetra dublje. Ali idemo u „strane zemlje“ kao članovi književničkih delegacija, „bre, nema veze, neću da se sekiram ni za što, hoću da uživam i da ništa ne radim. Mozak na pašu“. Sipaju blesavi vicevi kao u najopskurnijoj krčmi, šarmira se „jugoslovenskom neposrednošću“. Prati nas kao prevoditeljica i, sigurno, policijska dušebrižnica literarno obrazovana i distingvirana djevojka, kojoj su *pesnikove* tirade i parade također enervan-

tne, ali osim nekoliko nezatomljivih grimasa ona to uspijeva ne pokazivati otvorenije. Nastojiš se isključiti pogledom kroz prozor vlaka na mitske snježne prostore, i dalje, i dalje, uz mutne reminiscencije na djedove iz *bh. regimenta* i očeve iz *vražijih pukovnija* što su glupo ostavljali svoje glupe kosti od Karpata do Sibirije.

Varšavska zima, uši otpadaju. Cijeli dan sunce se probijalo kroz maglu koja je gusta koprena studeni. Ne probi se. Samo je Varšavi davalo do znanja da je tu, nad njom, i da će, možda, sinuti nekom drugom zгодom.

Posjet redakciji *Poezje*. Glavni urednik čas zakopčan i superioran, čas vidno nervozan. Ostali *panovi* vrlo srdačni. M. Pavlović je zvijezda. I gospodin, što jest, jest. Podiže honorare od sve sile objavljenih pjesama u poljskim časopisima.

Ručak s Alijom. Ličnost i sudbina za roman. Prevodi Krležu, *Balade* – kakav je, i uspjet će. Prevodio Dantea na poljski, po mnogima – briljantno. Traumatiziran, usplahiren, i grom ga bio i mlin ga mlio. Gorak i dobar. Vrijedan za deset drugih. Zdravlja, nerava, teške paranoje, obitelji stajala ga njegova biografija. Prèda kao zec. Misao mu se prekida, zatamni, a onda naiđe slap riječi, nezaustavljiv. Dvije zemlje voli kao svoje, ni u jednoj mu nema mirna života. Bosna mu zakletva, iako je iz nje otišao dječakom. Mnogo što-šta ne razumije, ili razumije krivo, ali instinkt mu je duboko ljudski i nepogrešiv.

Varšava vlada Božić. Nitko se ne da zbuniti ni otjerati s ulice, iz dućana. Ni zimom, ni skupoćom, ni besparicom. Večer, studen, pred uličnim novinskim kioskom otegao se red strpljivih čekača. Pitam domaćine o čemu se radi. Izašla je nova knjiga pjesnika tog-i-tog, uobičajeno se prodaje i na kioscima, ima ih mnogo koji hoće da je dobiju u ruke što prije.

Zvanični susret u Savezu poljskih literata. Tu je i neizbježni Milivoj Slaviček i lula mu. Još neizbježniji – Ćirlić. Latušinjski, s kojim si se upoznao prije tri godine u Varcaru. Zlatousti jugoslavenski ataše, koji kad obuče zimski kaput i kapu, izgleda kao šofer ustanove. Alije Dukanovića nema, niti ga ko zove. Ćirlićevski monopol na „jugoslovensku“ literaturu.

To da „ovom zemljom vlada crkva“, neće biti da nije tačno. Ova zemlja nije prestala živjeti od svojih katoličko-ritersko-gospodskih uspomena i fantoma. U ovoj zemlji pontifex maximus iz Vatikana ima važnu ulogu. Obični se Poljak, na primjer, ljuti što je papa uputio pismo s direktivom da se ne praznuje previše, da se više radi. To mu smrdi na kolaboraciju s vlastima.

Patetika „slavenskoga bratstva“, „širine duše“ i sličnih gluposti.

Otkrivaš: promućurni pisci pišu prozu tipa *Ljudi sa četiri prsta*. Pišu tako da, pišući, sračunato misle i o plasmanu.

Zadnja noć. Opraštaš se s Varšavom. Vrijeme se razbalavilo, ni traga od jučerašnje studeni. Poslije podne s Alijom Dukanovićem. Pozdravili ste se toplo, s njegove strane pomalo očajnički; imao si osjećaj da umjesto u onaj gradski autobus, čovjek ulazi u svoj grob. Siguran si da je plakao. Ubit će ga strah i samoća. Nitko od nas ne zna ponorne dimenzije ovog straha i ove praznine.

*Bazilišek, Kamene stube*, valceri, muzika, kreme, torte, poslastice za bogove – Varšava živi i troši kao da je već bio smak ili će svakoga časa.

Blijedi, umni mladić Julijan Kornhauser iz Krakova, kažu, nije podoban. Vodio me kod svojih studenata na slavistici, razgovarali smo o literaturi, čak o *Jukiću*.

(1976)



## Pazar u Velesu

Usred rata let u Skopje, novembar 1993. „Letimo preko Balatona, Beograda, Mitrovice“, saopćava preko razglasa pilot „Makedonija Asa“.

Veles, Racinovi sredbi. Poznanici iz *onoga* života: Branko Cvetkoski, Gligor Stojkovski, Tiho Najdoski. Sve nestvarno, samomu sebi sam nestvaran.

„Poetsko večer“. Govorim kako je poslije Sarajeva sve drukčije – svijet ljudi, književnost. Pavao apostol: o znanju, jezicima i proroštvima koja će nestati, a iznad svega je ljubav. Tražim ljubav za Sarajevo: ovdje, večeras. Poslije je prijem, domaćin Kiro Gligorov. Pozdravlja me s obje ruke, tronuto. Vladika Mihail Povardarski me blagosilja. Javljaju se pjesnici: Turci, Grci, Srbi, Rusi... Sve u predratnom ključu: mir, ljubav, poezija, bratstvo. Krive riječi, deplasiran jezik, mehaničke emocije.

Razgovor s Brankom. Pametan, stišan čovjek. Makedonija između tanke nade i užasa propasti. Novi mitovi, Aleksandar Makedonski, rascijepljenost emigracije, zmijska opasnost iz Beograda, strava s juga, Grčka.

Simpozij o Racinu i problemima identiteta. Blaže Koneski čita briljantan, sudbonosan tekst – amanet. Muka i odluka: pisati na jeziku kojim govori jedva dva milijuna ljudi.

Pjesnik Kunaev, Rus, inzistentno hoće da mu se objasni „situacija Sarajeva“, ali detaljno i konkretno. Pristojan je, ali vidim da ne vjeruje, hoće neku „pravu“ istinu. Objašnjavam mu detaljno i konkretno. Strpljivo. Ničim ne pokazuje da sam ga uvjerio.

Otišao sam sâm na veleski pazar. Dosadna kišica, žitko blato! Osamareno paripče i magarac. „Dućani“ na zemlji, na plastičnim prostirkama, prodrtim, neravnim. Tako sam kao dječak prodavao didov kukuruz na Rudinama u Varcaru. Fizionomije, rase, jezici: makedonski, turski, albanski, ciganski, srpski... Studen vjetar, težak vonj džeriza, sve prožeto prizemnim, sitnadžijskim duhom i stilom improvizacije. Silnom voljom za životom. Odbojan i blizak, prepoznatljiv: moj Balkan. Kasnije, Tiho Najdoski vodi me u zlataru da mijenjamo denare za dočmarke – honorar za knjigu, *Ex tenebris* na makedonskom.

Potom: Stobi. Asocijacija na Masadu. Leden vjetar, *povardarac*. Antika u pijesku i novembarskom sivilu starih povardarskih okruglih bregova i tamnosive vode Vardara i Crne Reke. Fantastična akustika antičkoga teatra.

## Novogodišnje jutro, Beč

Espresso u „Café de l'Europe“, Beč, Stefanplatz. Prvi dan nove 1995. Sinoć na Silvestrovo iz Berlina, s Lichtenberga, pa svunoć kroz istočnu Njemačku, Češku: u ponoć kroz Dresden Neustadt, u tri sata kroz Prag. Vera, Maja i Josip ostadoše u Rhinstrasse, u grmljavini petardi.

Prezasićenost neizvjesnošću, tupost emocija – samo fizikus funkcionira. Uvraćanje u bečke crkve da se zgrije. U crkvi sv. Petra ispod klecala u dubini klupa sklupčao se čovjek pobočke i – spava. Prolazim kroz Hofburg prije toga, pokraj ulaza u salu za novogodišnji koncert: toalete, bunde, leptir-mašne, trostruki *lincolni*. Na debelu konju kočii se Eugen Savojski.

A u kafeu „Europa“ puno naših cura i momaka, sjede u novogodišnjem jutru, piju kafu i govore onim mekanim jajačkim glasovima, onom dragom polupismenom sintaksom stare bosanske kasabe.

## **Psi svetoga Frane**

Put u Asiz. Kako bi bilo važno zapamtiti, sačuvati svaki tren u tom čudo-gradu!

Subota, predvečer, išao sam kao po zovu, drugi put, sam, od Općine gornjim putem (ulica S. Paolo), preko vrata S. Giacomo – na baziliku sv. Frane. Obišao gornju, pa onda donju. Na izlazu, uz zvuke mise – lom. Sav sam se izvrnuo. Potresenost iz temelja. Držao sam se za čvrsti hladni kamen lijeve krstionice, nijemi, suhi plač je tresao svakom žilicom, ljuljao sam se i sa mnom cijela ta gradnja. Zatim – repriza udara ponad crkve, s tom bazilikom na fonu beskrajnoga prostranstva doline ispod Asiza.

Na dolasku, kod kapije S. Giacomo, mačke na seoskom putu, pogled niz strmu šikaru, kao u Bosni ispod grada Sokola nad Sokočnicom, ili ispod Bočca. Asiški psi, "psi svetoga Frane" kako smo ih nazvali.

Večer s Jergovićem, piva i noćna šetnja kraj katedrale sv. Rufina. Govorimo u području Općine na konferenciji. Biti drugi, moći biti drugi u Bosni, ne prestajući biti ono što jesi. Je li moguć takav identitet? Moguć jest, pitanje je: je li održiv.

(1995)

## **Grad poslije oslobođenja**

Velika Kladuša. Psi. Gradić pun povorki i čopora mirnih, šutljivih, potpuno odsutnih pasa. Motaju se kroz park, čas na jednu, čas na drugu ulicu, povlače se po pokrajnjim uličicama. Očito gladni, ali nestvarno mirni i nezainteresirani. Dva mlada psa, bebe takoreći, laju jedan na drugoga oko snopa tankih šibljika u parku. Beskrajno dugo laju, zatim jedan nešto zgrabi u zube i ponese. Drugi za njim, te se sklape uz panično škemutanje. Zatim jedan pobjegne, a drugi *to* ponese u zubima: mrtav miš. Onda ga baci i ode. Dječurlija u parku. Trojica poludivljih, simpatičnih i bistrih. Otimaju se o odbačene limenke cole i soka – ispijaju ostatke: tragovi boravka policajaca iz Sarajeva. Repovi ispred dvije jedine trgovine: šećer, brašno, ulje, sol, higijena. Svuda onaj neodređeni grozni kiselkasti otužni vonj od humanitarne pomoći, isti kao svuda, kao u Sarajevu. Invalidi, vojnici, policajci, auti oslobođeni propisa. Nad svime – restaurirani grad Kladuša. Ulice: Vladimira Bakarića, Edvarda Kardelja, Trg bratstva i jedinstva, Maršala Tita.

(1995, kolovoz)

## **Otkud mi za istim stolom?**

Berlin, nedjelja: Dahlem. Rembrandt, F. Halls, Adriaen van de Venne: *Zima 1614* – zaleđena rijeka, klizanje, lađa. Rubens, *Marija s djetetom* (knjiga, dijete naslonjeno rukom

na голу dojku...), *Sv. Sebastijan, Andromeda*, A. v. Dyck, Vermeer, Pousin, Canaletto, *Bdijenje sv. Marte* – noćna Venecija, Tiepolo...

Berlinski pisci, Böllova zaklada, diskusija o odgovornosti pojedinca. Nikoga sa "Zapada", svi iz istočnoga Berlina.

Potsdam. Check Point Charlie, espresso u kafani „Adler“ na uglu Zimmerstrasse i Friedrichstrasse ispred table: OVDJE NAPUŠTATE AMERIČKI SEKTOR. Od „Adlera“ po Friedrichstrasse do Unter den Linden, kasni sumrak, već gotovo noć, nigdje nikoga posred širokoga šetališta između lipa. Vir asocijacija, bljeskova – tko smo, kako nas je satrlo, kako je preko nas prešao tužni 20. vijek, sa svim našim historijama i tugama, koje više nisu ništa, kojih nema i ni bilo ih nije, a kako da se živi, od čega, sa čime pred sobom, kako i od čega opsluživati ove živote, ova tijela, kako i kamo usmjeriti djecu. Prolom grča i suza, sjedam na klupu – ispred ruske ambasade, Unter den Linden br. 63.

Peter Schneider. Bio u Sarajevu, s njemačkim PEN-om. Užasnula ga Grbavica. Kaže, nisu to mogli „banditi“, to su stanari učinili. Kaže još: dosad u ratu, Sarajevo mu je bilo lijepo kad je njime fijukao u autu 120 na sat. Sada, prohodao ga je s noge na nogu, mnogo ružnoga, mnogo socijalističkoga urbanizma. Islamizaciju nije vidio iako zna za nametanje političkoga monopola i za kadrovske čišćenje. Srpska naučnica koja je sve „istražila“ za Handkea: pokolja nije bilo, konclogori su samo pod navodnicima. Gledam: pametan, naočit, sređen, s ispravnim stavovima, temperamentom, svoj, siguran, stabilan, odoše on i gospođa na godinu u Ameriku. Otkud mi za istim stolom?

Poslije, odveo me je svojim dugim bijelim *citroënom*, na putu svojoj kući, u Niebuhrstrasse u pansion. Preznojen do gole vode, cijelu noć sam sanjao jad, tremu i prevrtao se.

(1996)

## Samo nazive bilježim

Autobus iz Zagreba u 6.30. Prvi put poslije rata ovim putom. Neću ništa, potiskujem sve da me ne potopi, samo nazive bilježim, kao mantru: Kamensko, Turanj, Slunj, Rakovica, Izačić, Bihać, Una, Ripač, Petrovačko polje (čitave kuće ni za lijek nakon pohoda V korpusa), Vrtoče, Medeno Polje, ovce, konji, Petrovac (TITO – urezano na tijelu šume), Kapljuh, Janjila, Bravsko, Klenovac, Pudín Han, Ključ, Sana, IFOR-ov checkpoint, srpska granica, kontrola broja putnika, birtija „Baba Ruža“, Čadavica, Podrašničko polje, Podbrdo, Balukana, Mrkonjić (tražim i nalazim dolje u daljini, gledam našu kuću), ljudi dižu ruke, zaustavljaju autobus, Preville, Hoćune, Majdan, Čirakovac, Jezero, Jajce, hrvatska trobojka na jajačkoj tvrđavi, Bravnice, Vrbas, Vinac, na tvrđavi bosanska zastava, Torlakovac, cesta obrasla u travu, Babino Selo, Donji Vakuf, tenk u obali na ulazu u grad, srušen most, džamije nema, pravoslavna crkva stoji, Oborci, selo Komar, Goleš porušen, Turbe, ruševine, Travnik, Lašva, Dolac, restoran „Bosna“ stoji, Stara Bila, Nova Bila, Vitez, Kaonik, Bosna, Kakanj, Visoko, franjevačka gimnazija, Buci, (Fojnica), Kiseļjak, Brnjaci, Kobiljača, Rakovica, Blažuj, Ilidža, Sarajevo.

(21. 5. 1996)

## Na cesti Ključ – Bosanski Petrovac

Dva mala dječaka na ogradi uz cestu u naselju Klenovac gledaju za autobusom.

Oči im za njim ostadoše.

To je bilo i moje djetinjstvo:

gledanje za autobusima na prašnoj cesti u daleku Banju Luku.

(1997)

## „Stare naše kuće...“

Noćna šetnja mračnim Jajcem. Ispod Medvid-kule, pokraj Sv. Luke, uz grad do portala tvrđave. Niz grad, kroz kulu-kapiju, pa Fratarskim šetalom s isprovaljivanim podzidama prema čaršiji. Kroz Banjalučku, Papaz kapiju, niz Varoš. Stara bosanska kuća, na četiri vode, velika, otmjena, u strani, s verandom preko cijeloga pročelja, viša joj strana gleda na Vrbas i na cijelu dolinu prema Lučini i Podmilačju - napuštena, posrnula, zarasla, hladnoća i memla biju iz provaljenoga podruma s masivnim kamenim portalom na luk. Iznenadno ganuće, potresenost, riječi koje čuješ u sebi, bez smisla, bez početka i završetka: „stare naše kuće, stare naše kuće...“

Na Kozlučkom mostu hladna struja iz mračnog kanjona Vrbasa, uz Kozluk zagledaš hoćeš li poznati kuću u kojoj si noćio kao dijete. Niz Kozluk, natrag preko mosta, do samostana i srušene crkve, pa nalijevo uz Varoš do odvojka desno: stara kuća Lovrenovićā, Nike i Ane, u potpunom mraku, propala, provaljena, nagnuta, sablasna. Gdje su generacije, gdje su tople večeri...

Priča o prababi Klari koja je curom bila ljepotica-pjevačica da joj ravne do Travnika ni u Travniku nije bilo. Bila joj takmac cura muslimanka *na gradu*, pa bi se nadpjevalale preko Vrbasa – prva s bunara u Kozluku, druga s Tabije. Tada bi bezi na Tabiji, kažu, zapovijedali da se šuti: „Klara piva!“, a po mahalama bi se sve umirilo, malo i veliko. Imala šestoricu braće, pa kad bi išla na vodu, pratila je sva šestorica s golim noževima u rukama, da joj *lipotu i poštenje od turaka brane*.

Natrag kroz grad. Od kapije Banjalučke, do kapije Travanijske: pusto, mračno. Gdje se dizala Esme sultanije džamija - prazno, preko puta novi hrvatski memorijal s tekućom vodom, ružnim crnim pločama od umjetnog mramora. Slavnu Frankopanovu devizu „Navik on živi, ki zgine pošteno“ (iz *Pozvanja na vojsku*) netko je ispeglao, hrvatski standardizirao, i ubio u njoj jezik, ritam, poeziju: „Živjet će vječno ki zgine pošteno...“

Ubitačna melankolija.

(11. novembra 1998)

## Na ulici u New Havenu

U polusnu dođe sjećanje na taj trenutak: na ulici u New Havenu, blaga, jedva primjetna uzbrdica, suha studen. Zastanem, u tako potpunom čuđenju da me je proželo kroz cijelo tijelo, zaustavilo u po koraka: kako to da sam ovdje? Ispada da je samo to čuđenje bilo stvarno, čim se tako živo može javiti, a u New Havenu bio ili ne bio, ikada – pitanje

je. Ima, doduše, još nešto što miriše po stvarnosti: ono kako je blagu, jedva primjetnu uzbrdicu ulice u New Havenu osjetila preumorna noga, nenaspavano tijelo, i kako je u njemu ostala upamćena.

(2002)

### Montreal, noć na ulici, napokon sam

Montreal. Noć, na ulici, napokon sam. Pokušavaš izvući stari osjećaj pomiješan od jeze, slasti i usamljenosti: prvi put u posve nepoznatom gradu, preko mora, kao s neba pao. Nekad je znalo biti uzbudljivo, sad – nema ničega. Samo *tortellini au fromage* i gorki *guinness* u „Clubu Vatican“ na katu u Rue Crescent.

Hotel „Meridien“ u rue Sherbrooke, za doručkom s tihoga razglasa: Yves Montand, Gilbert Becaud. Jutarnjih 9 celzija s ledenim vjetrom – kao da je minus 19. Spašavaš se u zastakljenom *caffèu à la parisienne* u Rue Sherbrooke.

U ladici noćnog ormarića *Nouveau Testament et Psalms* (francuski i engleski, izdavač Les Gédéons, The Gideons). Zapisi rukom na unutarnoj strani korica: „If you believe, you'll believe this is autograph: God!“, i: „God loves you, but not Jews.“

Ovdje je živio i umro fra Mijo Bobetić. Kakva je to bila životna putanja – od Livna i Visokoga, do američko-kanadske karijere vrhunskoga znanstvenika-matematičara. Nitko u Bosni, u bosanskoj kulturi i znanosti za njega ne zna.

U vlaku VIA Rail Canada: Ottawa – Toronto. Pusta ravnica.

Nikola Demarin pokazuje ti Toronto. Calatrava: gradski pasaž kao moderna replika gotičkih svodova u staklu i aluminiju. Mies van der Rohe: crni neboderi s kompletnim mobilijarom sve do vaza za cvijeće. Podzemni grad: kilometri hodnika s dućanima i restoranima, cijeli alternativni grad, jer se zimi ne može izdržati na ulici.

Tv – vremenska prognoza u zemlji u kojoj se sjeverni krajevi zovu indijanskim imenima Nanavut, Igaluit, u kojoj je Yukon obični domaći geo-pojam, a spikerica s prizvukom šale u glasu kaže: Labrador još ne napušta zima...

Kaže Demarin: ovdje je dobro jer nas ima sa sto strana, i nitko se ne osjeća strancem. Možda bolje: nitko se ne osjeća domaćim, više domaćim od drugoga, misliš ti.

S Manojlom Tomićem i njegovom ženom na večeri u Otawi. Manojlo: iz francuskoga dijela Otawe ima ljudi koji cijeli život ne prijeđu rijeku u drugi dio grada, i nikada ne progovore riječ engleskoga.

(2005)

### Na Plehanu u predvečerje

Na Plehanu u predvečerje. Fra Filip Zubak, penzionirani profesor visoke gimnazije (fizika, matematika), priča nam svoje pričiće. Šezdesetih godina bio u Beogradu, u samostanu sv. Ante. Dođe, kaže, čuvena pjevačica Lola Novaković. Umrkla joj majka, koja je bila katolkinja. Pita Lola: kada u crkvi nema nikoga, da platim mami misu i dođem? U ponedjeljak, kažem, dođi u 10 sati. Dođe, mi služimo misu, a ona pjeva, Bože, pjeva, milina je bilo slušati.

„Vidite ove miline i tišine“, kaže fra Filip. „Još malo, kad se sve smiri, kad se ne čuju ni ovce, ni krmci, ni ništa, onda je tako mirno, ja kažem: i elektroni i neutroni se prestanu motati oko jezgre u atomu!“

## Bili smo u Kijevu

Bili smo u Kijevu pola jednoga, pola drugoga dana te jednu noć između njih, na putu u Lenjingrad i Moskvu. Ogroman nekakav studentski hotel, dom, s ubogim sobicama, ubogo namještenima.

Dopao nas je visok kat i naši su prozori gledali u prostranstvo, a njime je, blještavim suncem obasjanim, gospodario Dnjepar, sa svojim plavim vodama, sa svojim zelenim adama, kao do nakraj svijeta, a prije kraja svijeta – nestvarne kupole Kijevsko-pečerske lavre i bezbroja drugih crkava i manastira.

Od grada, što smo vidjeli, čega se mogu sjetiti? Neka grčevita i brza "šetnja" u pratnji domaćina, njima grčevitija nego nama jer su im *zadaci* ozbiljni i odgovornost prema *gore* velika. Od sve zabave stigli smo tek da u oskudno opremljenoj slastičarni blagujemo čuveni ruski sladoled.

Onda nas je odvelo na aerodrom. Prolazili smo kroz beskrajne hodnike, kao da ide-mo ukrug, ili kroz labirint. Na svakom ulazu i izlazu smrknuti vojnici s automatima na prsima. Čekanje na pregled pasoša. Čekanje na pristup avionu. U avionu čekanje da poleti. Polazak se odlaže, obavještenja nema, avion je zatvoren, bez ventilacije, stoji na suncu, vani je 30 celzija, u avionu vrućina nesnosna, sve veća. Pola sata, sat, sat i pol, počinjem se gubiti – gušenje?, nesvjestica? Panika za kakvu nisam znao.

U Lenjingrad slijecemo već u noć, u lenjingradsku bijelu noć – taman je polovica lipnja. Kiša, studen, nekih osam celzija. Smrzavamo se, drhturimo, dugo putujemo do hotela.

Što još?

Da, vodilo nas je i u Ermitaž. Obeshrabrenost odmah na početku, kao i u svim ovakvim gigantskim muzejima: trebalo bi unaprijed pažljivo izabrati dvije ili tri stvari i njima se posvetiti. Sve drugo je zaludu.

Začarani Peterhof na sivim baltičkim vodama. Sav zlatan i vlažan.

Strpljivo čekanje u redu ispred vrata restorana da se unutra oslobodi mjesto.

Pijana noć u noćnom klubu u koji smo upali preko neke jake veze, kazačok, votka, votka, kazačok, gledam pomamno kolektivno grljenje, ljubljenje...

Povratak u hotel u rano jutro, preko goleme sjere vode Neve.

Kao da od svega toga nikada ništa ni bilo nije.

## Čas u koji potanja sunce

Ledina pod Sv. Eufemijom. Čas u koji potanja sunce u more na zapadnom horizontu. Ptice, promjena boja na nebu, među oblacima. Zahlađenje s mora. Kasni brodovi. Velike, stare pinije u nemogućim položajima u koje ih je ispresavijao vjetar. Sporo umire dan. Iznad mjesta na kojemu je potonulo sunce, iscrtava se tanak, kao britva oštar mladi mjesec. Sve je jasniji na nebu koje polako tamni.

Kako sada natrag među ljude?

Pišem o tome, kasnije, prijatelju:

Vratio sam se iz Rovinja i Istre. Bilo je toliko lijepo, da sam se zarekao da više nikamo neću putovati ni micati se iz ovoga brloga, jer su povratci sve teži, sve nepodnošljiviji. I taj tamo svijet, to „božije davanje“ – to je najsurovija slika osnovne nepravde, kozmičke, o kojoj Camus piše kada uspoređuje svoje sirotinjsko ali sunčano oransko-alžirsko djetinjstvo s djetinjstvom nekog dječaka iz kakva pariškog industrijskog čađavog predgrađa.

Odlutao sam jednu večer na brdo iznad toga čudesnog starog grada, gdje je Crkva podignula ogromnu baziliku sv. Eufemije, poput kakva svemirskog broda u renesansnom stilu, taman u času kada je sunce potanjalo na zapadnom horizontu. Sjedio sam i pio viski i bio na samome pragu sretnoga nestanka, ali, naravno, to je moralo prestati, i vratio sam se među ljude.

## Rajni Ante

Rijetka riječ: *rajni*. Zaludu je tražiti je u rječnicima, tamo ima samo trivijalno: rajski.

Na studenog visiji između Vrana i Čvrsnice na mjestu Risovac gdje ti ledeni blidinjski vjeter u predvečerje ne da do daha – *gromila* iz pravremena. Na njoj steći mramorovi, uz njih malo na strani, kao da im ne smeta, skroman kameni križ, ni do koljena ti.

Na koljena se moraš sagnuti da pročitaš natpis, koji kaže da tu leži *rajni* Ante. Godina je 1946, u njoj se i rodio i umro. Križ mu dižu braća i sestre.

Neka golemih, divno načinjenih mramorova, njihove slave i veličine. Ti zastani i pòstoj pred križićem. Osjeti tu nježnost, ponese je, sačuvaj: bî dječak među braćom i sestrama, jãko rođen, nije stigao ni progovoriti, a već morao otići.

I ostao među njima zauvijek: njihov Ante *rajni*.

## Crni Steve i bijela Stela

Studentski centar u Savskoj, velika dvorana na katu krcata, gleda se na televiziji svjetsko nogometno prvenstvo u Čileu - Jugoslavija protiv Sovjetskoga Saveza. Ovamo nasljednici neusporedive jedanaestorice iz pedesetih - Jerković, Galić, Skoblar, Šoškić, Šekularac, Jusufi, Mujić, tamo na голу Lev Jašin, gigant i gospodin, svuda po terenu Igor Netto, đavolji zvrk, pa Slava Metreveli, strašni Viktor Ponedeljnik; taj i Valentin Ivanov će i presuditi: 2:0 za SSSR. U španjolskoj ekipi još su uvijek Puškaš i Di Stefano, ali njihovi su dani prošli, oni su tu više radi oproštaja na svjetskoj sceni. Prva Puškašova reprezentacija, mađarska, nije ni blizu „lakoj konjici“ iz pedesetih, ali u njoj blista mladi Flórián Albert. Za Brazil harači isti onaj kvintet vanzemaljaca iz Švedske '58. – Garincha, Didi, Pele (nakon povrede zamjenjuje ga Amarildo), Vava, Zagallo.

Zlatno je doba Nesvrstanih, „Galeb“ s Titom oplovljava luke i gradove toplih mora, Afrika, Azija, toplo se i široko osmjehuje Broz svojim zabljesnutim domaćinima, otvara im zemlju.

Prvi red u Studentskom zarana su zaposjeli momci iz afričkih zemalja što studiraju po zagrebačkim fakultetima, zdušno navijaju za Jugoslaviju. Zadovoljni životom, malo su

preglasni. Tada se odnekud iz pozadine, iz petoga-šestog reda gusto zbijenih stolica, začuje iznervirani prosvjed: „Kaj je, nigeri prokleti, kaj galàmite, niste si doma!“ Za trenutak zavlada mrtva tišina, oni iz prvoga reda ustaju s prijetećim gardom, ne zna se što će nastati. No, uto se iz one pozadine polako diže ogroman crnac i, smijući se, nastavlja savršenim zagrebačkim kajkanjem: „Jezuš, dečki, dajte se smirit da gledamo tekmu, vrag vas zel, niste sami!“ Dvoranom se prolama gromki, oslobađajući smijeh.

Znao ga je cijeli studentski Zagreb. Imao je bezgraničan dar komunikacije i jezika, uz to je išla munjevita duhovitost i blagost, i sve se to u njega dobro usklađivalo s ogromnom i snažnom figurom. Nazovimo ga ovdje - Steve. Hodao je s kršnom i raskošnom, visokom Zagrepčankom – plava, izrazito bijele puti (neka joj je ovdje ime Stela), činila je s njime čudesno skladan par, već na prvi pogled mogao si biti siguran da su jedno drugome pisani. Nikomu, ni najpoganijim ustima, nije na um padala bilo kakva ružna aluzija na tu vezu.

Prošle su zagrebačke godine, rasulo se sve ono iz prve polovice šezdesetih, rasuli se svi oni što im je Studentski centar u Savskoj znao biti cjelodnevni boravak - komu iz potrebe, komu iz zabave, a kao studenti izgledali su među nama i Udbini cinkeri, dok rade svoj mučni i mračni posao.

Prošle su potom i šezdesete, kao san. U Parizu sam, na sedmodnevnom izletu, Pariz je najedanput prozaičan, ničega od one zatravljenosti u kojoj me je kao u lijepom bunilu, u levitaciji, držao s proljeća '65. u Rue de Berri, ili još ranije, '60, u Rue Monge. Konak je u nekom malom hotelu u desetom arondismanu. Kasno je, silazim u tijesan lobi da nešto popijem. U lobiju gužva, smijeh – grupa Afrikanaca se, kao i ja, opušta pred spavanje. Sretnu nam se pogledi, na trenutak se razdvoje, pa se opet sretnu. Nema sumnje - prepoznajemo se istovremeno, Steve me uzima u svoj golemi zagrljaj, smije se, viče: Zagreb, Zagreb, Studentski...

Poslije sjedimo uz piće, razgovaramo. Završio je studije (politički menadžment, reklo bi se danas), oženio se svojom Zagrepčankom Stelom koja je završila medicinu, odveo ju u Ganu u kojoj Steve radi za vladu, reflektira na ministarski položaj, a ona počela raditi kao liječnica. Uskoro je to, međutim, morala napustiti. Ali kako!

Priča Steve: kod nas ti je još sve poluplemenski - automobili, frižideri, televizori, usisivači, coca cola, viski, to je OK, nema problema, ali bijela liječnica, pa još onakva kao moja Stela – to je pomalo natprirodno. Kult su naročito počele stvarati žene. Dolazile su nam kući, donosile poklone, posebno spravljana jela, sve to – samo za Stelu, iskazivale joj pobožno štovanje, kao da joj se utječu za zaštitu. A kada je rodila sina, stekla je i neslužbenu titulu: bijela kraljica. Morala je napustiti posao, to joj je ispočetka bilo teško, ali se nakon nekog vremena prilagodila novom statusu „kraljice“, a našla načina da se nastavi baviti medicinom. Žene nam i dalje dolaze, ali ona je uvela red, neku vrstu radnoga vremena, isposlovala je da u kući smije držati pravu malu apoteku, pa ih pregledava i pomaže savjetima i lijekovima, ali na takav način da žene sve to primaju od „kraljice“ a ne od liječnice.

Za večernjega pića u lobiju maloga pariškog hotela nije se na Steveu i njegovim prijateljima moglo primijetiti da u Gani odavno nije „sretno doba“ Kwame Nkrumaha i njegovoga panafričkog socijalizma. Zemlja je u času našega susreta već bila u dubokoj krizi, a cijelo desetljeće do 1981. bit će ispunjeno smjenama vlasti u vojnim udarima, te međuplemenskim sukobima na sjeveru države. Kako li su u tim zbivanjima prošli



veseli Steve i njegova Zagrepčanka Stela, „bijela kraljica“? Lijepo bi bilo znati da su ih mimoišle nesreće.

Kada su '62. zagrljeni ulazili u zagrebački Studentski centar, sretni i moćni kao sjednena mlada božanstva, crno i bijelo, i najpoganija usta ostajala su nijema, zadivljena.

## Onoga koji ide poznajem...

Zagreb, septembar 2009. Nogu pred nogu penjem se uz Dugu, ne okrećem kroz Kame-nita vrata, neobično mi je jer su noge to radile uvijek, automatizirano, produžujem ispod fasada povijesnih zgrada sagrađenih na ostacima bedema gornjogradskih. Ispod strme bašče u Opatičkoj 16 niz koju sam se u šesnaestoj srušio zajedno sa stablom višnje, istruhle pri tlu, i svalio kroz trklje s grahom tako da i danas nosim ožiljak povrh rebara gdje me je jedna okrnula oštrim vrhom. Priča o stanu prof. Franje Fanceva, u koji su se moji imali useliti nakon njegove smrti 1943, jer je udovici bio prevelik, i u kojemu su se neke očeve i majčine stvari povlačile još zadugo poslije. Ispod Vrazova šetališta i Palainovke, pokraj Bolléove kapelice Sv. Križa zaokrećem, neću uz Jurjevsku, ostavljam snovitu Jurjevsku uz koju su me, djetetom, vodili u šetnju na Cmrok, Jurjevsku u kojoj je živio i radio gosposni i odbojni zubar, doktor Paspas, sa svojom bubom volkswagen kada je to bio jedan od tek dvatri privatna auta u „partizanskom“ Zagrebu, i koji je živio i držao se kao da ga se ne tiče ta *nova stvarnost*.

Cijeli jedan tvoj davno potonuli život na Gornjem gradu! „M'ruke!“, „Kistihand!“, „Kezi-čokolom!“ – stare familije s prezimenima njemačkim, mađarskim, talijanskim, srpskim, a s jednakom starovremskom kulturom. Stanica milicije u Opatičkoj koja gleda uz kratku ulicu što nosi ime koje više nikomu ništa ne govori – Ulica 29. X. 1918.<sup>1</sup> Lijevu joj stranu svu zauzima palača Hrvatskoga sabora, desna broji tek dvatri kućna broja. U tu stanicu milicije vodila me majka kada sam se, šestogodišnjak, za jedne posjete rođacima u Opatičku 16 iskrao da nađem izlog s olovnim vojnicima na dnu Duge ulice, koji sam vidio kad smo dolazili s kolodvora, i čijem se magnetizmu nije moglo odoljeti. Svi su se isprepadali, majka prijavila miliciji nestanak djeteta, a ono se na vratima stana pojavilo samo, kada se nagledalo olovnih vojnika. Nagledalo, sasvim pomireno s time da je gledanje sve njegovo imanje. Sasvim ozbiljno sam se prepao da me čeka zatvor, pa kad se sve svršilo time što je majka potpisala neki papir a milicioner mi se nasmi-ješio i pomilovao po glavi, i nas dvoje izašli slobodni na osunčanu Opatičku, nije bilo sretnijega stvora.

Mletačka, Demetrova, Matoševa, Ćirilometodska, Markov trg, Jezuitski trg. Stara jezuitska tvrđava VI gimnazije u koju se ulazi s Katarinina trga a prozori joj gledaju na šetalište Strossmayerovo i cijeli Donji grad, s dalekim prekosavskim horizontom za vedrih i bistrih dana. Otamo, iz nekoga prekosavskog sela, dolazio je svaki dan u školu dragi i pametni Lasić, brzonogo nogometno krilo, pa smo ga zvali Balkancem.

Mitska birtija kod Fanike na uglu Katarinina trga i Ćirilometodske – u njoj sam se kao maturant nekoliko mjeseci hranio „na bonove“, pa sam se na ručku znao sresti s Ma-

---

1 Datum proglašenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je trajala jedva mjesec dana, a okupljala je južnoslavenske pokrajine pod upravo izdahnulom Austro-Ugarskom Monarhijom.

rinkovićem, nekonvencionalnim profesorom filozofije koji nas je upućivao u slobodu, izdaleka, koliko se moglo a da se ne stavlja glava na panj, ali ipak... I danas se mogu živo sjetiti vatre koju je osuo na našeg štreberskog druga kad se pohvalio da je pročitao Remarquea, *Tri ratna druga*, te kako mu je to sjajan antiratni roman: „Nemoj, molim te, nasjedati na tu petparačku patetiku...“ Nije nastavio, pa nikada nismo saznali motiv njegove ljutnje na Remarquea, samo se po iskrenoj žestini moglo osjetiti da za to ima neke svoje posve konkretne, bolne razloge. U birtiji kod Fanike probao sam svoju prvu pivu, koju mi je on zovnuo – gorka i ružna, prisjela mi je, u glavi mi se mantalo, ali sam je junački popio, ponosan i polaskan.

Basaričekova: na uglu s Ulicom 29. X. 1918. stajao je špeceraj u koji sam jutrom prije škole dolazio po *žemlje* za doručak. O, kako su zamamno mirisale gornjogradske *žemlje* na prazan jutarnji želudac! Na gornjem kraju Basaričekove, malo ukoso preko puta stare pošte i slavne birtije „Pod starim krovovima“ – hrvatski PEN, u koji idem na čitanja i razgovore (Slavko Goldstein, Jančar, Šnajder...), i sve mi je odjednom čudno, gledam toga sebe koji ide Basaričekovom na čitanja u PEN, i ovaj koji gleda bliži mi je nego onaj koji ide, intiman sam s njime. Onoga koji ide poznajem, znam sve o njemu, ali puštam ga da odlazi, bez mene.

## Mala noćna jeza

Nekakva stara strmenita kaldrma na prilazu Sarajevu: da je to Sarajevo samo odnekud znam, a nije nalik ni na što iz stvarnoga Sarajeva. Javlja se periodično, godinama, u nekoliko različitih varijanata, ali uvijek s jasnim refleksom na onu prethodnu. Zbunjuje me uvijek iznova na isti način: uđem u jednu poznatu uličicu siguran da znam kamo vodi, a ona se zatvori u ćorsokak.

Ovo, sad, bježimo panično od nečega strašnog, isprva smo grupa, pa se ona rasteže, osipa, ostajemo samo dvoje-troje, bježimo dalje kao krilati, zemlju ne dodirujemo, sredina se mijenja, sada je to najedanput neki seoski put koji se obara naniže pa vijuga između kuća i dvorišta. U tom letu i u tom strahu, ipak uspijevam opažati pitomost i koloritnost jesenjih okućnica i bašča s raznovrsnim voćem, uživati u tome, i to me u isti čas čudi – kako mogu?

Sada put silazi u udolinu, a ta se učas pretvara u baru prekrivenu nekim niskim raslinjem. Kamo god zakoracim, bara je sve šira, voda očito dublja, osjećam da sam u zamci. Riješim se da zagazim, uto na drugom kraju bare izranja sablasna glava – životinjska, čovječija, vampirska u isti mah – gola, odvratno siva, s mrkim prugama kao koncima podvezani svinjski burazi u kojima su naše babe i matere spravljale zimnicu. U rukama mi se stvori dugačka motka, panično guram glavu njome, a ona tada izranja u svoj svojoj groznoj veličini, i progovara: „Iskat će baba tvoju glavu...“

– Ivane, probudi se, ružno sanjaš – doziva me Vera u tom najvažnijem trenutku, i izvlači iz more. Ali tako ne znam što se događa dalje.

Josip MUSELIMOVIĆ

## Nužna obrane duše

Čitajući knjigu *Proricanje prošlosti* (Prometej, Novi Sad, 2020.), pjesnika prava, prognanog tuzlanskog suca, sada beogradskog odvjetnika, Ilije Radulovića

**Boga mu, drugarice i drugovi, kod vas u Tuzli, ima neki sudija koji piše romantičarske presude. Gdje nas to vodi, Boga mu?**

**Josip Broz Tito**

Davno je to bilo. Prije pola stoljeća Mostarski kotar održavao je prijateljske odnose s pokrajinom koja se nalazi stotinjak kilometara južnije od Pariza. Svake godine u Mostar je dolazilo nekoliko francuskih srednjoškolaca. Nikada više od deset. Nakon kraćeg zadržavanja, odlazili su u Trpanj i mjesec dana uživali u čarima Jadranskog mora, poluotoka Pelješca i Dubrovačke rivijere. Zauzvrat, toliko je nagrađenih mostarskih učenika odlazilo u Francusku. Svi su bili maturanti. Srećom, i ja među njima. Prvi susret s Venecijom, Ženevom i Parizom ne može se izbrisati iz sjećanja.

Zašto?

U to vrijeme Jugoslavija je bila „hermetički“ zatvorena zemlja. U inozemstvo su odlazili savezni političari, veliki privrednici i reprezentativni sportaši. Nitko drugi! Obilazeći Pariz, prijestolnicu svijeta i svjetla, jednoga dana došli smo u muzej Louvre. Profesor i voditelj puta zastao je ispred velike kamene gromade i počeo pričati:

– Ova gromada, djeco, visoka je dva metra i petnaest centimetara. Početkom XX. stoljeća (1901.) pronađena je u gradu Suzi, u današnjem Iranu.

Po sredini kamene gromade, vidite, prikazan je car Hamurabije kako okrunjen sjedi u planini Šamaš i ispred Boga sunca prima blagoslov zakonika koji je nastao oko dvije tisuće godina prije Krista. U jednoj ruci car drži vladarski štap, u drugoj prsten pravde

i zapovijeda: *Oko za oko, zub za zub*. Onaj tko povrijedi dostojanstvo čestitog čovjeka, ponos i čast žene i majke, bez glave može ostati.

Car Hamurabije nije imao milosti. Njegovo vrijeme nije poznavalo žalbu, zastaru, aboliciju i pomilovanje. S fenomenom babilonskog prava i vladavinom cara Hamurabija, upoznao sam se na prvoj godini Pravnoga fakulteta. Rado se prisjetim elokventnih i “razbarušenih” predavanja profesora Đorđa Samaržića.

Nekoliko stoljeća kasnije, 450 godina prije Krista, dogodila se kodifikacija rimskog prava. Zakonik XII tablica – *lex duodecim tabularum* – bio je napisan na dvanaest limenih ploča i izložen na središnjem rimskom forumu. Svakom je bio dostupan. Čast i dostojanstvo čovjeka bili su zaštićeni strogim kaznama. Ako bi netko oklevetao čestita čovjeka, povrijedio dostojanstvo žene, majke, po Zakonu dvanaest tablica mogao mu se užarenom šipkom na čelu utisnut znak klevetnika. Takva čovjeka svatko bi se klonio. Kazne su, s vremenom, išle prema razumnijim načelima.

Ako kao putnik i namjernik uđete u drevni grad Kotor, u postojbinu Ilije Radulovića, junaka današnje priče, na glavnome trgu, Trgu od oružja, ispod velikog zvonika, možete vidjeti stup srama – *torrisi torturae*. Za taj stub klevetnik je bio vezan da ga svatko može vidjeti i prijekor mu uputiti. Da živimo vrijeme Dvanaest tablica rimskog prava i Statuta Mletačke Republike, pitam se – koliko bi ljudi hodalo s utisnutim žigom klevetnika i koliko bi ih po glavnim gradskim trgovima bilo vezano uz stub srama. Puno! Sigurno puno!

Kako ranjeno tijelo tako i ranjena, zdrobljena duša ima pravo na svoju obranu. U knjizi „Nužna obrana duše“, pjesnik prava piše o tome kako je Jaša Tomić, ugledni građanin Novoga Sada, na željezničkoj postaji, zario nož u srce Miši Dimitrijeviću jer je, u svome dnevnom listu, uprljao čast njegove žene Milice. Bilo je to 1900. godine.

Tri tisuće žena, iz dana u dan, branile su Jašu Tomića, jer je kao muž stao u obranu časti svoje čestite, a grubo oklevetane žene. Ova živopisna knjiga zavrijedila je nadahnut predgovor Dobrice Ćosića, jednog od najvećih srpskih pisaca. Za autora to je priznanje od kojega veće biti ne može.

U jednoj prethodnoj kolumni pisao sam o tome kako su, prije rata, u Kaznenom zakonu naše zemlje postojala dva ozbiljna kaznena djela. Kazneno djelo *Uvrede* i kazneno djelo *Klevete*. Jedno i drugo, kao sankciju, imali su novčanu kaznu i kaznu zatvora od tri mjeseca do godine dana. Visina novčane kazne i dužina zatvora mjerili su se po tome – je li kazneno djelo učinjeno putem tiska, na javnome mjestu ili u sredstvima javnih komunikacija. U novome kaznenom zakonodavstvu za počinitelje ovih djela nema kaznene odgovornosti. Za izgovorenu riječ nitko ne odgovara pa bila ona teška kao olovo, crna kao vrag crni, opasna i opaka poput koronavirusa. S društvenim mrežama, zadrugama, farmama i „razularenom“ slobodom govora, neće biti sreće. Neće biti dobro.

Zato živimo u vremenu u kome je zlo sve opasnije, a dobro, iz dana u dan, sve ugroženije. Latinska sentenca *Divide et impera / Zavadi pa vladaj*, u našoj zemlji izgovora se poput molitve Očenaša. Ružna riječ dođe na ružnu riječ. Krv dođe na krv. Neprestano se krećemo putem koji iz prethodnog zla vodi prema novome i još gorem.

Svako zajedništvo može se dovesti u pitanje. Uvijek i najlakše među onim narodima koje je opteretila povijest, a ne znaju među sobom razgovarati. *Acerima proximorum odia / Mržnja među najbližim je najupornija*, kaže drevna latinska sentenca. Zato naš nobelovac, poput grčkog mudraca, piše:

– Dobro ste podijelili svijet. Sve što je svjetla i ljepote – uzeli ste sebi, a sve što je mrak i tegoba – ostavili ste nama. Ni sunce ni mjesec nisu jednako naši kao što su vaši. Naši pogledi nisu ni prema istoku ni prema zapadu, nego prema praznim prozorima.

S vremena na vrijeme poštar zna donijeti radost. U velikoj žutoj kuverti, s dirljivom kolegijalnom posvetom, ovih dana donio mi je dvije knjige: „Proricanje prošlosti“ i „Nužna obrana duše“.

U rukama držim, listam i ne odvajam se od knjiga pjesnika prava, prognanog tuzlanskog suca i beogradskog odvjetnika Ilije Radulovića.

Nekoliko njegovih tuzlanskih presuda uzbukale su domaću i svjetsku javnost. O njima su pisali vodeći američki i europski listovi. Kao pravni unikati proučavaju se u zemljama Zapadne Europe i Amerike. Nažalost, ne i na našim pravnim fakultetima. Boljih primjera nije moguće naći. Svaka od ovih presuda svjedoči o tome koliko znanja, hrabrosti i etičnosti mora imati sudac koji u rukama drži prsten pravde iz kojega, kao kod cara Hamurabija, mora isijavati svjetlost zakona.

Poput stijene cara Hamurabija, sudac Ilija nijednoga trena nije odstupio od sudačkog načela: *Non sub homine, sed sub lege! / Nikada prema čovjeku, nego prema zakonu.*

U razgovoru s prijateljima koji su ga upozoravali da režim nema milosti, uvijek je ponavljao svoj kredo: *Omnia mea mecum porto/ Sve svoje nosim sa sobom.*

Skupo je platio svoju sudačku čestitost. Nakon nekoliko presuda, razriješen je dužnosti suca. Otišao je u neizvjesne vode odvjetničkog poziva. Pravednik je postao prognanik. Prognanik na ulici nepravde! Evo presuda za povijest prava, pravde, sudačke čestitosti i odlučnosti.

U vrijeme *hrvatskog proljeća*, beogradskih i sarajevskih studentskih nemira (1971.), kada se društveni poredak ozbiljno zaljuljao, pred Okružnim sudom u Tuzli počeo je proces u razvikanoj aferi „Magnetofonska traka“. Na optuženičkoj klupi našao se dr. Nebojša Ivković, ravnatelj bijeljinskog medicinskog centra. Optužen je za počinjenje teškog kaznenog djela protiv časti i ugleda države, njenih organa i najviših predstavnika. Povrijediti druga Tita, najvišeg sina naših naroda i narodnosti i Savez komunista, revolucionarnu avangardu radničke klase – u olovna vremena nije moglo biti većeg grijeha. Ljudi starije životne dobi znaju kako je ovo bio velik i neoprostiv grijeh. Počiniteljima ovih kaznenih djela širom su bila otvorena vrata zloglasne zeničke kaznionice i tamnice.

Glavni dokaz optužbe bila je magnetofonska vrpca koju je svom kolegi i ravnatelju podmetnula dr. Tatjana Labej. Tužitelj je bio u komfornoj situaciji. Optužnica je čvrsta kao stijena, iz dana u dan uvjeravao je kolege tužitelje, predstavnike vlasti i one koji su o tome pisali naručene osvrte. Sve je na magnetofonskoj traci. Sve se dobro čuje i dobro razumije, mislio je. Pogriješio je utoliko što nije shvatio u čijim je rukama žezlo pravde.

Na koncu dokaznog postupka, u času kada tužitelj i branitelj nisu imali drugih dokaza, po službenoj dužnosti, odlučio je sudac Ilija saslušati sudskog vještaka etike. Znao je pjesnik prava da se na neetičnom dokazu ne može zasnivati zakonita presuda. Trebao je stručnu potvrdu svoga razmišljanja. U košmaru noćnih razmišljanja odlučio je optuženog doktora oslobodi kaznene odgovornosti. U obrazloženju odluke pozvao se na Kanta, Hegela, najveće pravne mislioce i filozofe. U tuzlanskim i bosanskohercegovačkim pravosudnim i političkim krugovima nebo se na zemlju spustilo. S Romanije i jedne proslave zagrmio je i Josip Broz Tito: „Boga mu, drugarice i drugovi, ovdje kod vas u ustaničkoj Tuzli ima neki *sudija* koji piše romantičarske presude. Gdje nas to vodi, Boga mu!?“

Fra Ivo Mršo, svećenik u tuzlanskom kraju pozvao je na večeru dvojicu prijatelja. Jedan i drugi bili su suradnici Tajne policije, Udbe. Svećenik je to znao. U ugodnoj atmosferi, uz mezu i piće, svećenik je iznosio svoja razmišljanja. Pričao je što o stanju u zemlji piše emigrantski tisak. Bio je optužen. Javnost se uznemirila i uzburkala.

„Za ovaj proces dugo sam se pripremao, pročitao sam sve do čega sam mogao doći. Najviše sam se zadržao na proučavanju Svetog pisma. U svojoj odluci pošao sam od Hegelove postavke da istina u mislima ostaje *pri samoj sebi*. Prihvatio sam mišljenje francuskog sociologa Simmela da je stan prošireno, intimno tijelo čovjeka. Optuženi svećenik bio je pri svojim mislima u svom stanu. U zatvorenom prostoru.“

Uvjetnom osudom, sudac Ilija izazvao je vulkan optužbi.

Umjesto očekivane teške kazne i zeničke tamnice, fra Ivo je gradom ponosno hodao, mise služio i propovijedi održavao.

Prije nekoliko dana u Zagrebu je od koronavirusa, u 62. godini umro dr. Ante Kovačević, filozof, poliglot, jedinstveni erudit. Bečki student i doktorand zbog nekoliko izgovorenih riječi u Zenici je izdržao 8 godina strogog zatvora. Njegova nesreća bila je u tome što je postupak vođen u Zenici, a ne u Tuzli, što je sudio netko drugi, a ne sudac filozofije prava i etike – Ilije Radulovića. Treću presudu sudac Ilija u Tuzli nije mogao preživjeti

Na optuženičkoj klupi Okružnog suda našli su se Ilija Pajić, predsjednik Općine Ugljevik i Ilija Vidović, sekretar Općinskog komiteta Saveza komunista. Prvorborci su. Jedan i drugi. Bili su optuženi za pronevjeru značajnijeg iznosa. Dan prije izricanja presude, u Tuzlu su došli Cvijetin Mijatović, član Predsjedništva Jugoslavije i Franjo Herljević, savezni ministar unutarnjih poslova. Od predsjednika suda i suca Ilije tražili su da kazna ne smije biti veća od pet godina i da oni, istaknuti prvorborci, ne smiju završiti u pritvoru. U isto vrijeme, dvije tisuće boraca i sudionika rata uputili su peticiju s istim zahtjevom.

Dva sata pred izricanje presude predsjednik suda pozvao je suca Iliju i rekao mu:

– Ako ne bude onako kako su tražili drugovi Cvijetin i Franjo, meni i tebi ovo je posljednji dan u sudu. Upamti to, Ilija!

U sudnici je zavladao muk. Nitko nije mogao pretpostaviti da će sudac Ilija optuženog predsjednika općine i sekretara Općinskog komiteta Saveza komunista osuditi na kazne zatvora u trajanju od šest godina. I pritvoriti ih!

Sudjelovanje optuženih u narodnooslobodilačkoj borbi nisu olakšavajuće, nego ozbiljne otežavajuće okolnosti. Sudjelovanje u ratu naplatili su visokim društvenim položajem. Oni su izdali temelje revolucije.

– Neće on suditi' suborcima iz moje brigade! – grmio je Cvijetin Mijatović.

I tu je bio kraj!

U obnovljenom tuzlanskom gradskom parku nalazi se kameni obelisk na kojemu je ispisana Povelja Kulina bana. Eto, tu, ja makar tako mislim, u istoj veličini, trebalo bi postaviti kameni obelisk i na njemu uklesati reljef Ilije Radulovića, kao put i pravac kako se treba i kako se mora obnašati sudačka čast i dužnost. U protivnom, sve će se, kako piše sv. Augustin, pretvoriti u *razbojničku pećinu*.

Prof. dr. sc. Mile LASIĆ

# Zreli govor o aporijama našeg vremena

**(Darko Juka, *Jukine crtice*, Matica hrvatska Mostar, Mostar, 2020.)**

Zamoljen za recenziju knjige Darka Juke, koju čini 100 njegovih kolumni, 60 objavljenih na portalu Prvi.tv u sklopu serijala *Jukine crtice* – njih 19 u *Vijencu*, *Večernjem listu*, *Republici* i *Vojnoj povijesti* te 21 tekst s njegove ugašene, autorske FB stranice (deset u sklopu serijala *Da sam ja netko...* i 12 izvan tog konteksta), oklijevao sam prihvatiti sve dok se nisam uvjerio kako autor nudi zreo i civiliziran (od)govor na mnoštvo pitanja i nedoumica s kojima se susreću ne samo građani – Hrvati u BiH, nego i građani drugih konstitutivnih naroda (ko-nacija) i svih drugih identiteta koji tvore njegovu i moju tešku zemlju. Nažalost, u dijelu svijeta u kojemu i autor i recenzent obitavaju, u tijeku je politička *predmoderna*, uz apsolutnu prevlast primordijalnih (i perenijalnih) pristupa u razumijevanju fenomena nacije i nacionalizma te uz posvemašnje odsustvo modernih razumijevanja složenih socijalnih i političkih fenomena. Otud često i nedostaje zrelosti u promišljanju vlastite identitarne stvarnosti te dijalektičke ukotvljenosti i skupnih/kolektivnih prava i sloboda u filozofiju i praksu individualnih ljudskih prava, sve četiri generacije. Otud u poslijeratnoj BiH nedostaju i temeljna znanja o modernim liberalnim teorijama, *inclusive* i svijest o neupitnoj bliskosti oformljenih identiteta ili o njihovoj višestrukosti pa slijedi opasno ili opako forsiranje iluzije o *jednosti*, ili o *separatnosti*, što je sve zapreka na putu izgradnje političke zajednice unutar svake od triju bh. ko-nacija i u svakoj administrativnoj jedinici u BiH.

Ma koliko autor Darko Juka bio, ili ne bio, svjestan zamki o tzv. integralnom hrvatstvu u političkom pogledu, on nikada ne dovodi višenacionalnu zajednicu BiH u pitanje, nego se protivi, s pravom, nasrtajima na političku jednakopravnost i hrvatskoga identiteta u BiH s onim brojnijim – bošnjačkim i srpskim, što je i bio važan moment za moje prihvaćanje recenzije ove njegove knjige. Inače, ako takvo što nije nepristojno kazati, u recenziji knjige koju objavljuje Matica hrvatska Mostar, moje su skepse spram tzv. *integralnog hrvatstva* u političkom pogledu uvjetovane, u prvom redu, negativnim povijesnim iskustvima u vremenima nesretne NDH, ali i činjenicom da Hrvati u Hrvatskoj i Hrvati u BiH nisu iste političke sudbine, ma koliko kulturološki bili bliski. Ovdje bi, pak, bilo potrebno objasniti i teorije respekta oformljenih identiteta i nužnosti kozmopolitiza-



cije tzv. ubilačkih identiteta, kako to čine, primjerice, i pokojni Ulrich Beck i živući francuski akademik libanonskog podrijetla Amin Maalouf, autor zahtjevne sintagme *ubilački identiteti*. U nedostatku prostora za ove eksplikacije, jedino se čini nužnim pojasniti kako teorija kozmopolitizacija identiteta ne znači apriorno dokidanje tzv. ubilačkih identiteta, nego njihovo pripitomljavanje, civiliziranje, to jest transnacionalno umrežavanje.

Govoreći konkretnije – temeljem iščitavanja tipičnih *Jukinih crtica* – ne može se previdjeti kako u jednom broju njih dominira nacionalni patos ili domoljubni narativ, posebice u onima koje se bave rekonstrukcijama ratnih strahota i tzv. ratnih junaštava. Mene, pak, kao sveučilišnog profesora politologije i *eurologa* ne impresioniraju domoljubne priče i legende, nego jedino *ustavni patriotizam* (J. Habermas) pa sam bio obradovan što je Juki uspjelo u većini kolumni demonstrirati zreo političko-kulturološki govor o teškim temama i u Hrvatskoj i u BiH. Odmah u prvoj kolumni iz ciklusa *Da sam ja netko...*, pozabavio se naš autor teškom temom na pristojan način: *Ama, ima Danijel pravo i reći i prešutjeti da je Hrvatom, ima pravo i reći i prešutjeti da je katolikom. Ima pravo tako se osjećati, ima pravo to biti, baš onako kako bi njegov otac Jovo i pred hrvatskim zakonima trebao imati pravo osjećati se i biti Hrvatom pravoslavne vjeroispovijedi jer, pobogu, pa nisu svi pravoslavci automatski i Srbi!!!* Moje malecno zakeranje glasi: A što i da jesu, zar ne bi u političkom pogledu mogli i morali biti – uz to sve što jesu – i jednakopravni građani političke zajednice u kojoj žive?

Već u sljedećoj kolumni Juka se, pak, suvereno pozabavio opakim iluzijama Bakira Izetbegovića o *većinskoj demokraciji*, navodeći samo prividno demokratsku Bakirovu argumentaciju: *Ima nas više od 50 posto, a imamo samo trećinu vlasti u državi*, pri čemu Juka s pravom ukazuje da je to rečenica nad kojom bi se, prije Hrvata, Amerikanci morali zamisliti. Doduše, podilazili su Amerikanci već na ovaj način i *afganistanskim talibanima i šahu Pahlaviju i Sadammu i Gadafiju i Erdoganu i komu već ne, a svaki ih je put ta politika snažno ugrizla za dupe* – veli Juka – *nas, u konačnici, ostalo ili nestalo, njih će sve ovo ugristi za dupe!* Imam kao recenzent potrebu tek dopuniti da je, nažalost, razmišljanje B. I. samo vrh ledenog brijega u bošnjačkom nerazumijevanju složene strukture svoje zemlje te izbjegavanja dijaloga o nužnosti demokratskih metoda upravljanja u višenacionalnoj zemlji kakva je BiH, kako se u njoj nikad više ne bi primjenjivale nedemokratske metode eliminiranja razlika. Doduše, i na hrvatskoj strani nedostaje razumijevanje ovog fenomena, posebice bošnjačkog *straha od penala*, od nestanka BiH ili, pak, ostanka u manjini u srpskom i hrvatskom okruženju, što bi trebalo i razumjeti poslije svih strahotnih iskustava Bošnjaka u posljednjim ratovima.

Potom se Darko Juka suvereno zaputio na puno mu bliži kulturološki teren, kako bi u osvrtnu na veliku retrospektivu Safeta Zeca u HDHS Kosača, pod nazivom *Svjetlost*, u sklopu Mostarskog proljeća 2018., prosto briljirao: *Pročitao sam niz tehničkih izvješća o tomu kako je Zecova izložba otvorena, tko ju je otvorio i što su sudionici programa te večeri izgovorili. Sve sam iščitao osim onoga najsvjetlijega u Safetovoj noći mostarske Svjetlosti – nisam u medijima iščitao njegov vapaj mladima da ih ne ostrašćuju primitivizmi bilo koje vrste! Nisam iščitao poziv Rembrandta naših dana, usmjeren našoj djeci i mladima, da ih ostrašćuju samo savršenstva, nebitno jesu li umjetnička, znanstvena, sportska, ova ili ona... Savršenstva kojima životom trebaju težiti, stvarati i tako rasti, kao osobe, kao ljudi.* I sam obožavam slikarstvo Safeta Zeca pa ću kazati kako je ova vrst neupitne Jukine kozmopolitske širine i definitivno odnijela prevagu u korist pozitivne re-



cenzije rukopisa ove knjige! Uostalom, bilo bi nepravedno izostaviti Jukin sve donedavno značajki angažman na čelu ugledne likovne galerije u Mostaru prije njezina gašenja!

Jukina kulturološka (pa i politička) zrelost ogleda se potom i u nizu crtica koje slijede pa i u onoj o nagradi s imenom *turskoga silnika Isa-beg Isakovića (Hranušića), hrvatskoga vojskovođe u osmanskoj službi koji je uspon ostvario zulumom nad kršćanima srednjovjekovne Bosne*, nagradi koju je (razumljivo) primio Recep Tayyip Erdogan, ali ju je (nerazumljivo) prihvatila i Kolinda Grabar-Kitarović, a nakon nje i inače odmjereni i oprezni Ivo Josipović. Nakon što je spomenuo i Mesićevo odlikovanje *Prijatelj Bosne s Dana sultan Fatihove ahdname*, autor Juka se potom pozvao i na svoju raniju reakciju u kojoj sam kazao: *Nagradama se uvijek vode politike od strane onih koji nagrade dodjeljuju, ali i onih koji nagrade primaju*. Posebno mi je drago što je Darko Juka probrao i ključni sud u toj mojoj ranijoj iznuđenoj reakciji: *Politička moderna podrazumijeva razlikovanje historije (onog što je prošlo) od historiografije (moguće interpretacije prošlosti) i povijesti (kritičko-racionalističkog propitivanja i historije i historiografije)*.

Pa ipak, ponajviše me s autorom ove knjige kolumni povezuje ljubav prema kazalištu, jer smo obojica otirani poštovatelji svojevrzne *renaissance* u kazališno-pozorišnom životu u Mostaru, posebice u Hrvatskom narodnom kazalištu Mostar. Povezuju nas i intrigantne priče i legende o stećcima, mramorju, bilizima, kojima se Juka eksplicitno pozabavio u tekstu posvećenom pokojnom Radosavu Dodigu. Juku i mene i povezuje i sličan senzibilitet koji je došao do izražaja i u njegovoj polemici s dr. sc. Ivom Josipovićem u povodu Ivina posve bespotrebnog otklizavanja u obranu neobranjivog glade ružne osvete koje su pobjednici u Drugom svjetskom ratu proveli na Širokom Brijegu i u Mostaru, i u cijeloj Hercegovini, počinivši kulturocid egzekucijama ovdašnjeg katoličkog svećenstva. Uostalom, i u mojemu izravnom obraćanju Josipoviću – u povodu izjava na koje reagira i Juka – pozvao sam ga da čita novije istraživačke studije poput sjajne knjige *Kultura selektivnog sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska* (2012.) i nešto malo slabije, ma koliko bila hvaljena, *MetaStaze jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine* (2019.) mojega čestitog sveučilišnog kolege Ivica Šarca. Ali, važnije od mojih reminiscencija je oslušnuti Jukinu argumentaciju: *Poštovani doktore znanosti Josipoviću, Vašemu zvanju i ugledu ne priliči tako prizemno i ostrašćeno uopćavanje koje ste ovih dana učinili i ponovili. Evo, ja ću prvi ostaviti prostor mogućnosti da među tih 511, ili među tih 184, ili među tih 66 nisu ama baš svi bili bezgrješni (makar se i grješnima valjda treba propisno i pravično suditi). Izrecite, doktore znanosti, javnu ispriku i u njoj ostavite prostor mogućnosti da Katolička crkva u Hrvata nije imala 511, ili 184 ili 66 bezumnika u svećeničkim haljama, sve odreda zvjerskih koljača, kako nam ih, nepojmljivo razumu, predočavate. Uopćavanje/ generaliziranje naroda i skupina odvelo nas je i u 1939. i u 1941. i u 1991. godinu. Kamo nas to vodite, poštovani doktore znanosti Ivo Josipoviću?*

S autorom Jukih crtica povezuju me i brojne druge teme iz rodne nam Hercegovine, ne samo one upisane u narodnu memoriju po zlu, nego i po dobru, pa mi je bilo veliko uživanje pročitati i Jukinu uspjelu crticu o narodnom dobrotvoru i prosvjetitelju fra Didaku Buntiću, za kojega Juka veli: *Ubijen ili ne, neraspadnut ili ne, kanoniziran ili ne, u svojih pedeset godina života zadužio nas je više negoli brojni eksploataciji prije i poslije njega, uključujući i naše dane!* Ja sam, inače, o fra Didaku pisao u nizu mojih knjiga kao o spasitelju hercegovačke sirotinje u doba gladi u Prvome svjetskom ratu te kao o

*hercegovačkom Voltaireu*, dok su moji dobri studenti umjeli uraditi i izvrsne diplomatske radnje o njemu...

U Jukinim crticama No. 17 od 2. rujna 2016. govori se, pak, o umrlomu dervišu blagajske Tekije koji svaku noć iz groba ustaje, i to temeljem zapisa *Na vrelu Bune*, baruna Rudolfa Maldinija iz 1906. godine, koju otpočinje opisujući prizor strahotne okomite stijene, ponad koje se uzdižu šiljasti ostaci Stjepangrada, a podno koje, iz crnih ždrijela i jama izvire ledena Buna. Dobrohotni barun pripovijetku završava nadahnutim opisom: *Nu vratimo se k izvoru Bune. Rekosmo naprijed, da je izvor Bune jedan od veličanstvenih prizora ponosne naše domovine Herceg-Bosne. Ugodno je po tom tuj i boraviti, osobito za topla ljeta ili za bajne mjesečine. Nu Buna pruža i koristi marljivomu Hercegovcu. Ona mu tjera mlinove i to već odma pri svome izlazu, naime čim počne oticati kamenim svojim koritom. Tada lagano zakreće na zapad prama Neretvi zelenim blagajskim poljem natapajuć ga, da se jugoistočno od Blagaja kod sela Bune po sata od izvora slije u svoju maticu Neretvu i s njom u sinje Jadransko more. Pri ušću Bune u Neretvu ima lijep dvorac i vrt, što ga je ondje sagradio nekadašnji vezir hercegovački Ali paša Rizvanbegović. Vrt je prekrasan, a pun svakojakog južnog voća kao: maslina, smokava, mogranja itd. Izvor je Bune po tome pravo čudo božje prirode i veličanstven ukras naše mile domovine Herceg-Bosne.* (Pojmovi *Herceg Bosna* i drugi navodi su Barunovi, a ne moji, da me ne bi pogrešno interpretirali Zlatko Lagumdžija i Safet Oručević koji unaprijed proklinju one Bošnjake–Muslimane koji bi – ne dao Bog – pristali živjeti u nekakvoj federalnoj jedinici s hrvatskom većinom).

U kolumni od 18. studenog 2016. pod nazivom *Herceg-Bosna*, Juka je izložio dominantni narativ i raspoloženje naroda u ovom dijelu BiH prema tvorevini koja se u tzv. patriotskim medijima u Sarajevu jednostavno zove *UZP*, preciziravši: *Ne, Herceg-Bosna nije bila niti separatističkom niti paradržavnom tvorevinom, a još je manje bila onim, zloćudno imenovanim, zločinačkim pothvatom. Ona je bila i ostala okvirom i jamstvom spasa, opstanka, preživljavanja i slobode ne samo Hrvata, nego svih njezinih građana. Tamo u BiH gdje joj vlast i vojna sila nisu dosezale, danas Hrvata više nema niti za jedan cjelovit postotak u popisu pučanstva.* . O tomu bi se, naravno, moralo razgovarati, kako bi se i sami pojmovi poput *Herceg-Bosna* detabuizirali, a ne kako bi se dovodile u pitanje presude Tribunala u Den Haagu za bivšu Jugoslaviju. Moralo bi se, dakako, konačno odgovoriti i na pitanje suodgovornosti političkog vrha Hrvatske u posljednjem ratu i poraću za sve pogrešne politike prema Hrvatima u BiH i BiH u cijelosti, ali i na pitanje neprocesuiranih *UZP*-ova među Bošnjacima i Srbima, uključivo u vrhu bivše JNA.

Jukine crtice se, naravno, bave i drugim bosansko-hercegovačkim mitovima i legendama pa se tako u njima našla i pričica o *Titovom bunkeru u utrobi konjičke planine*, u kojoj je dodirnut i užas naših posljednjih ratova, ako su uopće bili posljednji. Interesantno je, također, da su zakašnjeli hommage dobili brojni uglednici iz sfere znanosti i kulture, iz BiH i okruženja, a među njima i Othmar Reiser, zaslužan za prvi cjeloviti pregled bh. ornitofaune, s 303 vrste, zabilježene u razdoblju od 1888. do 1920. godine.

I na kraju: Usuđujem se Matici hrvatskoj Mostar preporučiti objavljivanje izloženog Jukinog intrigantnog štiva u formi knjige kolumni i pod radnim naslovom *Jukine crtice* ili, još bolje, *Jukine kulturološko-političke crtice*, ali to je, uistinu, stvar autora i nakladnika, premda samo *Allah najbolje zna!*

Mate GRBAVAC

# Život je čudesna pustolovina

(O knjizi Ante Tomića: *Putovanja svijetom i duhom*, MH Čitluk, 2019.)

Čitajući novu knjigu Ante Tomića „Putovanja svijetom i duhom“ nisam se mogao oteti dojamu da šecem nekim nezamislivo lijepim vrtom u kojemu, jedna do druge, žive najraznovrsnije biljke od kojih svaka ima svoj dio neba, svoj dio sunca, ima svoju boju, oblik, svoj miris i posebnost, a opet sve skupa čine nerazrušivo jedinstvo života koji nije ništa drugo do jedna čudesna pustolovina.

Putujući životom i svijetom, otkrivajući čudesna pojavljivanja života u svim dijelovima našeg doma koji Zemljom zovemo, otkrivajući toliko različitih zemalja, predjela, naroda, rasa, religija, ideologija, toliko različitih običaja, načina rješavanja svakodnevnih problema u kojima se odvija život ljudi, Tomić je, zadivljenim i toplim okom promatrača, otkrivao ono što nas veže u zajednicu ljudi, ono po čemu jesmo ono što jesmo, što se kao neugasivo svjetlo ljudskosti prenosi iz generacije u generaciju, od naroda do naroda, i vodi u pravedniji, bolji i ljudskiji svijet. Toliko različit na prvi pogled, a uistinu toliko sličan, podjednako i krhak i tvrd, trajan i lomljiv, podlošan mijenama, ali uvijek vođen ljudskom mišlju da može uvijek biti i bolji i ljepši i humaniji. Iskustvo se stječe živeći s ljudima i među ljudima. To je cjeloživotna škola. Da bi prihvatio iskustvo drugih, čovjek se mora kretati među najrazličitijim ljudima, ljudima svih generacija, različitih karaktera, znanja, pogleda na život jer s istomišljenicima samo tapkamo na istom mjestu.

Sva ta iskustva, osobne poglede na svijet, ljude, život, stvarnost u koju smo uronjeni, Ante je pretočio u misli, u riječi, u slike kako bi ljudima ispričao svoju osobnu priču da je moguć bolji i život, bolja sadašnjost i budućnost. Prošlost ionako ne možemo mijenjati. A jadan je onaj koji ju je natovarao na leđa i stalno je nosi sa sobom.

Zagledaj se u  
sebe  
i kao dijete  
slobodno zakorači...

Da bi mogao u životu ostvariti sebe, potpunog i samostalnog, obdarenog duhom, idejom i osjećajem, moraš se osloboditi predrasuda, loših i sebičnih navika, ružnog i zlog što te čini malim i jadnim, a oboružan ljubavlju, dobrotom, suosjećanjem, pleme-

nitošću, hrabrošću i vjerom kao slobodan čovjek, otvorena uma i srca dosegnut ćeš istinsku slobodu i život ćeš pretvoriti u čarobnu pustolovinu. Kukavice i ljudi bez jake volje ni jednu želju, ni jedan san u stvarnost pretočiti ne mogu.

### Samodisciplina i poniznost čine JUNAKE.

Služiti druge, biti uvijek uz ljude kad ih tvoja pomoć, nazočnost, tvoja pružena ruka, siguran hod i ohrabrujući osmijeh diže iz pepela, iz blata na svjetlo dana, pokazujući im osobnim primjerom da se sve može ako ukrotiš ono neumjereno u sebi. Poniznost je vrлина koja te izdvaja i čini čovjekom. Ne razbacuj se u radosti, ne poklekni u žalosti! Čovjek mora imati viziju, mora imati snove i ciljeve, ali i upornost da se mogu ostvariti na prihvatljiv, ljudski način, ne gazeći i uništavajući snove i vizije drugih.

Ljude često zaslijepi vanjsko blještavilo svijeta u koji je uronjen, zanese ga ta varljivost, izgubi ono što ga čini čovjekom i tragedija je na vidiku. Približava se neumitno i nezaobilazno. Tomić nas stalno u svome razmišljanju vraća nama samima. Sve je u nama. Cijeli svijet i cijeli svemir se kroz naš život zrcali, vrije, živi ili umire. Gomilajući materijalna bogatstva oko sebe i oko svojih, mi se distanciramo od ljudi, izoliramo do isključenosti, ograđujemo se zidovima koji postaju zatvorske ograde nas samih. Strah je stanje u kojem živimo, uništava nas iznutra i na koncu postajemo ruine od ljudi. Ljudsko bogatstvo se mjeri količinom materijalnih i duhovnih dobara koje smo dali drugima. To je ona radost koju doživimo kada darujemo drugome ono što oni nemaju, što im je potrebno, što ih uzdiže u vlastitim očima. Sve treba vježbati. Sve to pred nama postoji kao mogućnost, a na nama je to pretočiti u akciju, u djelo, u život. Vježbati treba i duh i tijelo, dobrotu i ljubav, zahvalnosti i upornost sve dotle dok to postane prirodno kao disanje.

Volimo, a ne pričamo o ljubavi, darujemo, a ne govorimo o bogatstvu, pomažemo, a ne govorimo o tome.

### Bahatost u konačnici dovodi do NEUSPJEHA.

Uspješni ljudi rade marljivo, istrajno, uvijek razmišljaju pozitivno, vole ljude s kojima rade iza koje rade. To je jedino ispravan put koji vodi uspjehu. Oni koji se odvoje od ljudi, gledaju ih svisoka, lako navuku gnjev ljudi na sebe, izoliraju se od njih, a to je početak kraja bahatosti i bahatih ljudi. Dovoljno se osvrnuti oko sebe da možemo vidjeti žive primjere ovakvog neuspjeha i kraja. Ljudi upijaju u sebe svakodnevno najrazličitije ideje, misli, osjećaje, stanja duha i ako ne naprave pravu selekciju, mogu završiti prepuni negativnih misli, ideja, životnih varki koje ih vode na marginu društva, izolaciju i u konačnici – u propast. Čovjek obavlja selekciju. Od njega zavisi hoće li se napuniti pozitivnim stanjima duha, plemenitim osjećanjima i dobrim mislima. Sami smo krivi za sve što nam se događa. Nitko drugi. Tvorcima smo svoje sreće i svoje nesreće.

Onaj tko stalno  
uči  
i  
traži  
USPJET ĆE.

Čitajući knjigu čitatelj se treba zaustaviti na svakoj misli pretočenoj u stihove ili u obliku stiha kako bi na osobnom promišljanju, osobnoj životnoj istini, usvojenoj misli ili načinu rješavanja životnih problema, mogao provjeriti njezinu vjerodostojnost i istinitost. Vidjet će da su mnogi ljudi startali u životu s istih ili sličnih pozicija, ali su se zbog osobnog snalaženja ili nesnalaženja, načina rješavanja životnih problema, osobnog sagledavanja i rješavanja životnih situacija, toliko udaljili jedan od drugoga da ih drugi prepoznaju kao uspješne ili neuspješne ljude. Čovjek uči dok je živ. Ako toga nije svjestan i tu životnu maksimu nije primijenio u osobnom životu, zaostaje i udaljava se od cilja kojem je pošao. Kad završiš neku školu, fakultet, neku vještinu ili slično, stječeš pravo prijaviti se na određeni posao.

Ako ne budeš stalno se usavršavao, pratio nove spoznaje, radio na osobnom samoučenju, zaostat ćeš. Pregazit će te drugi, sposobniji. Napredovat će, a ti ćeš svakim danom nazadovati. Globalizacija svijeta je neminovnost. To je utakmica u kojoj se ne svira kraj. Uspješni idu dalje, ostvaruju ciljeve, a drugi im ni sluge ne mogu biti. Dosta misli o zahvalnosti nalazimo u ovoj knjizi. Pisac nas upozorava na tu osobinu ljudi da bi pokazao kako zahvalnost vodi čovjeka dobru, a nezahvalnost u propast. Živimo među ljudima, pomažemo im ili ne pomažemo, pomažu nam ili ne pomažu, ali trebamo znati da smo tu, jedni do drugih. Stav zahvalnosti vodi dobru. Ne zaboravljaj dobro, opraštaj zlo. Uspješni ljudi su zahvalni ljudi, ne zaboravljaju i čine dobro. Zahvalnost nam daje krila da letimo kroz život jer nas nosi radost. Nezahvalan čovjek ne leti, zato mu život proleti, a da nije ni svjestan da ga uistinu nije ni živio.

Život se svaki dan nudi  
kao novo iskustvo,  
nova radost,  
doživljaj,  
napredak.

Što nas to sputava da svaki dan napredujemo, da se okupamo u radosti ugodnih doživljaja i obogatimo nekim novim iskustvom? To su naše navike, uhodani obrasci ponašanja, naš karakter i predrasude, uhodani obrasci gledanja na svaku novinu. Čim se nešto kosi s tim, kod određenih ljudi izaziva neugodu, negodovanje, rušenje uhodanog ritma. Život nam nudi nešto novo, a mi se držimo staroga k'o pijan plotu. Otvorimo se, izađimo iz konzerve u koju smo se *zakapijali* i pođimo u tu čarobnu avanturu, pustolovinu što se život zove. Teška vremena i neprilike su odlični učitelji, dobri učenici tada ne propuštaju tu jedinstvenu priliku dokazati svoju snalažljivost, svoju volju i upornost gurajući i sebe i druge naprijed, u napredak. „Njegujući samokontrolu svog uma, stižete najdalje na vječnom putu postojanja.“ Hod ljudski je nezaustavljiv i stalan je. O nama ovisi jesmo li predvodnici tog napretka ili oni koji stoje na mjestu. Stajati na mjestu znači

nazadovati jer se jaz svakim danom produbljuje između njih i onih koji guraju i vode svijet napretku. Ljudska patnja se rađa iz neznanja. Učenjem se prosvjetljujemo i time uništavamo patnju, nastavljamo putem radosti.

Samo čovjek koji vlada sobom  
je slobodan čovjek.  
Samokontrola svojih misli je  
ključ SLOBODE.

Čovjek kojeg stalno muče dvojbe, nesigurnost, strah, nezahvalnost, koji je rob svojih strasti, loših navika, negativne energije, koji ne vlada samim sobom, nije slobodan čovjek. Tek kada ima samokontrolu nad onim što jest, ima u sebi istinsku slobodu koja je preduvjet svih drugih pozitivnih stanja kojima čovjek ulazi u svijet stvaralaštva, napretka, radosti i suosjećanja. Čovjek postoji sada, upravo sada, u ovom trenutku. Ako nismo njegov gospodar i tvorac, kako možemo izgraditi ono što tek dolazi kad u sebi nemamo niti sjenku njegove predodžbe? Svjesnim izborom uma i duha, možemo graditi budućnost našeg života.

Čitajući misli i razmišljanja Ante Tomića, putujući njegovim duhom, bogatimo svoj osobni duh, bogatimo svoje misli, svoja razmišljanja, vrludamo zapletenim putovima ljudske duše kako bismo pobijedili osobni strah i nagomilane nelagodnosti i siguran sam da će čitatelji dublje zaviriti u sebe sama i pokušati naći ono što ih udaljava od toga da budi puni pozitivne energije, oboružani radošću, suosjećanjem i razumijevanjem na tom putu u izgradnju kako svog osobnog svijeta tako i svijeta i života čiji su dio. Svakim danom možemo istražiti nove spoznaje, biti bolji prema drugima, mijenjati svoju podsvijest, loše navike i predrasude, loše misli i osjećanja, jer naša istina o nama samima nas dovodi na novu razinu osobnoga rasta. „Pobjednik je onaj koji vidi vrijednosti u drugima. Učiti iz svake situacije je odlika uspješnih ljudi. Slobodu možeš vidjeti tek kada se zagledaš u sebe.“ Ovo su samo neke misli nad kojima će se, siguran sam, ljudi zadržati i koje će ih natjerati da se konačno pogledaju, urone u sebe same kako bi vidjeli kuda i kako dalje.

Ante je svestrana osoba: uspješan gospodarstvenik, čovjek koji vodi brigu o svakome svom zaposleniku, pjesnik, plesač, glazbenik, maratonac, svjetski putnik koji je obišao i proputovao više od stotinu zemalja, koji se upoznao s toliko kultura, naroda, koji se popeo na toliko vrhova planina, čovjek koji je fotografijom zaustavio brojne nezaboravne trenutke s tog čudesnog putovanja. Na nama je da uživamo u ovoj knjizi, u njegovim mislima i razmišljanjima, u njegovim fotografijama. Siguran sam da će mnogi poželjeti poći kao i on, u tu čudesnu avanturu putovanja svijetom i duhom.

Melida TRAVANČIĆ

# Svijet mora, šarenila i života u priči Sonje Škobić

(Sonja Škobić: *Biserna školjka*, Lijepa riječ, Tuzla, 2020.)

Pred Sonju Škobić postavljen je težak zadatak da od poznatog (mora, njegovih dubina i života koji se u njemu odvija) oblikuje jedan novi svijet, učini ga živim, privlačnim i od njega izgradi priču koju će „ispričati“ djeci svih uzrasta. Ta priča treba biti zabavna, zanimljiva, i ona cijelo vrijeme treba držati pozornost najmlađih čitatelja. S druge strane, ta priča treba biti poučna, ona djecu treba naučiti društvenim, moralnim i etičkim vrijednostima. Autorica Sonja Škobić uspjela je odgovoriti ovom svojevrsnom izazovu i u potpunosti ispunila zadatak koji se pred njom našao. Iz knjige *Biserna školjka* isijavaju iskre znanja i mudrosti, a knjiga, najjednostavnije kazano, donosi zadovoljstvo u čitanju.

U kojoj mjeri je književnicima za djecu svijet mora neiscrpna tema, pokazuje nam i autorica iz čije književne radionice stiže nova, umnogome drugačija i zanimljiva knjiga za najmlađe, naslovljena – *Biserna školjka*. Na taj način autorica vodi djecu svih uzrasta – od onih najmlađih kojima se priče čitaju, preko prvačića do iskusnih čitatelja, iz svijeta svakodnevice (koji nije uvijek, ali je najčešće siv) u svijet čarobnog, svijet imaginacije, svijet priče obojen šarenilom, a nenametljive poruke koja knjiga nosi u sebi jesu i najjednostavnije da se iznova i iznova širi ljubav i dobrotu, čak iako nam istim nije uzvraćeno.

Ova knjiga je uzbudljiva priča o školjci Bellissimi i njezinu životu na dnu mora. Bellissima nije ime slučajno odabrano za glavnu junakinju, nego se i njime žele istaknuti i simbolički pokazati/prikazati i neke druge vrijednosti. Značenje ove talijanske riječi dobro nam je poznato: lijepa, najljepša. Kako se priča bude razvijala i proširivala sa školjke i na druga morska, ali i ljudska bića, bit će nam jasno da autorica ne misli samo na vanjsku ljepotu školjke nadjenuvši joj ovo ime, nego mnogo šire i dublje: ona ljepotu školjke posmatra kroz njene postupke, kroz njenu unutrašnjost, i to je ona skrivena ljepota na koju danas rijetko nailazimo. Priča o školjci, njezinu životu, obitelji i prijateljima, uspjelo je naracijski napisana, školjka je ta koja nam priču i pripovijeda, te se u svom životu susreće s mnogim zgodama, odnosno nezgodama, gradi prijateljstva, nastoji što bolje organizirati život u svijetu u kojemu neprestano vrebaju opasnosti. U tom smislu njezino ime je simbol za ljepotu, kako vanjsku – jer biserna školjka je sama po sebi fascinantna, tako i u onome mnogo važnijem, unutarnjem smislu koji se izražava kroz



njene osobine: blagost u govoru, smirenost, spremnost na žrtvu zarad drugih, prijateljstvo, majčinska ljubav – to je emocija, to je ljepota o kojoj govori Sonja Škobić i koju nastoji ocrtati kroz niz situacija u kojima se glavna junakinja nalazi.

Priča je ispisana zanimljivo i pristupačno, te se čitatelji kreću izmaštanim svijetom u središtu mora u kojemu školjke govore, i na taj način Sonja Škobić oblikuje i čini pristupačnim jedan drukčiji, daleki svijet mora i života u njemu. Radnja se odvija na relaciji imaginarnog i stvarnog. More i morski svijet „oživljavaju“, dok je svijet u kojem se kreću dječaci, dolaze na plažu i nanose štetu, svijet koji je u ovom slučaju stvaran: on doista, kao takav, postoji. Ulazak dječaka u more zapravo je njihov ulazak u svijet mašte, metaforično kazano, naravno, jer u takvu svijetu moguće je da dječak školjki spasi život, s njom razgovara i da postanu prijatelji.

U ovoj priči nije prikazan samo život školjke, nego i život djece koja stasavaju i koja bi trebala biti odgovorna za ono što čine u svome životnom okruženju. Također, prikazani su i postupci razigranih mališana koji spoznaju svijet oko sebe, njihovi postupci idu od onih bezbrižnih do nekih koji imaju ozbiljne negativne posljedice (npr. uzimanje i otvaranje školjki što znači njihovo uništenje).

Knjiga priča *Biserna školjka* ima originalnu ideju, a to je – prikazati život mora u koji „uranjaju“ djeca i njihove igre koje ponekad, nažalost, i nisu bezbrižne, te za druge mogu biti kobne. Takav je slučaj sa školjkama, onim „bićima“ koja žive u jednom drukčijem svijetu, svijetu ispod površine. Dječaci žele upoznati zanimljiv svijet koji ih okružuje i u želji da ga dožive, osjete, prihvate, nerijetko postaju manje dobri i stvari pomalo izmiču kontroli. Ali i djeca se razlikuju; tako jedan dječak svojom dobrotom i dosjetljivošću štiti školjke, a zatim i druge upozorava da nije dobro ono što čine ili su činili. Na samome kraju priče dječaci koji su na početku bili manje dobri, uočavaju svoje pogreške. Tako nam knjiga donosi još jednu poruku, a to je da treba uvijek težiti pozitivnom i boljem, nadrastati samoga sebe, shvatiti i prihvatiti svoje pogreške i ispraviti ih, jer da se bude bolji – nikada ne može biti kasno. Dječaci kako odrastaju, postaju bolji i plemenitiji. Dok je, s druge strane, školjka primjer borbe za vlastiti opstanak i primjer kako se trebaju podnijeti sve nedaće koje nas zadese tijekom života.

*Biserna školjka* je knjiga koja postavlja pitanja o ponašanju, obziru, prijateljstvu, ocrtavajući jedan poznati svijet morskih dubina na sasvim nov način. Tako se oblikuje svijet koji izranja i iz mora i iz mašte i koji će postojati, čini nam se, i kada knjiga završi. Knjiga je stilski jako dobro napisana i uređena, a neki njezini dijelovi, imamo dojam, funkcioniraju i kao pjesma. Ova priča educira i potiče na razmišljanje, usmjerava na kreativan rad, upućuje da budemo bolji, širimo pozitivnu energiju i prihvaćamo razlike, te nam ukazuje na opasnosti na koje svakodnevno nailazimo. Sonja Škobić ispričala nam je priču o prirodi, opisala je skrivene morske dubine i donijela pred nas čaroban svijet mora, ukazala na značaj prijateljstva i pokazala kako se u ljudima stvara i opstaje dobrota.



Stijepo MIJOVIĆ KOČAN

## Vrata u hodnik iz doba korone

Ma, obična vrata, čovječe Božji, ali ne neka doma, nego u bolnici: vrata s bolničkog hodnika u bolesničku sobu. Upravo u studenom mjesecu dvije i dvadesete koji, makar u početku, nije bio studen, kako mu ime kaže, nego „neobično topao za ovo doba godine“, kako su ponavljali televizijski ocjenjivači i predkazivači vremena u doba najžešćeg udara koronavirusa: pandemija! Deseci i deseci milijuna ljudi, gotovo posvuda po svijetu, oboljeli su, milijunima će se brojiti i mrtvi, makar ako nastavi teći i povećavati se kako teče i širi se, praktično još uvijek –nezaustavljivo.

Naravno da na to tvoje pitanje nitko ne zna odgovoriti: ni kad ni kako će se pojaviti neko cjepivo. Najavljuju ga „za nekoliko mjeseci“, ali nikad se ne zna ni kad će ni kako će. Zapravo ni hoće li; možda je sve to neka lažna nada, iako deseci i deseci stručnjaka, osobito u svim razvijenim znanstvenim sredinama, traže lijeka tomu zlu. Valja čekati, ako dočekaš! Ti hoćeš, dočekat ćeš, za sebe se ne usudim ništa kazati: godine čine svoje, upravo godine unište čovjeka više nego ga išta drugo može uništiti, osim ako to nije „kineski virus“.

Tako je, imaš pravo! I mi smo imali svoj Epidemiološki zavod koji je izvezio u svijet rijetka i pouzdana cjepiva, i ja mislim kao i ti: da bi ga naši epidemiolozi već pronašli da taj Zavod nije uništen.

Nemoj, nemoj! Nemojmo sada o tomu! Svi znademo da naša država ima moćne neprijatelje, one koji nam hoće uzeti naše more i koji našu obalu u svojemu obrazovnom sustavu pa i u svojoj „vjeri“ već čine „svojom“, te da su dobro umreženi po svim „svjetskim centrima moći“, međutim, naši ljudi uništavanju našu zemlju i našu državu, naši! Jest, Matoš je sve rekao: nigdje toliko JUDA koliko u nas! No tražio si da ti ispričam „svoj slučaj“, „kako je bilo“, i „kako nije pametno razboljeti se od nečega drugog u vrijeme korone“, a vidiš kako priča staje kliziti nekamo drugamo: zašto sam u iznenadnoj bolesti imao i sreću i nesreću istovremeno, to ti kazujem.

Moj slučaj je počeo te subote, desetoga desetog, nakon što smo se, Ona i ja, vratili doma iz našega voćnjaka. Dunje, ako se ničim ne zaštićuju, nego su prirodne „kako ih je Bog dao“, već na stablu trunu i opadaju, a ja sam zatekao desetak zdravih mirisnih plodova i upravo da ću blagovati pečenu dunju sa šećerom, „moju“ omiljenu poseb-

nost još iz djetinjstva, kad me zasvrdlalo u trbuhu. Naglo i sve jače i jače. *Hitna* koju je Ona pozvala, na putu je naišla na prometnu nesreću, po mene će, čim uzmognu, poslati novu *hitnu*... A ja već nekontrolirano jaučem, zazivam Boga, majku, kao da će mi mati, već desetljećima Onamo, išta moći pomoći. Ona me drži, tješi, ponovno zove *hitnu*... Obeznanjen sam od boli i ne prestajem jaukati, sve glasnije. Ona je već uspaničena, grli me, smiruje...

Mutno se sjećam da ih je oko mene dosta, bijelih i zelenih, da sam dobio injekciju... Riješen nesnosne boli, na povratku kući, pomalo se pribirem... „Jesam, otišla sam po naš auto. Već je blizu ponoć. Vozimo se sada prema središnjoj ljekarni na Trgu pa doma. On ti je propisao antibiotik, ako te ne bude mogao operirati, da odmah uzmeš jednu tabletu, za svaki slučaj. Već si zapravo hospitaliziran, ali idemo doma prespavati pa će se to obaviti sutra ujutro. Moram donijeti sve tvoje dosadašnje liječničke nalaze, sve povijesti bolesti, odpusna pisma. U bolnici moramo biti već prije osam.“

„Čekaj, kažem joj, o komu govoriš, koji On?“

„Onaj nagrađeni liječnik od lani, bio si tamo kada su mu uručivali nagradu, čestitao si mu.“

„Ne sjećam se da sam ga uopće vidio. Zar me *hitna* dovezla u njegovu bolnicu?“

„Zamisli slučaja, baš u njegovu! Možda će te On htjeti operirati!?“

„Nisi mu spominjala 'niti pedeset posto'“? „Nisam.“ „I nemoj!“

Naime, znaš, govorio sam ti, kako mi *sortis*, onaj lijek za krvne žile i srce, prouzročio žučne kamence, a oni mi uništili jetru koja mi je „kao u notornoga pijanca“ te da sam na posebno strogoj dijeti. Cikla i banane, kao i špinat, što jedino od voća i povrća smijem jesti, već mi se gade na pogled, a nekmoli da otvorim usta na to. Jednom, i to uskoro, ionako valja otići, najbolje tijekom uspavlivanja.

U jednoj drugoj zagrebačkoj bolnici, jednako na dobru glasu kao i njegova, već sam sve bio dogovorio, našao „najboljeg anesteziologa“, a onda me pročelnik kirurškog odjela pozvao u svoju sobu: „Profesore, operacija žuči me ne brine, siguran sam da ću to dobro obaviti, ali ...“. Čim je tako počeo, znao sam što me čeka. „S obzirom na ostale dijagnoze, na žalost, vi nemate niti 50 posto šanse preživjeti tu operaciju!“ „Uvaženi profesore, uzvraćam tituliranje, svjestan sam toga, pristupite operaciji, ja se ne bojim!“ „Ali, ja se bojim. Što će se reći o meni ako mi pacijent umre dok operiram?!“

On je tebe prepoznao, imaš sreće, ponavlja mi Ona dok me ujutro vozi, već prije sedam. Možda se on neće bojati, kada toliko to želiš!? Vraća se sinoćnja bol. Dobivam tresavicu. Naglo je već tako jaka da ne uspijevam smiriti ni ruke, ni vilicu, i noge, ni trbuh, kao da sam priključen na struju. Izlazeći iz vozila pred ulazom u bolnicu, rušim se, padam u komu...

Budim se u nekoj bolničkoj sobi. On je uz moju postelju, pita kako sam. Ako ne stigne danas, sutra će me operirati, prije mora obaviti pripreme za operaciju. „Anestezija!“ usudim se pripomenuti. „Znam, to je najvažnije, sve će bit' u redu!“ On je čovjek od malo riječi. U pripremama upoznajem i anesteziologinju, i ona dolazi do moje postelje. Krajnje je profesionalna, u dojmu udaljena... Ali zainteresirana! Pripreme, vrlo temeljite, traju i sutradan: operacija je tek 13. navečer.

Dok me sestra dugim bolničkim hodnicima vozi na stolcu, posve sam smiren i pomiren sa svime. Idem u Božje ruke!

Sutradan se budim, shvaćam da sam opet u onoj sobi gdje bijah bio i prije operacije. Sretan sam, priznajem. Veseo. Živ!

I On ponovno dolazi pitati me kako sam. Lepršavo zapravo, zahvaljujem mu, divim se njegovoj visokoj profesionalnosti i njegovu zavidnu znanju. Sutra već možda ili preko-sutra mogu kući...

Međutim, sutra poslijepodne u sobu utrčavaju dvije sestre, guraju mi neke štapiće u usta i unos, trče natrag. Nešto kasnije, utrčavaju druge dvije, sve moje stvari vade iz ormara i trpaju u torbu, moram iz ormarića uz postelju sve povaditi... „Idete na drugi odjel!“

Opet u stolcu s kotačima, opet bolnički hodnici. Dok me vozi, ta sestra, pod maskom kao i sve ostale, sve mi kaže: „Jedan doktor koji je sudjelovao u vašoj operaciji pa ste bili s njim u izravnom kontaktu, bio je c-pozitivan. Svi idete u izolaciju, dva tjedna. Vi ste c-negativni, za sada. Jeste li i vi zaraženi, znat će se kada završi karantena!“

Predaje me nekoj drugoj sestri. Ta ima zeleni zaštitni mantil do poda i nešto kao skafander preko maske, vide joj se samo oči, kao onima u Afganistanu. Ugurala me u neku sobu. „Možete li sami leći? Lezite!“ Na brzinu izlazi. Prije izlaza, svlači sa sebe onaj zeleni zaštitni mantil do poda i ugurava ga u veliki koš pred izlazom: nisam joj više opasan!

Dva su tu kreveta, onaj udaljeniji od ulaznih vrata samo je s madracem, vrata na balkon ujedno su i prozor nasuprot ulaznim vratima s hodnika. Dva-tri koraka su do tih vrata, ja ih otvaram i zakoračujem u prazan hodnik: ima li igdje ikoga da mi išta objasni...Vidim tamo iza stakala osvijetljene prostorije neku sestru, dozivam je. Ona, kao oparena, iskače na hodnik, navlači skafander na lice i s obje ruke podignute iznad glave, pokretima me tjera natrag: „Ne smijete izlaziti iz sobe!“

Oko šest navečer vrata na hodnik se otvaraju, vidim samo ruku, nitko ne ulazi. Ta ruka ugurava mi u bolničku sobu večeru na kolicima koja se kotrljaju prema mojoj postelji. Prije negoli su se zaustavila, ona ruka iz hodnika zatvara vrata. Oko deset navečer, vrata se opet otvaraju, opet nitko ne ulazi. Kada su se malo više, iako ne posve otvorila, vidim nekoga liječnika s maskom koja se pomiče, nešto mi govori. Pokazujem rukom da ne čujem, mora biti glasniji. „Ovdje ću, na onaj tamo krevet, smjestiti još jednoga pacijenta.“ „Ali!? Nisam li, prema odluci vaših kolega, u izolaciji? Ako sam zaražen, taj će biti u opasnosti, ako je on zaražen, ja sam u opasnosti.“

„Ja ovdje odlučujem tko je u opasnosti, ne vi, ja!“ viče onaj iz hodnika. „Pa ni vi se ne usudite ući u sobu, obraćate mi se s hodnika. Kako to?“

To ga ubode! Poskoči, kao iznenadno zviznut šilom u stražnjicu, ulijeće u sobu, ali drži se leđima zida, podalje od moje postelje, učvršćuje svoju masku: „Ja odlučujem, je li vam jasno? Ja sam već donio odluku! Idite kući! Sada. Smjesta! Ima li tko doći po vas?“ „Ima li tko doći po vas?“, ponavlja i ona sestra koja me tjerala natrag u sobu. Njih oboje, a sjetile su se na hodnik još neke sestre i drugo osoblje jer se pročula vika, sikću kroz odškrinuta vrata s hodnika. „Ima li tko doći po vas?! Idete kući!“

U petak u deset navečer, nema! „Onda sutra kući!“ odlučuje doktor Ego.

Svi moji zemljaci i zemljakinje imaju ego golem kao Himalaja. Ako izustiš i najmanju primjedbu na račun njihove važnosti ili važnosti i značaja njihova posla, pa bili oni krpači opanaka ili čistači smeća, a nekmoli tko važniji od toga, smjesta se uvrijede, osvećuju se, ego im nabuja do nepodnošljivosti.

Znam da je ta odluka doktora Ega izhitrena i da me tijekom kraja tjedna, ni u subotu ni u nedjelju, neće odпустiti. Ne može. Odlusno pismo, ako je već napisano, i sva dokumentacija, na drugom su odjelu.

Međutim, nisam znao da će poduzeti sve moguće kako bi me se što prije riješio bez posljedica po sebe. U subotu mi vade krv, dvaput zaredom, „zgrušala se u laboratoriju“, u nedjelju popodne „u bolnici je epidemiolog koji je odlučio da idete kući“, reprogramiraju moj *pacemaker*, na mojoj postelji, došao čovjek s uređajem sličnim prenosivu računalu, iako ponavljam da je već reprogramiran prije manje od tjedna, to niti slušaju niti čuju, stalno ponavljajući uvježbano duševno nasilje nada mnom: „idete kući“.

U ponedjeljak već kasno popodne s odjela na kojemu sam operiran stiže i moja liječnička dokumentacija, nekoliko kila toga. Odlusno pismo s njegovim je doktorskim pečatom, no On ga nije potpisao jer i sâm je u izolaciji, nego netko drugi, što doznajem slučajno i puno kasnije. U izolaciji nisam proveo niti puna četiri dana. Opet kolica, opet bolnički hodnici; sa svim mojim stvarima sestra me s tih kolica istovaruje pred ulazom u bolnicu, točno na onomu mjestu gdje sam se srušio i pao u komu kada sam dolazio.

U odlusnom pismu piše da se „za dva dana javim svom liječniku opće prakse“. Javljam se. Moja doktorica ljubazna je, kao uvijek, sestra obavlja previjanje, kad odjednom: „Zaboga, pa vi ste u izolaciji, to tu piše, u sustavu ste izoliranih, ne smijete se pojaviti ni u jednoj zdravstvenoj ustanovi u Zagrebu, ni ovdje ne smijete biti. Kući! Nikamo ne izlazite!“

„Zamislite, jedan intelektualac, a napuštajući izolaciju, svjesno i namjerno ugrožava sebi nepoznate ljude!“ U sustavu izoliranih nije ni pisalo ni moglo pisati da je doktor Ego ugrozio ne samo mene i nepoznate ljude, nego i meni najbliže, s kojima živim. Zbog tih silnih ega posuda oko nas, sve i jest tako kako jest.

„Ama, pusti Ega, glavno je da si živ! Bio si u Kini; misliš li da su namjerno pustili u svijet taj svoj virus?“ „To ne znam, ali znam da se Hanci, najbrojniji od četrdeset i devet kineskih naroda, kao i svi Kinezi uza njih, osjećaju nadmoćno nad cijelim svijetom.“ „Vidiš, čovječe Božji, time mi samo potvrđuješ kako moćno oružje imaju! Cijeli svijet sam sebe uništava, a oni su „ostali doma“ i smješkaju se. Veličanstvena nadmoć!“

„A skoro cjepivo?“

„A već mutacije virusa!? Već sada.“

Zagreb, studeni 2020.

# motrišta

ISSN 1512 - 5475

BR. 115, ČASOPIS ZA KULTURU, ZNANOST I DRUŠTVENA PITANJA

## 25 godina Daytonskog mirovnog sporazuma

Pišu:

Mladen Bevanda

Josip Mlakić

Ugo Vlasisavljević



# 25 godina Daytonskog mirovnog sporazuma

## Odgovornost međunarodne zajednice za stanje u BiH

Svi oni koji su privrženi, vjerni svojoj domovini imaju pravo, ali i obvezu, slobodno izreći i kritički govoriti kako vide stanje u BiH nakon četvrt stoljeća od donošenja, usvajanja Daytonskog sporazuma. Pritom ne treba osjećati strah da će se odgovarati za svaki prigovor, za izraženo mišljenje. Svojedobno su, naime, mnogi hrvatski dužnosnici, i ne samo oni, oštro kažnjavani samo zato što su *bona fide* – u najboljoj namjeri – otvoreno iznosili svoje objeckcije, zamjerke na samovoljno mijenjanje i nametanje rješenja koja su bila protivna slovu i duhu Daytonu. Nekad neupitan, danas je ovaj Sporazum toliko izobličen, izmijenjen da ne sliči svom izvorniku. Hrvatski narod, međutim, trpi teške posljedice samovoljnog, bezobzirnog prekrajanja, ionako nepravednog Daytonskog sporazuma.

Stoga je na samome početku nužno postaviti pitanje: o kojemu se Sporazumu danas uopće može govoriti, jer je onaj izvorni nagrđen, promijenjen, unakažen? Ozbiljan istraživač, sudac Ustavnog suda BiH, je utvrdio da je napravljeno 950 preinaka Daytonu i skoro svaka na štetu hrvatskoga naroda. Visoki predstavnik – jedan gorljiv, marljiv prekrajac Daytonu, Sporazum je nazvao „luđačka košulja“. Ova je obljetnica stoga prava prigoda, pogodan trenutak da se temeljito, stručno, objektivno i kritički, u najboljoj namjeri, analizira, prouči i valorizira djelovanje međunarodne zajednice u tumačenju i provedbi Daytonskog sporazuma. Nužno je iznijeti na svjetlo dana rezultate Daytonu, njegove plodove. Vrijeme je pokazalo da je postojeći politički ustroj BiH posve nefunkcionalan, neodrživ i nepravedan. Stoga je prijeko potrebno zaustaviti nazadovanje, zaostajanje BiH na svim područjima. Postojeći je sustav, umjesto mira i pravde, nametnuo institucionalnu nepravdu. Umjesto demokracije i afirmacije pluralizma i različitosti, na djelu su nedemokratski postupci, samovolja, voluntarizam, potiranje razlika i već oformljenih identiteta.

Svakodnevni je život ispunjen verbalnim sukobima, dubokim jazovima, antagonizmom, zatrovan mržnjom. Reklo bi se, vlada pravilo: jednima može biti dobro samo ako je drugima loše. Dakle, dobro je ako se drugi obespravi, preglasa, ocrni, ako mu se nametnu odluke, rješenja i sl.

Međunarodna je zajednica aktivno i neposredno uključena u sve sfere, u sve pore života u BiH. Bilo je sasvim opravdano, nakon Daytonu i uz brojnu prisutnost međuna-

rodnih čimbenika, očekivati brz napredak, uspješan razvitak BiH na svim poljima. Međunarodna je zajednica, nažalost, iznevjerila sasvim opravdano očekivanje ljudi. Umjesto poticanja, Dayton je u rukama šarlatana, demagoga, obmanjivača, navijača, doveo do spoticanja. Povijest uči da je Austro-Ugarska, nakon okupacije 1878. godine, prvih dvadesetak godina napravila pravo čudo u gospodarstvu, obrazovanju, kulturi, uopće u standardu ljudi. I to sve u onoj posvemašnjoj zaostalosti i siromaštvu. Ali, Carevina je u BiH poslala vrsne stručnjake, eksperte za svaku djelatnost. A iz današnje Austrije došao je visoki predstavnik koji je, uz pomoć tenkova, maskiranih specijalaca i helikoptera, razorio, uništio uspješnu banku s devedeset i pet tisuća individualnih štediša, a ta je banka bila jedan od pokretača, motora razvoja BiH. Drugi su nametnuli Izborni zakon koji je postao kamen smutnje, razlog za svađu i nesporazume do jučer dva prijateljska naroda, dva dobra susjeda. Postao je kamen spoticanja i jedna od glavnih prepreka, smetnji za dogovaranje, istinsko povjerenje. Treći nisu dopustili Hrvatima TV kanal na hrvatskom jeziku, iako je bilo već dogovoreno da svaki konstitutivni narod ima TV kanal na svom jeziku i jedan zajednički. Svi bi se programi mogli čuti i gledati na cijelome prostoru BiH, jer je tehnički to bilo omogućeno.

Izvorni Dayton je utvrdio paritet, konsenzus, pa i veto u Vladi Federacije BiH. Sve je kako-tako izbalansirano. Predstavnici jednoga naroda nisu mogli biti preglasani od drugoga, nisu se mogle nametati odluke drugome. Međutim, visoki predstavnik sve to svojevolumeno briše i hrvatski narod podčinjava, razvlašćuje. Nameće rješenje po kojemu jedni u Vladi Federacije imaju devet ministara, a Hrvati pet. Dakle, sve se odluke mogu donositi bez Hrvata, mogu se preglasati, uvijek će biti u manjini. I nakon toga kažu: kako se dogovorite, dogovarajte se. Nema uspješnog, plodnog dogovora ako su narodi neravnopravni, ako su pozicije nejednake. Davno je kazano: *Cessante causa, cessat effectus – Kad prestane uzrok, prestaje posljedica*. Dakle, treba otkloniti uzroke koji jedan narod obespravljaju, ponižavaju i tek onda može biti dogovaranja i sporazumijevanja ravnopravnih subjekata. Ovo sad je licemjerje i cinizam, posrnuće demokracije i civilizacijskih standarda kojima se teži.

S ovakvim političkim ustrojem i pristranim, neobjektivnim odnosom međunarodne zajednice, BiH puca po svim šavovima. Puca zbog nesnošljivosti, nepovjerenja, obespravljenosti, zaostalosti. Zbog uzroka, odnosno nefunkcionalnog političkog ustroja. Daytonski je sporazum postao trajan izvor nestabilnosti, općeg nezadovoljstva i zaostajanja BiH u svekolikom razvoju. Sve preinake Sporazuma imaju negativne posljedice koje otežavaju i ugrožavaju povjerenje i bilo kakvo iskreno, konstruktivno dogovaranje. Pojedini međunarodni predstavnici napravili su mnogo, mnogo pogrešaka, krivih poteza, nametnuli više nepravičnih odluka, rješenja, zakona. Ponašali su se neodgovorno, a Dayton usmjerivali u krivom smjeru. Nisu stvaralački djelovali, gradili snošljive odnose među narodima, nego navijačkim odlukama raspirivali mržnju, trovali odnose, stvarali duboke jazove, nanosili štetu svima. Ne treba provoditi kompleksnija empirijska istraživanja da bi se potvrdile neke od navedenih prosudbi, niti dokazalo jako loše stanje, gotovo nesnošljivi odnosi među narodima. Pa zar onakav izljev agresije, šovinizma, primitivizma i boljševizma prema kardinalu u središtu Sarajeva nije sve razobličio, razotkrio, pokazao pravu bit stanja i očitovanje raspoloženja, mržnju, netolerantnost prema drugom narodu, drugoj vjeri, drukčijem mišljenju i nadasve, iznad svega prema najvišem vjerskom dostojanstveniku Katoličke crkve i čovjeku koji je najviše učinio na



afirmaciji BiH, na stvaranju suživota, pomirenja, koji nosi zublju mira, ljubavi, povjerenja, koji vjerno, odano služi svojoj domovini? Onakav je antifašizam usmrtio stotinjak svećenika u BiH tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata.

Predstavnici međunarodne zajednice za sve nevolje, nesporazume, za postojeće kaotično stanje optužuju i prebacuju odgovornost na domaće lidere. Ovdašnji visoki dužnosnici – predstavnici naroda, ne mogu se amnestirati od dijela odgovornosti. Ali, sve bitne odluke, koje su dovele do ovakve zbrke, do kaosa, nametnute su od međunarodne zajednice. Pojedinci su, međunarodni predstavnici bili odviše obuzeti sobom, usmjereni na svoje „ja“, umišljeni, oholi, pa nisu računali na posljedice nepravednih, nepromišljenih, voluntarističkih odluka. A sada pozivati domaće lidere, i poput Pilata *prati ruke*, skidati odgovornost sa sebe licemjerno je i nekorektno. Zar nije nonsens da su zaduženi za provedbu i tumačenje Dayton, zapravo glavni krivci za njegovo prekrajanje i izigravanje? Kaže se, vrijeme je najbolji sudac. Ako je tako, onda postojeći politički sustav u BiH ili Daytonski sporazum nije ostvario željene planove, ono što se očekivalo. Nije stanje stabilizirao, niti je uspostavio povjerenje i pomirbu, kao ni povratak prognanih. Opće prilike su kaotične. Samovolja, inat, taština, moć i broj vladaju. Ne poštuju se ni zakoni ni ustavne presude ni dogovori. Istrajavati na takvom nedjelotvornom, neefikasnom modelu nije probitačno, nije isplativo, nekorisno je, nema budućnost. Što su više Dayton prekrajali, čerečili, to je ukupno stanje bivalo gore, nestabilnije, nesnosnije, sve se teže podnosi. Reklo bi se međunarodna se zajednica odrekla pravde. Ako je bio cilj što više zavaditi, antagonizirati konstitutivne narode, napose u Federaciji, onda je uspjeh potpun, čak blistav.

Međunarodna zajednica je od Mostara stvorila grad-slučaj što je donijelo veliku štetu svima. To je učinjeno tendenciozno – pristrano, jednostrano – samo da Hrvati, kao brojniji narod u gradu, ne bi imali većinu u Gradskome vijeću i time jači utjecaj. A što Hrvati u drugim gradovima, diljem BiH gdje su malobrojniji, nisu ni simbolično zastupljeni u općinskim i gradskim vijećima to je OK – *all correct*, sasvim u redu. I to je pravda, i to je moguće!!

Pojedini predstavnici međunarodne zajednice ohrabruju i opravdavaju praksu da Hrvatima drugi biraju i člana Predsjedništva. Bez obzira što je kandidat dobio zanemariv postotak hrvatskih glasova, što je *persona non grata* u sredinama s hrvatskom većinom. Ovaj se neprimjeren, loš i nečuven postupak tumači kao legalan i legitiman. Čak da tako i jest, to nije moralno, nije časno. Zlatno pravilo svjetskog etosa, koje vrijedi i u politici, kaže: „Ne čini drugome ono što ne želiš da drugi tebi čini“. U modernoj europskoj povijesti ovo je presedan. To je bila praksa tijekom staljinizma kada su pojedini državnici svrgavani, a na njihova mjesta postavljani drugi – podobni, poslušni. Bilo je toga i u nekada našoj zajedničkoj državi. Slikovit je primjer „Sejdo“ koji je izabran kao i ovaj u BiH. Nevjerojatno je, gotovo nemoguće povjerovati, da predstavnici jednoga naroda žele pod svaku cijenu birati drugom narodu najviše dužnosnike!! Pred licem javnosti i demokratskim svijetom to se tolerira, iako je godinama predmet sporenja, kamen smutnje. A, stvarno zašto? Komu treba omraza, razdor među susjedima. Želi se drugi narod, svoj susjed, bezočno, bestidno poniziti, obespraviti. Je li to prilog dobrosusjedskim odnosima, partnerstvu, povjerenju, suradnji? Nužno je upitati: komu i zašto treba stvarati zavadu između susjeda? Predstavnici međunarodne zajednice ohrabruju i pružaju potporu onima koji tendenciozno nameću tzv. građansku BiH. Međutim, do-

bro znaju da takav model unitarnog uređenja BiH nije ostvariv, to je utopija. Ustavom je utvrđeno da BiH tvore tri konstitutivna – državotvorna naroda – Bošnjaci, Hrvati i Srbi, ravnopravni u svim pravima. Još je ZAVNOBiH, prije gotovo osam desetljeća, utvrdio da BiH nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska i hrvatska i muslimanska. Zagovaratelji građanske – unitarističke BiH zaboravili su referendumsko pitanje od 29. II. i 1. III. 1992. godine koje je glasilo: „Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana i naroda Muslimana, Srba, Hrvata i svih ostalih koji u njoj žive?“ Od ukupnog biračkog tijela (67%) svoj glas „ZA“ dalo je njih 98%. Treba li podsjećati da su Hrvati izišli na birališta masovno i dali svoj glas „ZA“? Oспорavanje konstitutivnosti i ravnopravnosti naroda je protuustavno i protuzakonito djelovanje.

BiH je višenacionalna složena zajednica, država. Tri naroda, tri jezika, tri religije, tri tradicije, svaka ima svoju povijest, kulturu, običaje. Te razlike nisu smetnja, prepreka za suradnju, za zajednički život u državi BiH. Problemi nastaju kada se potiru te razlike, kada jedan konstitutivni narod smatra da ima više prava, da ima vlasništvo na BiH. Hrvatski književnik i pedagog Juraj Jurjević kaže: Zar nije glupost reći da čovjek od 185 cm ima više prava od onoga od 165 cm? To isto vrijedi i za narod koji u jednoj zajednici traži za sebe više prava samo zbog toga što je brojniji. Uostalom jedna je zajednička država doživjela propast, propala je, jer se pokušalo nametnuti model – jedan čovjek, jedan glas. Dakle, onaj brojniji bi da vlada odlučuje o svemu, da dominira, da bude hegemon. Stara maksima, staro načelo glasi: *Clara pacta, boni amici* – Čisti računi, dobri prijatelji. U BiH anacionalnih tzv. građana i nema, jer se na popisu stanovništva 97% izjasnilo kao Bošnjaci, Hrvati, Srbi. Ostalo su tzv. ostali, što je neprikladno, pa i uvredljivo. Kao i drugdje, to su građani – pripadnici nacionalnih manjina. Promicatelji tzv. građanskog uređenja i negatori konstitutivnosti naroda, zapravo raspiruju mržnju stvarajući nepovjerenje i kočje bilo kakav razborit dogovor i sporazum onih kojima je stalo do BiH, zajedničke domovine konstitutivnih ravnopravnih naroda. Unitarna, građanska opcija je zapravo ahistorijski, boljševički pogled na politički ustroj, a cilj je nametnuti unitarizaciju zemlje, organizirati totalitarnu vlast i eto dominacije. To je nasilje na nacionalnu svijest i identitet konstitutivnog, suverenog naroda. Promicanje je građanske opcije stoga sračunata podvala, lukavstvo, prijevara. Ili prodavanje *roga za svijeću*.

Nasreću, i ta je podvala, obmana raskrinkana, demaskirana, pa više i nema Hrvata, i ne samo njih, koji vjeruju u tu iluziju, u tu prijevaru. I predstavnici međunarodne zajednice polako razotkrivaju masku i prave namjere tzv. građanske BiH.

Predstavnici međunarodne zajednice za sve postojeće slabosti glavnog krivca vide, kako kažu, u nacionalizmu i nacionalističkim strankama. Pritom ne kažu što je nacionalizam, tko su nacionalnosti, konkretne manifestacije nacionalizma. Znakovito je da nikad ne uzimaju kao primjer negativnosti pojave šovinizma, težnju za unitarizacijom zemlje, diskriminaciju, dominaciju, hegemoniju, jednoumlje, potiranje razlika, nasrtaje na konstitutivnost i sl. Stranke s nacionalnim predznakom su narodne i pripadaju grupaciji europskih pučana, demokršćana.

Kako objasniti da su međunarodni predstavnici najvećem vjerskom dostojanstveniku Katoličke crkve u BiH otvoreno rekli: „Ili se asimilirajte ili iselite“? Koliko su tek uvreda izrekli preuzvišenom biskupu Komarici! Komisija *Iustitia et pax* Biskupske konferencije BiH šestoga svibnja 2017. godine ukazala je na dramatičnu činjenicu da su katolici u BiH danas fizički najugroženiji dio Katoličke crkve na cijelom europskom kontinentu.

Što bi se dogodilo da su vjerskom dostojanstveniku neke druge vjerske zajednice u BiH upućene tako drske, bestidne riječi, ili da je izrečen tako dramatičan apel o ugroženosti neke druge religijske zajednice? Hrvati su stari europski narod koji nema svoj parlament, svoju vladu, koji ne može odlučivati o svojoj budućnosti. Ne može čak birati ni svoje predstavnike u tijela vlasti. Nečuveno!

Međunarodnu zajednicu i njene predstavnike ne treba idealizirati, predstavljati u boljem svjetlu nego što jesu u stvarnosti. I oni su ljudi. Podliježu subjektivnosti, pristranosti. Neki su opterećeni negativnim predrasudama, unaprijed formiranim mišljenjem o pojedinom narodu. Nerijetko su u pitanju ideologije, nazori, uvjerenja, što sve može usmjeriti na pogrešnu odluku. Nije malen broj ni onih koji nemaju potrebno znanje i obavijesti o BiH, njenoj povijesti i sadašnjim političkim zbivanjima. Ima ih koji se postavljaju navijački, čak i ne prikrivaju odbojnost prema pojedinom narodu i njegovim dužnosnicima. Tijekom minulih godina svega smo se nagledali i naslušali. Umorili se i zasitili od frazeologije, obmanjivača, sijača iluzija, deklamatora, ali i gorljivih, zdušnih navijača i navijača za jednu stranu. Umjesto da nas europeiziraju, oni se balkaniziraju. Ako je OHR potreban, onda ga treba izmjestiti što dalje od BiH. Međunarodni predstavnici koji dolaze povremeno mnogo bolje, čini se, razumiju stanje u BiH nego ovi ovdje. Uvjerili smo se toliko puta da moćnici ne poštuju činjenice, istinu, pravdu. Imaju neka druga, dvostruka mjerila i interese, rade i djeluju kao lobisti. Nije ništa novo slabije, malobrojnije ponižavati, podvrgavati samovolji, grubom pritisku, riječju – tlačiti.

Unatoč svemu, Hrvati BiH su vrlo rano integrirani u europski duhovni i kulturni svijet i prostor. U civilizacijskom, obrazovnom, jezičnom, kulturnom, duhovnom pogledu ostvarili su zrelost, samosvijest, samouvjerenost, identitet. Uvjereni su da će i na ove prostore doći proljeće, vrijeme pravde, istine, ravnopravnosti.

BiH će biti mjesto sretnog, prosperitetnog življenja svih njenih suverenih naroda. Imamo pravo tražiti od međunarodne zajednice da ne vraća procese u prošlost unitarizma, u totalitarnu vlast i jednoulje, te brisanje identiteta, jer dugo se živjelo u totalitarizmu, u unitarnom ustroju.

Nužne su, dakle, promjene, to je tako očigledno. Tvorac je Daytonskog sporazuma Richard Holbrooke rekao da Sporazum nije zatvor iz kojega se ne može izaći vani, Dokument se može mijenjati. BiH je prijeko potrebna pomoć međunarodne zajednice. Ali, pomoć nepristrana, stručna i na načelima pravde, istine, pomirbe, ravnopravnosti. Neizrecivo smo zahvalni onima koji su promovirali ta načela i pridonosili pomirbi, povjerenju, toleranciji, ravnopravnosti naroda. Ako BiH želi, a teži, u euroatlantske integracije, ne može s postojećim političkim ustrojem, posve nepravednim, nefunkcionalnim, niti pak s protektorima. Nije malo onih koji smatraju da je za BiH najprikladniji belgijski model. Narodi BiH zaslužuju, nakon svega što su pretrpjeli i još strpljivo podnose, mir, stabilnost, ravnopravnost, prosperitet. Zapravo, politički ustroj u kojemu će proraditi europski demokratski standardi.

Europa živi s razlikama i uspješno se razvija. BiH je po tim parametrima, još Europa u malom. Stoga različitosti i formirane identitete i političke subjektivitete treba čuvati i osigurati uvjete za što optimalniji razvoj svih zajedno i svakog konstitutivnog naroda ponaosob. Bosna i Hercegovina može biti Belgija Balkana.

Vrijeme je zaustaviti govor mržnje, jer žestoke prepirke, trovanje međunarodnih odnosa i nepovjerenje dugo traje, a BiH sve više zaostaje, nazaduje.

Josip MLAKIĆ

# 25 godina Daytonskog mirovnog sporazuma

Postoje prijelomni događaji u našim životima, ili su nam se takvima učinili u trenutku kad su se dogodili, i koje stoga pamtimo cijeloga života, i to s takvom živošću da nerijetko pamtimo i neke banalne detalje vezane za trenutak kad smo doznali za njih. Svatko onaj tko je odrastao u bivšoj državi, vjerujem, sjeća se trenutka kad je čuo vijest da je umro Josip Broz Tito, kao i toga gdje se nalazio u tom trenutku, što je radio, kao i osjećaja zbunjenosti i straha pred nečim novim, jer smo intuitivno bili svjesni da ništa više neće biti kao što je bilo. Ili nam se tako činilo u tom trenutku?

Drugi takav događaj odigrao se 11. rujna 2001. godine u New Yorku. Radi se o poznatim terorističkim napadima na njujorške "Blizance", dvije najviše zgrade u sklopu Svjetskog trgovačkog centra koje su bile svojevrsni simbol Amerike. Svatko se sjeća trenutka kad je na televizijskom ekranu vidio scenu zrakoplova koji se zabija u jedan od tornjeva, nešto što smo do tada mogli vidjeti jedino u visokobudžetnim holivudskim produkcijama. Amerika je u tom trenutku bila jedini relevantan globalni igrač. Svi smo bili svjesni kako će uslijediti reakcija golemih razmjera, koja će se, onda, neminovno odraziti i na naše živote. Osjetili smo sličnu neizvjesnost i strah, kao i u trenutku smrti Josipa Broza Tita. To se, nažalost, obistinilo. Jedna od mjera američke vlade, koja tada nije bila toliko u žiži interesa, bila je i formiranje Ministarstva domovinske sigurnosti koje je dobilo široke ovlasti, što je dovelo do demokratskih deficita u američkom društvu, koji su se onda, po principu spojenih posuda, koji vrijedi u današnjem globaliziranom svijetu, prenijeli u dobroj mjeri i na ostatak svijeta. Izravne posljedice tog čina, na primjer, pratimo ovih dana vezano za netom održane američke predsjedničke izbore.

Uz ta dva spomenuta događaja, smrt Josipa Broza Tita i teroristički napad u New Yorku, za građane Bosne i Hercegovine postoji još jedan, treći, koji ih po svome značenju, po tome na koji je način utjecao na njihove živote, u velikoj mjeri nadilazi. Radi se Daytonskom mirovnim sporazumu iz studenog 1995. godine, čija dvadeset i peta obljetnica pada ovih dana. Možda se ne sjećamo gdje smo u tom trenutku bili, jer je još, barem formalno, trajao rat koji je svojom ekspresivnošću zasjenio sve druge aspekte života. Međutim, vjerujem kako se svi sjećaju televizijske slike koja je obišla svijet tog 21. studenog 1995. godine, jednog zaleđenog televizijskog kadra, kad smo shvatili da je rat gotov. Za stolom, u sredini, sjedi Alija Izetbegović, s njegove desne strane Slobodan Milošević, a s lijeve Franjo Tuđman. Kamera ih snima dok istovremeno potpisuju dokument o okvirnom

mirovnom sporazumu. Gotovo identičan televizijski kadar, što zasigurno nije slučajno, vidjeli smo nepun mjesec dana kasnije, 14. prosinca, kad je mirovni sporazum dogovoren u Daytonu, službeno potpisan u Parizu. Bez obzira na to, nitko danas ne spominje Pariz u nekom povijesnom kontekstu, već isključivo Dayton. Za područje Bosne i Hercegovine, ali i za širi prostor bivše Jugoslavije, ovaj datum, 21. studenoga 1995. godine, ostat će upamćen kao jedan od najvažnijih datuma u turbulentnom 20. stoljeću, stoljeću konclo- gora, kako ga mnogi nazivaju. I to bez obzira na manjkavosti postignutog sporazuma, a što je na površinu isplivalo u godinama koje su uslijedile. Međutim, to je ipak bio maksi- mum koji se mogao postići u tom trenutku. Zaustavljen je krvavi četverogodišnji rat koji je najteže posljedice ostavio upravo u Bosni i Hercegovini.

Teško je opisati zbunjenost i konfuziju koju smo osjećali u tom trenutku, tog 21. stu- denog. Bili smo gotovo zaleđeni, bez emocija, iako nam je svima bilo jasno da je go- tovo, dakle bez bilo kakve euforije kakvu bi netko sa strane zasigurno očekivao. Netko je tada, gorko ironično, jer smo još bili vojnici, rekao: "Izbiše nam ovi kruh iz ruku." Taj strah koji nas je tada obuzeo bio je identičan onome koji smo osjetili prilikom dva spomenuta prijelomna događaja – smrti Josipa Broza Tita i terorističkih napada u New Yorku, koji će doći pet-šest godina kasnije, strah od novoga, koji je bio neka vrsta straha od života, od neizvjesnosti koja nas čeka, jer smo bili naviknuti na rat, ravnodušni na sve, a sada treba smoći snage živjeti u potpuno novim okolnostima koje su nam bile poprilično maglovite.

Okvirni mirovni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini ili Daytonski mirovni sporazum, naziv je mirovnog dogovora koji je postignut u američkoj zračnoj bazi Wright-Patterson u Daytonu, u američkoj saveznoj državi Ohio. Načelno je dogovoreno državno uređe- nje Bosne i Hercegovine nakon gotovo četverogodišnjeg krvavog rata koji je vođen u razdoblju od 1992. do 1995. godine. Konferencija se održavala u periodu od 1. do 21. studenog. Glavni sudionici bili su Alija Izetbegović, predsjednik Republike Bosne i Her- cegovine, Slobodan Milošević, predsjednik ondašnje SR Jugoslavije, državne zajedni- ce koja je uključivala Crnu Goru i Srbiju, i Franjo Tuđman, predsjednik Republike Hrvat- ske, odnosno predstavnici triju država nastalih nakon raspada bivše Jugoslavije. Glavni pregovarači s američke strane bili su veleposlanik Richard Holbrooke, koji se smatra i idejnim začetnikom spomenutog sporazuma, i general Wesley Clark. Sporazum je, ne- pun mjesec dana kasnije, službeno potpisan u Elizejskoj palači u Parizu, 14. prosinca 1995. godine, gdje se i čuva originalni primjerak Daytonskog mirovnog sporazuma.

Najvažnije postignuće tog sporazuma je to što je okončan rat, a njegov najvažniji dio je Aneks 4 koji definira Ustav novonastale tvorevine. Bosna i Hercegovina je, Aneksom 4 Daytonskog mirovnog sporazuma, definirana kao demokratska država koja funkcio- nira sukladno zakonu i temeljem slobodnih, demokratskih izbora. U preambuli Usta- va BiH ističu se načela ljudskog dostojanstva, slobode, jednakosti, pomirenja, prav- de, tolerancije, pluralizma, tržišnog gospodarstva... U 12. članku Aneksa 4 definirani su odnosi između institucija Bosne i Hercegovine i entiteta, parlamentarna skupština, predsjedništvo, ustavni sud, središnja banka, dakle sve nužno što mora imati jedna održiva parlamentarna demokracija. Bosna i Hercegovina je po Aneksu 4 transformira- na u kompleksnu državnu tvorevinu s dva entiteta – Federaciju BiH i Republiku Srpsku.

Od ostalih točaka Daytonskog mirovnog sporazuma treba posebno izdvojiti dvije, koje su presudno utjecale na njegovu (ne)realizaciju, a to su Aneks 7: Sporazum o

izbjeglicama i raseljenim osobama i Aneks 10: Sporazum o civilnoj provedbi mirovnog rješenja. Aneks 10 Daytonskog mirovnog sporazuma definirao je ulogu Visokog predstavnika, političke marionete preko koje se postignuti sporazum trebao revidirati, jer on nije niti donesen kao trajno rješenje, već kao neka vrsta prijelaznog rješenja. Koliko je ova točka bila pogubna, na najbolji način pokazuje slučaj aktualnog i najdugovječnijeg Visokog predstavnika, notornog Valentina Inzka, koji je ured OHR-a pretvorio u unosan poduzetnički biznis koji se održava po nekoj inerciji, ali i gomilanjem neriješenih problema, što je jedini *modus operandi* te organizacije danas u Bosni i Hercegovini. Ne treba zaboraviti da su većinu odluka koje su zakočile put Bosne i Hercegovine donijeli OHR i druge međunarodne organizacije, poput odluke o Gradu Mostaru ili amandmana Roberta Barryja, voditelja Misije OEES-a u Bosni i Hercegovini, u razdoblju od 1998. do 2001. godine. Pojedine točke tih odluka nisu bile sporne, ali je njihova provedba bila partikularna i neprincipijelna koja je, prije svega, računala na političku manipulaciju, a ne na dobrobit zemlje.

Imajući sve gore navedeno u vidu, treba se zapitati – gdje smo danas, dvadeset i pet godina kasnije? "Povijest se uvijek ponavlja dvaput; prvi put kao tragedija, drugi put kao farsa", napisao je svojevremeno Karl Marx. Upravo ova rečenica na najbolji način opisuje stanje u današnjoj Bosni i Hercegovini, koja kao da je napravila puni krug i vratila se na početne pozicije, u devedesete. Danas u zemlji ne postoji nikakva državotvorna svijest po uzoru na druge zemlje u okruženju, na primjer u Hrvatskoj, Sloveniji ili u Srbiji, osim u Republici Srpskoj. Tko je ovih dana, uoči lokalnih izbora, putovao iz smjera Banje Luke prema Gradišci, mogao je uočiti stotine predizbornih jumbo plakata na kojima je istaknuta isključivo – Republika Srpska. Bosna i Hercegovina se ne spominje niti na jednom. To je ta jedina postojeća "državotvorna svijest" u suvremenoj Bosni i Hercegovini.

Kad bi karikirali današnju situaciju u Bosni i Hercegovini, na način na koji se to radi u književnim distopijama, mogli bismo na jedan zgodan način opisati tu Marxovu farsu koja je nastala na temeljima tragedije iz devedesetih. Turski diktator Tayyip Erdogan u tom kontekstu funkcionira kao neka vrsta islamističkoga Slobodana Miloševića. U tom kontekstu možemo povući paralelu s Bakirom Izetbegovićem kao s Erdoganovim Milanom Martićem, ili Radovanom Karadžićem, a kad bi u istom tonu nastavili, onda bismo u nekoj grotesknoj parodiji 90-ih mogli vidjeti Milorada Dodika u ulozi Franje Tuđmana, ili Dragana Čovića kao zbnunjenog i izgubljenog Aliju Izetbegovića.

Prošlo je, tako, dvadeset i pet godina kako se svi, od nečega što se cijelo vrijeme kolokvijalno naziva *međunarodnom zajednicom* pa do domaćih političkih snaga, upinju riješiti bosanskohercegovačku kvadraturu kruga, problem za koji je još 25. studenog 1943. godine, na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu, postavljen jedini prihvatljiv model, prema kojemu je definirana arhitektura neke buduće i jedine moguće Bosne i Hercegovine, model koji je dodatno ovjeren u Daytonu, ali na jedan rogobatan način, nekom vrstom asimetrije koja je vodila računa o zatečenom ratnom stanju. Rezultat toga je većinska, "građanska" Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine, kao aktivno bojno političko polje koje Daytonski mirovni sporazum doživljava kao neku vrstu zaleđenog konflikta, što je na bosanskohercegovačko društvo ostavilo nesagledive i, bojim se, trajne posljedice. Tu se prvenstveno misli na gubljenje multikulturalnih atributa u svim segmentima, jer živimo u kapilarno podijeljenom društvu koje



se frankeštajnovski održava svih ovih godina upravo na potenciranju tih razlika, često uz neskriveni govor mržnje.

Nisu na zasjedanju ZAVNOBiH-a tada izmislili toplu vodu, već su se vodili već viđenim rješenjima u sličnim, višenacionalnim zajednicama, i onim čega danas kronično nedostaje na ovim prostorima - zdravim razumom. Danas su od te arhitekture ostale tek ruševine, zahvaljujući, prije svega, "međunarodnim matematičarima" koji su tu arhitekturu pokušavali svih ovih godina riješiti na jedan osebujan način, isključujući iz bosanskohercegovačke jednadžbe s tri nepoznate jednu od strana, onu hrvatsku, kojoj je, a to treba posebno istaći, ta isključivost počesto odgovarala, ostavljajući njihovim političkim elitama širok prostor za nesmetano djelovanje unutar vlastite nacionalne zajednice, što je rezultiralo njihovom inertnošću i nezainteresiranošću za aktivnijim djelovanjem.

Iz današnje perspektive takvo što je i očekivano, jer Bosna i Hercegovina zapravo nikada, uključujući i vrijeme otomanske uprave, nije bila samostalan politički faktor, već gubernija u kojoj su se sve odluke donosile izvana. Možemo iz tog razdoblja možda isključiti razdoblje od 70-ih godina do rata, kad su se u Bosni i Hercegovini dogodile dinamične promjene, zahvaljujući, prije svega, skupini bosanskohercegovačkih političara koji su nastupali na neki način državotvorno, bez obzira na sve. Bez obzira čak i na predrasude sa strane, koje su neprestano prisutne kada je riječ o Bosni i Hercegovini. Ali i na realno stanje stvari. Politolog Žarko Puhovski u nedavnom intervjuu koji je dao za jedan ovdašnji portal, Prometej.ba, navodi jednu zanimljivu činjenicu: tvrdi kako je u osamdesetim godinama "najprimitivnije partijsko vodstvo u Jugoslaviji" bilo upravo ono bosanskohercegovačko. "Posljednji put sam u Jugoslaviji doista bio šokiran, jer sam već na svašta bio naviknuo, kad sam čuo da su 1987. godine uhapsili u Tuzli troje mladih ljudi koji su imali kružok koji se bavio studiranjem prijevoda Theodora W. Adorna", izjavio je Puhovski u tom intervjuu. Dakle, ne treba to vrijeme ni u kojem slučaju nekritički idealizirati, već ga revalorizirati hladne glave i nepristrano, odvajajući ideološke i neke druge argumente, prije svega kulturološke i razvojne.

Gdje je krenulo ukrivo? Sada, iz perspektive naknadne pameti, moguće je detektirati ključne točke koje su dovele do erozije svega onoga što je postignuto u Daytonu. Ključno, po mojemu mišljenju, bilo je to što je Daytonski mirovni sporazum, u velikoj mjeri, verificirao rezultate etničkog čišćenja iz rata. Na to se nadovezala slaba ili gotovo nikakva provedba ključnog Aneksa 7 Dejtonskog mirovnog sporazuma, onoga koji govori o povratku raseljenih i prognanih lica. Je li se to dogodilo slučajno? Pogotovo se to odnosi na povratak u Republiku Srpsku i na prostore koje je u ratu držala Armija BiH, gdje se povratak onemogućavao ciljanim terorističkim aktivnostima, za što je najbolji primjer Travnik, gdje je u godinu-dvije ubijeno desetak Hrvata povratnika, uključujući i dvojicu policajaca. Mislim da se ništa nije događalo slučajno, da je Daytonski mirovni sporazum, na neki način, računao na slične procese, na nacionalno-teritorijalnu homogenizaciju kao neku vrstu brutalno pragmatičnog trajnog rješenja bosanskohercegovačke kvadrature kruga. Da je to tako, pokazuje upravo spomenuti travnički slučaj, kada nikome, uključujući političke i crkvene strukture kod Hrvata, nije bilo stalo da se ovi zločini rasvijetle, a da ne govorimo o međunarodnom faktoru ili politici Stranke demokratske akcije Alije Izetbegovića, koja je, po svemu sudeći, stajala iza ovih terorističkih akata. A pogotovo nikome nije bilo stalo do povratka Hrvata. To sam iskusio i na vlastitoj koži. Za kuću, u kojoj sam živio do prije rata, a koja je u ratu uništena i zapaljena, a koja se na-

lazila samo par kilometara od položaja koje je u ratu sačuvao HVO, nikada nisam dobio nikakva sredstva za obnovu. Zauzvrat mi je nuđena lokacija u blizini Mostara. Imao sam čvrsto obećanje da ću dobiti lokaciju i sav potrebni materijal u roku od nekoliko dana, na što nisam pristao. Novac koji je pristizao za povratak završavao je u džepovima onih "koji su se snašli", uglavnom lokalnih dužnosnika HDZ-a, dok o povratku nije bilo ni govora. Ovaj princip je temeljno mjesto korupcije koja je kapilarno premrežila zemlju, i koja je najzaslužnija za njen civilizacijski sunovrat.

Na sve ovo nadovezuje se još jedna "sistemska pogreška" Daytonskog mirovnog sporazuma, a to je činjenica da je njegova provedba povjerena ratnim kadrovima na sve tri strane, što je dovelo do neke vrste nastavka rata drugim sredstvima. Postoji jedan apsurdan primjer sličnog kadroviranja, onaj vezan za Velibora Ostojića, člana svih ratnih vlada Republike Srpske, a za kojega je bošnjačka propaganda svojevremeno tvrdila da je "igrao nogomet" odsječenim ljudskim glavama. Ne ulazeći u točnost ovih informacija, iako ostaje mnogo važnija činjenica, da je Ostojić pokretač i *spiritum movens* masovnih ratnih zločina počinjenih početkom rata u Foči, treba istaći da je taj i takav Ostojić u jednoj od postdejtonskih vlada, uz suglasnost Alije Izetbegovića i njegove SDA, bio na čelu neke agencije koja je skrabila ni manje ni više već o ljudskim u pravima.

S ovom problematikom usko je povezano i djelovanje Haaškog tribunala koji je i osnovan s glavnim ciljem da se ovakve stvari ne bi događale, te da se nešto slično spriječi u budućnosti. Ta institucija nijednu od ovih zadataka nije obavila. Njegova tromost i partikularno djelovanje dovelo je do toga da se nijedan narod unutar Bosne i Hercegovine nije suočio s vlastitim zločinima, onima počinjenim u njihovo ime. Tu bismo mogli citirati onu parolu koja je nastala u Hrvatskoj, povodom slučaja generala Ante Gotovine, "Heroj a ne zločinac", a koja je na neki način postala pravilo kod svih etničkih skupina u Bosni i Hercegovini, a izravna je posljedica djelovanja Haaškog tribunala. Ovdje, naravno, ne želim umanjiti sve ono pozitivno što je taj Tribunal napravio, ali ostaje činjenica da je njegovo djelovanje imalo mnogo više negativan negoli pozitivan učinak na provedbu Daytonskog mirovnog sporazuma.

Ono što je ostalo danas od Aneksa 7 Daytonskog mirovnog sporazuma je tek jedan notorni princip koji zloupotrebljavaju bošnjačke političke stranke, poput *komšićoida* ili *fake* socijaldemokrata, po kojemu je nerealizirani povratak i popis iz 1991. godine dobrodošla izlika da na pojedina mjesta postavljaju svoje političke Hrvate ili Srbe, što je dovedeno do apsurdna osporenim izbornim pravilima za Dom naroda FBiH i slučajem Komšić, koji je bio neka vrsta političkog kondoma velikobošnjačke politike, ovjerenog od strane međunarodne zajednice i koji se, što je možda presedan u svjetskoj politici, koristio višekratno.

Mogu li se izdvojiti točke koje su bile svojevrsna prekretnica koja je dovela do urušavanja Daytonskog mirovnog sporazuma? Po mojem mišljenju dva su momenta ključna: Barryjevi amandmani iz 2000. i kraj takozvanog Travanjskog paketa ustavnih promjena iz 2006. godine.

Kao svojevrsna predigra Barryjevih amandmana, donesena je presuda Ustavnog suda BiH, kojom su sva tri naroda konstitutivna na cijelom teritoriju BiH. Presuda je donesena na prijedlog Alije Izetbegovića. Je li ona imala ikakvo praktično značenje? Nije, osim što je dovela do svojevrsne pat-pozicije, iz prostog razloga što ranije nije bio ispoštovan Aneks 7 Daytonskog mirovnog sporazuma. Da se to dogodilo, ta presuda



bi bila od presudnog značaja, a ovako je dobiveno određeno pravo koje nije imao tko konzumirati, a tu se prvenstveno misli na malobrojne povratnike, Hrvate i Bošnjake, u Republiku Srpsku. Dakle, krenulo se u smjeru da se "nepostojećim" Hrvatima i Srbima u Republici Srpskoj osigura konstitutivnost, umjesto da je taj proces tekao obrnutim smjerom, bez obzira što to u tom trenutku značilo, dok je, s druge strane, jačala takozvana građanska ideja, odnosno bošnjački nacionalizam zaogrnut u građansko ruho, kojim je narušena konstitutivnost Hrvata u Federaciji. Nažalost, tako nešto, kao što je konstitutivnost Hrvata i Bošnjaka u Republici Srpskoj, nije bilo ugrađeno u Daytonski mirovni sporazum, o čemu na najbolji način govori naziv manjeg bosanskohercegovačkog entiteta, Republika Srpska, i sva naknadna nastojanja da se to ispravi pala su u vodu iz prostog razloga što nije proveden famozni Aneks 7. U principu se radilo o kratkovidnosti jedne politike, one SDA-ove, koja je računala isključivo na dnevno-političke učinke. Slično se događalo i u kasnijem razdoblju, pogotovo kada je riječ o Srebrenici. Uoči jednih lokalnih izbora od prije desetak godina, brojni stanovnici Federacije prijavili su Srebrenicu kao mjesto prebivališta, te na taj način osigurali gradonačelničku poziciju zajedničkom kandidatu bošnjačkih stranaka. Među osobama koje su prijavile boravište u Srebrenici bila je i popularna voditeljica s Federalne televizije koja je o tome otvoreno govorila u svojim emisijama. Ta Pirova pobjeda došla je na naplatu već na sljedećim lokalnim izborima, kad je za gradonačelnika Srebrenice izabran kadar iz Dodikova SNSD-a, osoba koji je cijelo vrijeme otvoreno negirala genocid u tom gradu.

Drugi moment koji sam spomenuo odnosi se na takozvani Travanjski paket ustavnih promjena, oko kojega su se usuglasila trojica nacionalnih predstavnika iz Bosne i Hercegovine, uključujući Dragana Čovića i Milorada Dodika, i to u Washingtonu 15. ožujka 2006. godine, a na inicijativu tadašnjeg Visokog predstavnika Christiana Schwarz-Schillinga. Travanjski paket je podrazumijevao rotaciju članova Predsjedništva BiH, uz jednog predsjednika i dvojicu zamjenika predsjednika. Također, predviđao je izbor članova Predsjedništva unutar Parlamentarne skupštine BiH, te je davao mnogo veće ovlasti Vijeću ministara. Međutim, ovaj prijedlog nije prošao parlamentarnu proceduru u Zastupničkom domu PS-a BiH u travnju te godine, zbog otpora Stranke za BiH Harisa Silajdžića i HDZ-a 1990 Bože Ljubića. Njihovom opstrukcijom nije postojala potrebna dvotrećinska većina za usvajanje ovog sporazuma, te je tim činom mukotrпно dogovoreni Travanjski paket bio oboren. Iz tog vremena pamti se agresivna kampanja Silajdžićeve Stranke za BiH sa sloganom "100 posto BiH" kojoj, po mojemu mišljenju, u velikoj mjeri "dugujemo" današnju pat-poziciju, kad je prvi put otvoreno zagovarano nešto što je u vremenu nakon toga, umotano u građansko ruho, notorni građanluk, koji podsjeća na opskurne pljačkaše koji pljačkaju napuštene domove nakon kakve kataklizme. Ova kampanja rodila je još jedan fenomen, a koji je u velikoj mjeri utjecao na današnje bosanskohercegovačko društvo, a radi se o usponu Milorada Dodika, koji je danas neprikosnoveni gospodar Republike Srpske i osoba bez čijeg odobrenja nije moguće u Republici Srpskoj pomjeriti niti kamen, a kamoli povesti bilo kakve integrativne procese. Dakle, "rodno mjesto" Milorada Dodika je, u suštini, notorna "građanska ideja".

Rulet se zavrteo, i nakon dvadeset i pet godina, ponovno se zaustavio na početku, u 90-ima, samo s nekim drugim akterima, ali s prepoznatljivim i predvidivim ulogama. Imamo tu dublere Slobodana Miloševića, Sejde Bajramovića, Franje Tuđmana, Alije Izetbegovića, Yasushija Akashija... Predvidivo je i ovo što se događa povodom američ-

kih predsjedničkih izbora, gdje jedna strana, ona bošnjačka, ima velika očekivanja od novoizabranog predsjednika Joea Bidena, očekivanja da će SAD, koja jedina u ovom trenutku može napraviti određene pomake u BiH, učiniti nešto presudno po tom pitanju. Međutim, tu se zaboravlja jedno, a to je da se geopolitička situacija u međuvremenu u potpunosti promijenila, da SAD nije više toliko moćna kao što je nekada bila, a da ni tada, kad je bila u zenitu, nije uspjela ispraviti manjkavosti Daytonskog mirovnog sporazuma, a kamoli nešto drugo. Dakle, u vrijeme potpisivanja Daytonskog sporazuma postojala je samo jedna velika sila – SAD. Danas imamo četiri međusobno antagonizirana bloka: SAD, Europsku uniju, Rusiju i Kinu, od kojih su prva tri, svatko iz svojih sebičnih razloga, zainteresirani za BiH. Tako da se današnja BiH nalazi u jednoj bezizlaznoj pat-poziciji koju nitko ne može riješiti, niti to želi. Promjene moraju doći iznutra, što je čista utopija. Dakle, imamo pat-poziciju koja će se, u ovom ili onom obliku, nastaviti.

Hoćemo li doživjeti sudbinu mitskog Maconda iz romana Gabriela Garcije Marqueza? "Međutim, prije no što je stigao do završnog stiha već je shvatio da nikada neće izaći iz te sobe, jer je bilo pretkazano da će grad zrcala (ili tek zrcaljenja) vjetar srazniti sa zemljom i izbrisati iz ljudskog sjećanja... (...) jer plemena osuđena na sto godina samoće ne dobivaju drugu priliku na ovom svijetu." Imali smo jednu, prije dvadeset i pet godina, ali smo je, nažalost, propustili.

## Književni dodatak

Nekada književnost govori mnogo više od suhih fakata. U tom smislu, da bi barem donekle prikazao neuhvatljivi "duh Daytona", naše iznevjerene nade i očekivanja, prenijet ću dvije svoje kratke priče, kao svojevrсни dodatak prethodnom tekstu. Radnja prve odvija se u vrijeme potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma, a druge danas, dvadeset i pet godina kasnije. Na taj način ću pokušati povući neki provizorni luk, spojiti fikcijom dvije točke između kojih se smjestio veći, značajniji dio naših (ne)života.

### O ljudima i granicama

Iako nije vidio tko je to rekao, Krava se naljutio i strijeljao jedno vrijeme kratkovidim očima oko sebe. Bio je pijan, tako da tu više nije bilo toliko važno što je rečeno, već tko je što rekao i čija će na kraju biti zadnja. To drugo je u našem svijetu bilo zapravo najvažnije. Krava je sjedio sam, jer se nešto ranije porječkao s vojnicima s kojima je dotad pio. Porječkali su se oko neke gluposti koja nije imala nikakve veze s nama, oko transfera nekog stranog nogometaša o kojemu su novine pisale tih dana, a kojemu Krava ni ime nije znao pravilno izgovoriti. A prije toga, opet, zakačio se s nama. Ne sjećam se više zbog čega, tako da sam siguran da se radilo o nekoj gluposti koja nije vrijedna pamćenja.

Kod nas se obično problemi stvore praktički iz ničega. Slično se dogodilo i taj put. Oduvijek je bilo tako, neke stvari nikad se neće promijeniti. Krava je znao samo to da je ta "opaska" bila njemu namijenjena, kao i to da je došla s dijela šanka gdje smo stajali

ja, Munja i Đole. Sva trojica smo bili pijani i u uniformama. Ja sam imao na glavi svoju bijelu šapku na kojoj je umjesto zvijezde stajalo ušato "U", koju sam najčešće nosio kad dobro popijem.

Rat je još trajao, iako je bilo jasno da se bliži kraju. Ta izvjesnost nas je na neki način i plašila, bez obzira što nismo pretjerano razmišljali o tome. Najgore je prošlo, sada nismo više ratovali u svom gradu, tu je vladao mir, već smo odlazili autobusima na ratište pedesetak kilometara dalje, prema Srbima. Dan-dva ranije vratili smo se iz Šipova, sa smjene, i cijelo to vrijeme bjesomučno pili.

Netko je, Munja ili Đole, dobacio Kravi kako "nema svoje ja". Raspravljali smo prije toga o Mravu koji je nekoliko dana ranije uzeo od Krave na kredit kilogram "trave", prodao je, a sada je u susjednom kafiću cijeli dan pio i častio sve redom. Krava, zapravo, "nije imao svoje ja", jer nije otišao do Mrava, po svoje pare, i usput ga pretukao ili mu propucao nogu.

"Ko vas jebe!" rekao je Krava. "Boli vas kurac za mojom travom!"

"Lik pije Jack Daniels", rekao sam, misleći na Mrava.

"Boli te kurac!" rekao je Krava.

"Samo kažem", rekao sam. "Druga je stvar da pije pivu ili konjak."

"Kakve to ima veze!?"

"Time pokazuje da te ne poštuje."

"Sereš! Ko grlica sereš! Znam ja šta bi ti tío, da ja odem po svoju lovu pa da vas ciliu večer častim. Malo morgen!"

"Ne radi se o tome. Vidiš li ti ovde", rekao sam i pokazao na brojne boce koje su stajale po šanku ispred nas, "da nama nešto fali?"

"O čemu se, onda, radi?"

"Mrav je cili rat drko kurac u logistici, dok smo mi ćulili po rovovima. A sad te jebe u zdrav mozak. O tome se radi."

"Šta tebe boli kurac za tim!?"

"Ništa. Samo kažem. Da nemaš svoje ja. I da se nemaš pravo ljutit kad ti to neko otvoreno kaže."

"A ti imaš svoje ja!?"

"Imam. Da je uzeo travu od mene, sad bi se nacrto tu i izbrojo mi moju lovu. Do zadnje marke."

"Ti, znači, imaš svoje ja, a ja nemam?"

"Nemaš. To se vidi iz aviona. Znaš li ti pošto je boca Jack Danielsa?"

"Ne znam, niti me zanima."

"Nisi ti prvi kojeg je Mrav zajebo", rekao je Đole. "Zato se nemaš pravo ljutit. Uvijek je bilo ovaca."

Nasmijali smo se. Kravu je to posebno razbjesnilo.

"To je moja stvar!" rekao je.

Potom je podigao bocu naspram svjetla, da vidi koliko mu je piva preostalo, primaknuo je usnama i popio ostatak piva iz nje. Zatim je ustao i izišao iz kafića. Napravio je nekoliko nesigurnih koraka niz ulicu, pa zastao, a onda se vratio u kafić.

"Sad ćete vidit ko nema svoje ja!" rekao je s vrata i udaljio se.

Vratio se desetak minuta kasnije noseći u ruci motornu pilu. Mi smo u međuvremenu zaboravili na njega, a kad se pojavio pred nama s motorkom u rukama, mislili smo kako

se šali: bez obzira što je bio pijan, ovo je ipak bilo malo previše.

"Je li to ona motorka iz Šipova?" upitao je Munja.

Svi smo znali priču o toj motorci. Munja je bio s Kravom kad je ovaj u nekoj napuštenoj srpskoj kući pronašao motornu pilu. Radilo se o gotovo novoj Stihlovoj motorci. Ugledali su je gotovo istovremeno, ali je Krava bio brži i ugrabio je prije njega.

"Sad ćete videti tko nema svoje ja", rekao je Krava.

Upalio je motorku, a zatim je podigao mač u visinu prsa i dodao gas, pa s motorkom ispred sebe krenuo prema nama. Zamahnuo je motorkom prema meni, jer sam mu bio najbliže, no ja sam se na vrijeme izmaknuo i mač Kravine motorke pao je po metalnoj oblozi šanka pri čemu je lanac pukao, odvojio se od mača i pogodio police s pićem. Munja se prvi snašao, dohvatio je najbližu pivsku bocu i udario njome Kravu u glavu. Krava je pao, a zatim smo ga sva trojica nastavili udarati nogama. Nismo gledali kamo udaramo, bez obzira što je Krava godinu-dvije ranije bio teško ranjen u glavu. Još uvijek na jednom dijelu glave, na tjemenu, nije imao kose, na mjestu gdje su mu doktori izrezali komadić lubanje.

"Dosta je, ubit ćete ga!" rekao je netko i mi smo prestali.

Konobar je potom pozvao hitnu. Došli su nakon par minuta. Dvojica bolničara pokušali su beživotno Kravino tijelo s poda i odnijeli ga.

Ipak, Krava je bio dobro. Već sljedeći dan sjedio je u kafiću i pio pivo na slamku. Lice mu je bilo izobličeno, a usne rasječene i natekle. Iako je bilo rano, Krava je bio poprilično popio. Zaplitaio je jezikom i šuškao zbog natečenih usana.

"Šta ima?" upitao sam ga, kad sam to jutro ušetao u kafić i ugledao Kravu kako mirno pije, kao da se ništa nije dogodilo.

"Di si, Maršale!?" rekao je. "Mema mišta", promumljao je potom, pa prešao vršcima prstiju preko lica, od čela pa naniže, kao da pokazuje otekline po njemu.

Zatim je izvukao iz džepa svežanj novčanica i pokazao mi ga.

"Ovo mi je Mrav jutroš donio. A prodošam i motorku. Šaš popit?"

Pogledao sam s čuđenjem u njega, iako me, nakon svega, malo toga moglo iznenaditi. Pogotovo od likova poput Krave. Stajao sam tu, zbunjen, i razmišljao o svemu, o tome u što smo se u međuvremenu pretvorili, gdje su se izgubile sve one granice oko kojih smo cijeli život tapkali, ne pomišljajući niti jednog trenutka da ih pređemo... I o nekim drugim, sličnim stvarima. Pa sam onda razmišljao o Kravi. Sjedio je tu poput kakvog cara, poput svrgnutog kralja svemira, a koji je usprkos tome bio spreman velikodušno oprostiti nanесenu mu nepravdu. Ako razumijete što hoću reći?

## Što se ovo s nama događa?

Maršal je nekoliko godina nakon rata, u vrijeme kad su se mnogi vraćali otuda, otišao s obitelji u Njemačku, a vratio se prvi put tek dvadesetak godina kasnije, za vrijeme pandemije koronavirusa, sâm, vozeći glanjc novog Porschea crne boje za koji je tvrdio da je njegov, da ga je kupio neposredno prije polaska ovamo. Međutim, ja sam imao rođaka koji je radio u Graničnoj policiji i koji je igrom slučaja bio u Gradišci baš u vrijeme kad je Maršal prešao granicu. Tvrdio je kako automobil pripada nekoj njemačkoj "rent a car" agenciji.

"Jesi li siguran?" upitao sam tog svog rođaka.

"Jesam. Ne viđa se glanjc nov Porsche svaki dan."

Nismo o Maršalu znali mnogo, jer nije ostao u kontaktu ni sa kim od nas. Samo je jednog dana, nakon žestoke pijanke u jednom kafiću, gdje smo se oprostili od njega, nestao iz naših života i mi smo, vrlo brzo nakon toga, zaboravili na njega. Znali smo samo da je imao problema sa starijom kćerkom koja je pobjegla od kuće i živjela nevjenčano s nekim Turčinom desetak godina starijim od nje, jer kod nas se takve stvari vrlo brzo proćuju, i to da je Maršal ludio zbog toga, prijetio joj i nagovarao je da se vrati kući.

Odsjeo je u jednom malom, privatnom hotelu, kakvi kao iz vode niću u posljednje vrijeme, iz kojeg su ga izbacili nekoliko dana kasnije, jer nije imao novaca da plati smještaj. Ćuo sam za to i otišao ga potražiti. Našao sam ga u jednom kafiću, pijana, iako je bilo tek oko deset sati ujutro.

"Di si, Bero!" uzviknuo je kad me ugledao.

"Šta se dogodilo?" upitao sam ga.

"Izbacili su me iz hotela. Jebeni dezenteri! Nemaju nimalo poštovanja."

Dao sam mu ključ kuće mojih roditelja koji su živjeli na selu, na pola puta između Bugojna i našeg grada, u kući koja je nakon njihove smrti ostala prazna. Kuća se nalazila odmah uz Vrbas, na lijevoj obali rijeke. Maršal je znao gdje se nalazi, jer je tijekom srednje škole često navraćao kod mene.

"Imaš dole sve. I struju i vodu. Sve..."

"Hvala ti", rekao je kroz suze.

"Otkud ti ovdje?" upitao sam ga.

U trenu se promijenio. Postao je agresivan.

"Zar je zabranjeno doć! Jesam li ja to trebo pitat nekoga smim li doć u svoj grad", rekao je.

"Koji je tebi kurac!" rekao sam. "Je li to tebi neko branio svih ovih godina da dodeš! Šta se događa s tobom!"

"Šta bi se događalo!?" rekao je, pa šutio jedno vrijeme, razmišljajući što odgovoriti. "Pobigo sam iz Njemačke. Eto, to se događa!"

"Od čega?"

"Od čega!? Pa vidiš li ti šta se događa!? Sva ova sranja oko nas?"

"Jebe ga Bill Gates", dobacio je Krava koji je stajao nešto dalje, za šankom, i slušao naš razgovor.

Nisu sjedili zajedno jer su se, netom prije moga dolaska, porječkali oko nećega. To mi je Krava rekao nešto kasnije, kad je Maršal izašao iz kafića.

"Samo se ti, Krava, zajebaji. To nisu stvari za zajebanciju", rekao je Maršal.

"Odakle ti u toj prići?" upitao sam.

Maršal se naljutio. Podigao je pivsku bocu i bijesno je bacio na pod kafića. Boca se razbila, a Maršal je potom ustao, pokupio sa stola ključ koji sam mu dao i izašao iz kafića. Ćuli smo malo kasnije kako u mjestu turira motor svoga Porschea i kad se, uz škripu guma, odvezao niz ulicu.

Pridružio sam se Kravi za šankom. Sačekao sam da konobar pomete staklo s poda pa poručio pivo.

"Šta se s njim događa?" upitao sam ga.

"Puko je skroz naskroz", rekao je Krava. "Sere cilo vreme kako ga prate... Puko čoek."

Hoćeš još šta popit?"

"Neću."

"Mali, de meni još jednu pivu. Al što hladniju."

Konobar je donio Kravi novo pivo i spustio ga na šank ispred njega.

"Je li ostalo šta neplaćeno iza one budale?" upitao je Krava.

"Dvi pive."

"Stavi to na moj račun."

Konobar je kimnuo glavom, pokupio praznu bocu sa šanka i udaljio se.

"Sad ću ti nešto pokazat", rekao je Krava i izvukao mobitel iz džepa. "Vidićeš šta mi je onaj budalaš poslo prije misec-dva."

"Maršal?"

"Da. Imaš li naočale?"

"Nemam."

"Mali, imaš li kakve naočale za čitanje?"

"Imam", rekao je konobar. "Koje ćeš? Imam one od dva i od dva i po?"

Krava se okrenuo prema meni.

"Dva i po", rekao sam.

Konobar mi je dao naočale i ja sam ih stavio. Nisu imale jedne ručke, ali su usprkos tome mogle poslužiti. Krava mi je odmah potom gurnuo svoj mobitel pod nos.

"Gledaj!" rekao je.

Maršal je stajao ispred glatkog, bijelog zida. Gledao je negdje mimo kamere:

"Otkrit ću vam jednu od najčuvanijih tajni na svijetu, bez obzira što s tim riskiram mnogo toga. Oni ne praštaju..."

Krava je zaustavio snimak.

"Čuješ šta budala priča?!" rekao je. "Kažem ti: puko skroz naskroz."

"Ko su oni?" upitao sam.

Krava je pustio snimak dalje.

"Svuda su oko nas", nastavio je Maršal. "Čipiraju nas, označavaju, tjeraju da se cijepimo..."

"Preskoči to", rekao sam. "Ne da mi se to slušat. Pun mi je kurac ljudi guštera, Billa Gatesa i sličnih sranja."

Krava je zaustavio snimak.

"Poslušaj kraj!" rekao je.

"Moramo se udružiti, jer samo ih tako možemo pobijediti. U suprotnom, samo nam dragi Bog može pomoći. Ako već nije kasno?"

"To je to", rekao je Krava. "Ja ovo ne mogu shvatit. Nisam bio pička u ratu, niti je to bio iko od nas, al Maršal je bio nešto posebno. Bio je najluđi od svih."

Kimnuo sam potvrdno glavom.

"Šta se ovo s nama događa?!" upitao je Krava.

Slegnuo sam ramenima. I meni su kroz glavu prolazila slična pitanja. Ne samo taj put. Popio sam do kraja svoje pivo i izišao.

Od tog događaja proteklo je tjedan dana, kad sam u gradu, nakon pučke mise, susreo Kravu.

"Šta ima?" upitao sam ga.

"Nema ništa", rekao je on.

"Viđaš li onu budalu?"

"Došlo mi je da ga ubijem jedan dan."

"Kad je to bilo?"

"Prije tri-četri dana. Bio sam na semaforu, gore blizu stare banke. Uključi se zeleno, i ja krenem..."

"Pješice?"

"Da. Išo sam do Doma zdravlja, po recepte. A budalaš s Poscheom prođe kroz crveno i u posljednji tren zakoči, da me ne pokupi. I još mi jebe boga seljačkog. Možeš li ti to vjerovat?!"

Otišao sam od Krave ravno kući, uzeo ključeve automobila i odvezao se do roditeljske kuće, da provjerim je li Maršal još tu, da vidim što se to zapravo događa s njim. U tom dijelu sela nitko više nije živio. Tu me dočekalo iznenađenje, nisam mogao povjerovati da je takvo nešto uopće moguće: ulaz u dvorište cijelom dužinom bio je prokopan širokim kanalom dubine od oko pola metra preko kojeg nije moglo preći nijedno vozilo. Ugasio sam automobil i izišao iz njega. Tada sam ugledao rov, pravi rov, onakav kakve smo kopali u ratu. Nalazio se nekoliko metara ispred ulaznih vrata kuće. Ispred njega bila je postavljena par metara široka barijera s bodljikavom žicom. Desno od rova bio je parkiran Maršalov Porsche.

Ponio sam sa sobom rezervni ključ. Pripremio sam ga i prišao vratima. Međutim, vrata su bila otključana, ali se nisu mogla otvoriti. Udario sam ih iz sve snage nogom. Otvorila su se tek toliko da se mogu provući unutra i odgurati ormar koji je bio postavljen ispred njih s unutarnje strane.

"Maršale! Maršale!" dozivao sam ga.

Provukao sam se pored ormara i krenuo prema dnevnoj sobi. Tad sam ga ugledao. Visio je sa stropa dnevne sobe. Uže kojim se objesio zavezao je za metalnu alku uvrnutu u strop na koju je nekada moja majka vješala saksije s cvijećem. U prostoriji je bilo tamno, jer su svi prozori dnevne sobe, koji su gledali prema rijeci, bili zaštićeni vrećama s pijeskom.

Stajao sam tu dugo, bez riječi, i promatrao ga. Svašta mi je prolazilo glavom. Nekada ne pomaže ništa, pomislio sam u jednom trenutku, nikakvi rovovi niti vreće s pijeskom. Apsolutno ništa. Zapitao sam se potom postoji li igdje sigurno mjesto za Maršala i ljude slične njemu. Ili meni? To se moglo dogoditi bilo kome od nas. Krenuo sam iz kuće, a onda zastao. Sjetio sam se Kravinih riječi, što ih je izgovorio onaj dan u kafiću:

"Šta se ovo s nama događa?"

Izgovorio sam ih u sebi, razmišljao o njima jedno vrijeme, a zatim sam se poput uljeza, bojažljivo, korak po korak, išuljao iz vlastite kuće.

(17. 11. 2020.)

# Daytonska prekretnica: napokon ustavna demokracija u Bosni i Hercegovini ili – zašto deklaracije ZAVNOBiH-a nisu imale pravnu snagu

## Sažetak

Analizom preambule Daytonskog ustava može se uvidjeti kako je definiran suverenitet ustavotvorca. Tamo nalazimo najmanje pet ustavotvornih "mi", od kojih su tri uistinu ustavotvorni, jer se samo tri „konstitutivna naroda“ pokazuju kao kolektivni subjektiviteti koji su u stanju da konstituiraju pravno-politički poredak, a time i sebe same kao pravno-političke aktere. Nikada prije Bošnjaci, Hrvati i Srbi nisu bili uvedeni u neki ustav niti je zbog nekadašnjeg partijskog intervencionizma mogla biti ustanovljena ustavna demokracija. Uvođenjem tri naroda u Daytonski ustav srušen je pravno-politički poredak koji je počivao na iluziji o postojanju samo jednog naroda u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: preambula, Daytonski ustav, ustavna demokracija, ustavotvorno "mi", pravno-politički poredak

## 1. Važnost ustavnih preambula

Možda ništa bolje i rječitije ne govori o karakteru Daytonskog ustava nego njegova preambula. A ipak se ona suviše često ignorira u analizama ovog ustava. Jedan od razloga je svakako to što je ustavna preambula *per definitionem* nešto što stoji izvan, tj. ispred (*praeambulus*) slova samog zakona svih zakona. U stvari, njen status je dvosmišlen, ako ne i paradoksalan: preambula i jest i nije dio ustava. No vrhovni zakon je sa svoje strane traži i zahtijeva. Preambula je, stoga, nadopuna zakona, njegov izvanjski



dodatak – ali nužan dodatak koji tek zakon čini zakonom. Za razliku od drugih vrsta zakona, ustavu je uglavnom neophodan takav dodatak. Koliko može biti važna preambula za ustav, ukazao je Carl Schmitt, uvodeći razliku između "ustavnih zakona" i "samog ustava".<sup>1</sup> Ovaj potonji je shvaćen kao mjesto "temeljnih političkih odluka", a one često bivaju zapisane u preambulama ustava i kao takve imaju neovisnu pravnu snagu i, štoviše, pokazuju ovisnost i deriviranost ustavnog zakona o njima. Sa Schmittovim uvidom se "logika dodatka" preokreće: ustav u općem smislu postaje dodatak i nadopuna svojoj preambuli.

Prema tome, preambula, ovisno o svome sadržaju, može biti tretirana kao skup pravnih odredbi ne manje važnosti od odredbi samog ustava, pa tako i temelj odluka, *ratio decidendi*, u sporovima pred ustavnim sudom.<sup>2</sup> S takvim gledištem smo daleko od nekad raširenog shvaćanja o čisto retoričkoj ili simboličkoj svrsi ustavnih preambula. Jednako je važno ne previdjeti i druge svrhe i funkcije ustavnih preambula:

Ipak, preambule nisu naprosto pravne odredbe, poput drugih odredbi ustava. Motivi za pisanje preambula, proces njihovog oblikovanja i njihove sociološke funkcije su različiti. Svrha preambule nije samo – a niti možda prije svega – da jamči prava ili osigurava pravne argumente, nego da ustanovi temeljnu strukturu društva i njegovu čvrsto ustavno opredjeljenje. Izuzev preambule nema nijednog drugog mjesta gdje je ustavno shvaćanje utemeljitelja ustava i nacionalni *credo* tako jasno očitovan.

Preambule također imaju svrhu koja nije pravna. One odražavaju i djeluju na društvene i političke norme. One ohrabruju međusobnu povezanost ili produbljuju podjele, izražavaju ustavni identitet, te mogu poslužiti kao sredstvo nacionalne konsolidacije ili da se izmire prošle nepravde. Njihov utjecaj ovisi o njihovom doslovnom sadržaju, ali i o političkom okružju koje ih je u jednom trenutku iznjedrilo.<sup>3</sup>

Preambule se prema sadržaju mogu razvrstati u nekoliko kategorija. Liav Orgad, autor kojeg smo upravo citirali, predlaže pet kategorija: suverenitet ili izvor suvereniteta, povijesni narativ, najviši ciljevi, nacionalni identitet i Bog ili religija. Osvrnimo se sada na preambulu Daytonskog ustava i pokušajmo je čitati u svjetlu ovih kategorija.

## 2. Auto-performativni čin ustavotvorca

Pitanje o tome – kako je definiran suverenitet u Daytonskom ustavu i o kakvom se suverenitetu ustavotvoraca tu uopće radi, pokazalo se, od trenutka donošenja ovog ustava

---

1 Carl Schmitt, (2008a) *Constitutional Theory*, translated by J. Seitzer, Duke University Press, Durham and London, 2008, pp. 75-76.

2 Justin O. Frosini, "Constitutional preambles: more than just a narration of history", *Illinois Law Review*, vol. 2, 2017, p. 611.

3 Liav Orgad, "The preamble in constitutional interpretation", *International Journal of Constitutional Law*, Volume 8, Issue 4, October 2010, p. 738.

pa sve do danas, izrazito kontroverznim i očito, u sporu glavnih političkih protagonista i tumača, nerješivim. Preambula se i u ovom slučaju pokazuje kao povlašteno mjesto definiranja suvereniteta u čitavom pravnom poretku. Da bi se uopće mogao donijeti neki ustav, neophodan je suvereni subjekt: dakle, njegovo mjesto je u društvenoj i povijesnoj zbilji, kao mjesto suverenog monarha ili naroda koji uživa demokratske slobode. No s druge strane, nema suvereniteta onog ili onih koji ustanovljuju zakon, bez zakona koji taj suverenitet ustanovljuje. Tek ako se ima u vidu *performativno* djelovanje i snaga ustava,<sup>4</sup> tj. da ustav tek stvara – dakako, u pravnom/simboličkom poretku - svoga tvorca, ustavotvorca,<sup>5</sup> moći će se sagledati duboki i neusporedivi društveni-pravni-politički značaj donošenja i stupanja na snagu ustava, ali i suštinska paradoksalnost tog čina. Ova paradoksalnost, u kojoj se krije ono najvažnije samoga čina, ne može se uvidjeti ako isključivo promatramo društveno-političku zbilju s one strane zakona, a niti ako imamo u vidu samo pravo-simbolički poredak, nego tek u točki njihovog ukrštanja.

Čin ustavotvorstva je čin pretvorbe zbilje čitavog društva u zakon, zakona koji utemeljuje svaki zakon, i pretvorbe ovog zakona u zbilju čitavog društva. Kako primjećuje Jacques de Ville, ustavna teorija danas, "na tragu revolucija u Sjedinjenim Državama i Francuskoj, uglavnom gleda na ustav kao na pisani dokument putem kojeg neki narod kao suveren i kao izvoriste političke moći (*pouvoir constituant*) određuje način na koji će sobom upravljati".<sup>6</sup>

Ako u preambuli prepoznamo ovu tvoračku, performativnu snagu ustava, onda ćemo je smatrati mjestom same konstitucije suverenog subjekta, a sam ustav kao u bitnom smislu *deklaraciju*. Ustavotvorac proglašava samoga sebe zbiljskim, u političkom i pravnom smislu, dok proglašava ustav. O tome nam u načelu svjedoči preambula, pogotovo ako potpada pod Orgadovu kategoriju suvereniteta. A nema sumnje da preambula Daytonskog ustava tu pripada. Iz nje se vidi tko proglašava Ustav, kao i to komu Ustav daje to pravo proglašavanja i zakonski ga ovjerava. Čitanjem preambula, ne samo ovog ustava, može se stoga na najsigurniji način ustanoviti tko je suveren ili nosilac suvereniteta nekog državno-pravnog poretka. Ni iz čega drugog se ne može tako jasno dokučiti pravi smisao i sadržaj suvereniteta. Onog časa kada se s modernim demokratskim revolucijama "glava monarha" podredila slovu zakona i morala odreći svoje božanske oreole, suverenitet se više nije mogao drukčije konstituirati nego u krilu ustava, zakonskim i zakonitim priznanjem suverene moći.<sup>7</sup>

---

4 Čitatelj će primijetiti da je važan alat naše analize pojmovni par performativ/konstativ iz J. L. Austineve teorije govornih činova.

5 Jacques Derrida, "Declarations of Independence", in *Negotiations: Interventions and Interviews, 1971-2001*, Stanford University Press, Stanford, 2002, pp. 46-54.

6 Jacques de Ville, "Sovereignty without sovereignty: Derrida's Declarations Of Independence", *Law and Critique*, volume 19, 2008, p. 89.

7 Claude Lefort, "Permanence du théologico-politique?" u: *Essais sur le politique. XIXe-XXe siècles*, Seuil, Paris, 1986, p. 171.

### 3. Imena tri naroda u preambuli Daytonskog ustava

Ako je u preambuli dano *tko proglašava*, a u samom ustavu *što je proglašeno*, pa stoga i samo to tko ima moć i pravo da proglašava, onda je jasno da se u ovom uvodnom dodatku u zakon ispisuju vlastita imena. Ako već nije ime nekog suverena, u ustavnim monarhijama, onda je to, u ustavnim demokracijama, ime naroda, ime nacije, nacionalno ime. U postrevolucionarnim demokracijama je to jedno *mi* koje se oslovljava svojim imenom i tako onim što proglašava također ustanovljuje svoje pravo na to ime. Budući da se ime ovoga *mi* ispisuje u preambuli kao ime subjekta suvereniteta ili kao imenovanje same suverene moći, pojavljivanje više od jednog imena već ukazuje na to da ima više od jednog suverenog subjekta u pravno-političkom poretku.

U preambuli Daytonskog ustava imaju tri vlastita imena: Bošnjaci, Hrvati i Srbi. Da bi se u ustavu tipa narodne demokracije takva imena uopće mogla pojaviti, iza svakog od njih mora stajati jedno *mi*, "mi" kolektivnog ustavotvorca. Postojeći ustav Bosne i Hercegovine je, dakle, slučaj postojanja tri vlastita imena na mjestu - obično jednog - nacionalnog imena onog pravno-političkog subjekta koji proglašava zakon zemlje. Znači li to da su se kroz Daytonski ustav konstituirala najmanje tri suverena subjekta države vlasti? To bi nas onda vodilo zaključku da Bosna i Hercegovina nije nacija-država, da ne pripada dominantnom europskom obrascu: jedna nacija - jedna država. Naime, takav obrazac pretpostavlja da se u preambuli ono *mi* kolektivnog ustavotvorca svečano imenuje svojim vlastitim (nacionalnim, etničkim) imenom i kasnije uopće ne pojavi kao takvo u tekstu ustavnog zakona. Međutim, ako više od jednog vlastitog imena u preambuli imenuje više od jednog suverenog subjekta, onda se u samom glavnom tekstu ustava ta imena moraju ponovo pojavljivati i obilježavati svaki značajniji institut i instituciju ustavnog aranžmana. Takav je slučaj s ustavima tzv. "složenih država", čiji su onda pravne odredbe obilježene vlastitim imenima iz preambule, budući da se državna vlast dijeli između subjekata "podijeljenog suvereniteta" (*partitioned sovereignty*).<sup>8</sup>

Razumljivo nam je onda zašto je u ustavima nacija-država važno da se u preambuli pojavi vlastito ime nositelja suvereniteta, a još više da se ono ne pojavi u glavnom tekstu. Postoji konstitutivna cezura koja dijeli preambulu od ostatka teksta. Ono što ona pak razdvaja, mogli bismo jasno odrediti prema referencijalnom karakteru, da uporabimo termin iz jezično-analitičke filozofije:<sup>9</sup> dok preambula referira na zbilju izvan zakona putem vlastitog imena (*proper name*), ustavni zakon to čini putem općih imena (*common names*), najčešće "građanin", "državljanin", "stanovnik", "glasač", "vlasnik", itd. Iako putem vlastitih i zajedničkim imena tekst ustava referira na društvenu zbilju, ove jezične reference nemaju istu referencijalnu snagu, pa se otud čini ni isto uporište

8 Već je Tocqueville, čiji pojam ovdje koristimo, primijetio ono što se u Bosni i Hercegovini stalno iznova iskušava: da dok sudovi u zemljama nepodijeljenog suvereniteta predstavljaju "naciju kao cjelinu u sukobu s usamljenim pojedincem", pa je kod njih "ideji prava dodana ideja sile koja podupire to pravo", u zemljama podijeljenog suvereniteta "pravda najčešće pred sobom nalazi ne izoliranog pojedinca, nego dio nacije", što umanjuje njenu "moralnu moć i materijalnu snagu". Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, translated, edited, and with an introduction by Harvey C. Mansfield and Delba Winthrop, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2000, p. 139.

9 Oslanjamo se ovdje na teoriju referencije vlastitih imena kod Gottloba Fregea i Bertranda Russella.

u zbilji. Naime, to *koga ili što označavaju opća imena iz ustava se tek može znati na temelju vlastitog imena iz preambule*, pa se tako ovaj potonji doista pojavljuje kao "rigidni označitelj" u S. Kripkeovom smislu.

Prema tome, tek preko ustava se može znati na koga se to odnosi kada kažemo "građani" u jednom danom pravno-političkom poretku. Ne samo zato što se putem ustava tek konstituira skupina nekih ljudi kao "zajednica građana", nego što *identitet* te zajednice određuje tek vlastito ime iz preambule.

Znači li to da sama referencijalna funkcija vlastitog imena u preambuli počiva isključivo u prostom odnosu vlastitog imena i onog na šta se to ime odnosi? To bi onda podrazumijevalo prilično naivan stav da identitet onog *mi* ustavotvorca ni na koji način ne ovisi o performativnom činu donošenja ustava ili, drugim riječima, o samome stvaranju pravno-političkog projekta. To je iluzija brkanja *realnog* i *simboličkog*, da uporabimo J. Lacanove termine, koje se uporno drže neki teoretičari ustavnog prava. Međutim, iluzija je upravo u tomu da se prostim označavanjem, imenovanjem subjekta stvaranja ustava kao konstatacijom, prikriva performativna, točnije, auto-performativna funkcija iskazivanja vlastitog imena u preambuli. U formulaciji Rodolphe Gaschéa, riječ je tu o "auto-performativu kao činu samo-konstitucije subjekta".<sup>10</sup>

#### 4. Više od jednog ustavotvornog "mi" u preambuli Daytonskog ustava

Ne bi, dakle, trebalo previdjeti *deklarativni* karakter same preambule u kojoj se ne ustanovljuje samo ono *mi* koje proglašava ustav, nego se u isti mah samo to *mi* proglašava ustavotvorcem i time konstituira kao suvereni subjekt novog pravno-političkog poretka. Sam čin proglašavanja ustava jeste čin njegove auto-konstitucija. Ako možda i možemo tvrditi da to *mi* nekako postoji u zbilji *izvan* pravno-političkog poretka, onda bi ga morali smatrati potpuno depolitiziranim i pravno nepostojećim. Međutim, ovo postojanje *izvan*, uvijek je zapravo postojanje u nekog *drugom* pravno-političkom poretku, prije postojećem, a suspendiranom ili pak već ustanovljenom, ali još ne i *priznatom* kao vrhovni zakon, tj. ustav države. Kada se dovodi u pitanje ili ne priznaje neko *mi* ustava na snazi, kao što je to slučaj u višegodišnjim sporovima oko Daytonskog ustava, onda se to uvijek čini u ime – a *ime* sada treba uzeti u doslovnom značenju, jer je riječ o *sporu oko imena* iz ustavne preambule – nekog drugog *mi* koje za sebe svojata ulogu ustavotvorca i nužno se oslanja na neki rivalski ustavni poredak. Snaga osporavanja ovog rivalskog ili oponentskog *mi* mora se crpsti iz nekog, makar tek u nacrtu postojećeg, pravno-političkog poretka.

Pogledajmo sada preambulu Daytonskog ustava, posljednje retke posljednje alineje u kojoj stoje vlastita imena koja oslovljavaju ustavotvorce u samom trenutku kada proglašavaju Ustav:

---

10 Mauro Senatore (ed.), *Performatives After Deconstruction*, "Introduction: Positioning, the Performative and the Supplement", Bloomsbury, London, New Delhi, New York, Sydney, 2013, p. 4

Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (zajedno s ostalima), i građani Bosne i Hercegovine ovim utvrđuju Ustav Bosne i Hercegovine:<sup>11</sup>

Rečenica izvornog teksta glasi:

Bosniacs, Croats, and Serbs, as constituent peoples (along with Others), and citizens of Bosnia and Herzegovina hereby determine that the Constitution of Bosnia and Herzegovina is as follows:

Prvi put u pravno-političkoj povijesti ili povijesti lokalnog ustavotvorstva ova se tri naroda pojavljuju kao "konstitutivni narodi". A može se bez pretjerivanja reći da se svi tekući sporovi oko ustava vode upravo oko ove odrednice "konstitutivni narodi". Važno je napomenuti da je to odrednica iz Preambule i da pripada funkciji i logici tog uvodnog dodatka ustavnom zakonu. Vjerujemo da se njen pravi smisao može dokučiti samo ako ne previdimo ovu njenu utkanost u *ustavno-pravnu formu preambule*. Ako pogledamo ostatak teksta ustava, onda ćemo vidjeti da se odrednica "konstitutivni narodi" pojavljuje samo još na jednom mjestu i to u zagradi!<sup>12</sup> Dakle, preambula je doista mjesto i okvir za takvu odrednicu, a ona je inače, baš zbog ovog svog mjesta i njegove funkcije, po pravilu nepotrebna. I u preambuli Daytonskog ustava ova odrednica je u stvari redundantna: jer čim se neko vlastito ime ispisuje u preambuli, time se podrazumijeva da je to ime za *mi* ustavotvorca. To potvrđuje i pravničko značenje engleskog termina "constituent".<sup>13</sup>

No apozicija – kao konstitutivni narodi /*as constituent peoples*/ – iako kazuje ono što je već rečeno samim imenovanjem ustavotvoraca: Bošnjaci, Hrvati i Srbi, očito je trebala još nešto reći, ne manje važno. A rekla je to svojim pluralom: ima više od jednog ustavotvorca, više od jednog auto-performativnog *mi*.

Potom slijede vrlo neobične i paradoksalne stvari za ustavnu teoriju, a pogotovo za teoriju preambule. Kao da se pojavljuje još jedno ustavotvorno *mi*, pa možda čak i još jedno... To je nekakvo *mi* ostalih, onih koji nisu ni Bošnjaci, ni Hrvati, ni Srbi, a državljani su Bosne i Hercegovine. U tekstu se ti "ostali" pojavljuju s izvjesnom rezervom ili oprezom, kakvu naznačuje zagrada. Kao da i ti "ostali" jesu također konstitutivni, dakle ustavotvorni, ali ne posve, ne toliko kao imenovani narodi. Njihova konstitutivnost je naknadna, pripada nekakvoj napomeni u zagradi. Parafrazirajući E. Husserlov koncept "stavljanja u zagrade", mogli bismo reći da je ta konstitutivnost podvrgnuta "ustavotvornoj redukciji". U stvari je nepojmljivo da se ustavotvorac, ili jedan od njih, povlači i koleba, sebe samoga stavlja u zagrade, u času kada samoga sebe i svoj pravno-politički poredak stvara. Već sama činjenica da ovaj ustavotvorac iz zagrade nema svog vlastitog imena ukazuje na njegov sekundaran i proturječan status. Indikativno je da se "ostali", kao termin preuzet iz lokalnog političkog, postsocijalističkog vokabulara u engleskom izvorniku pišu velikim slovom, da bi tako "zajedničko ime" postalo "vlastito

11 Koristimo, dakako, neslužbeni prijevod engleskog originala, preuzet sa službene web stranice OHR-a, a postavljen i na službenu web stranicu Ustavnog suda BiH.

12 Kada se govori o Vijeću ministara, točka 9, odjeljak b.

13 Navesti ćemo definicije iz Merriam-Webster i Oxfordskog rječnika: having the power to create a government or frame or amend a constitution; able to make or change a political constitution.

ime”, što je, kako smo vidjeli, nešto što sama forma ustavne preambule nalaže. Već sam jezični idiom (“i ostali”, „i drugi“) iz kojeg ova riječ crpi svoje značenje, doznajući prvo mjesto nekom značajnijem akteru, subjektu u pravom smislu riječi<sup>14</sup>

## 5. Građani Bosne i Hercegovine kao ustavotvorci

Još čudnije i krajnje nesvakidašnje je pojavljivanje ”građana” u Preambuli. Je li to onda još jedno ustavotvorno *mi* Daytonskog ustava koje nema svoga imena, pa stoga ne može obaviti svoju funkciju konstitucije zajednice građana, koja svagda ima svoj kolektivni identitet? Ako je mjesto za kategoriju ”građani” glavni tekst ustava, jer se tek s uspostavljanjem pravno-političkog poretka neki ljudi mogu uopće pojaviti kao „građani“, dakle, kao ”zakonski priznati subjekti države”, što onda znači ovo njihovo pojavljivanje na mjestu ustavotvornog *mi* - osim možda da su oni upravo kao građani konstituirani i prije ustavnopravnog poretka? Ovakvo pozicioniranje ”građana” prije samog ustavnog zakona izgleda paradoksalno: ”*mi* građani” formiramo zajednicu građana na temelju koje tek postajemo to što jesno! Ali, nije li to upravo ona ista auto-performativnost konstituirajućeg subjekta koji se i sam konstituira, o kojoj smo govorili kao obilježju svakog proglašavanja ustava?

Međutim, ako je to auto-konstitucija neobilježena vlastitim imenom, onda se ne zna tko je uopće vrši i na koga se odnosi. Povezivanje konstituirajućeg čina s onim što on konstituira je u ovom slučaju prekratko i predstavlja u stvari prazan krug, krug koji ništa od zbilje ne zahvaća ili, još točnije, ”kratak spoj”. Upravo se na ovom primjeru može dokučiti da je funkcija vlastitog imena u preambulama da ukotvi pravni poredak u zbilju neke društvene skupine ili nekog tla ili, još preciznije, u zbilji neke društvene skupine na nekom tlu. Ako glavni tekst ustava, upravo zbog načelne općenitosti zakona svih zakona, u pravilu – ili prema uzoritom obrascu nacije – države – ne sadrži nikakva vlastita imena, onda tek putem preambule možemo saznati na koga (na koji narod) i na šta (na koju zemlju) se taj ustav odnosi. Sjetimo se Schmittovog uvida da svaki pravno-politički poredak (*Ordnung*) pretpostavlja smještanje ili lokaciju (*Ortung*), te da zbog toga svakom ustanovljenju pravnog poretka prethodi zauzimanje zemlje (*Landnahme*).<sup>15</sup>

Moglo bi se tvrditi da se ”građani” u Preambuli ipak pojavljuju kao jedno *mi* pod svojim vlastitim imenom. Tamo su navedeni kao ”građani Bosne i Hercegovine”, u tzv. atributivnom ili deskriptivnom genitivu, a to znači kao ”bosanskohercegovački građani”. Oni, dakle, imaju svoje vlastito ime, oni su Bosanci i Hercegovci, a determinirano je i gdje su: u Bosni i Hercegovini. Pa ipak, dok ”Bosanci i Hercegovci” može biti vlastito

---

14 Na drugom mjestu smo detaljnije pisali o ovom elementu drugosti, alteriteta u samim konstitutivnim narodima ili, radije, u njihovoj ustavotvornoj združenosti. Nerijetko se govori o krivo prevedenim terminima iz Daytonskog ustava, pa se na takvim uvidima čak gradi čitava argumentacija u sporovima oko tumačenja ”pravog smisla” slova tog ustava. No, ne spominje se krivi prijevod na engleski, poput termina ”Others” za ”ostale”. Kako što to primjećuje Finlay, „tko god da je ovu riječ odabrao, zasigurno nije bio student kulturnih studija, jer je u tom kontekstu termin ’drugi’ postao skraćena za odbačenost, podređenost, feminizaciju ili normalizaciju.“ Cf. A. Finlay, *Governing Ethnic Conflict: Consociation, Identity and the Price of Peace*, Taylor & Francis, 2010, p. 76.

15 Carl Schmitt, *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*, Duncker & Humboldt, Berlin, 1997, p. 15.

ime za neku skupinu ljudi, još ostaje *neimenovano*, "rigidnim označiteljem" nepokriveno, koji su to "građani Bosne i Hercegovine" ili "bosanskohercegovački građani" koji se u Preambuli pojavljuju kao ustavotvorci. Jesu li svi građani Bosne i Hercegovine ustavotvorci, suvereni subjekt Ustava, ili samo neki? Što će reći da nemamo "konačan opis" (*definite description*) koji bi mogao biti pretvoren u vlastito ime.

Ako oznaka "Bosanci i Hercegovci" ima jasnu referenciju vlastitog imena, ostaje nejasno na što referira izraz "građani Bosanci i Hercegovci" ili "Bosanci i Hercegovci koji su građani". Ili je to podskup skupa Bosanci i Hercegovci – među Bosancima i Hercegovcima ima i onih koji su građani – kako je to bio slučaj u ustavima Socijalističke Jugoslavije, gdje su oni figurirala pokraj "radnih ljudi" – pa za taj podskup onda nema imena, što će reći da ostaje neodređen, ili je to skup svih skupova – i Bošnjaka i Hrvata i Srba i ostalih? Međutim, upravo postojanje tri *imenovana*, tj. nedvosmisleno, rigidno označena kolektivna ustavotvorca, isključuje mogućnost da se ovdje radi, u posljednjoj instanci, o nekom ustavotvornom *mi* svih građana Bosne i Hercegovine.

Ako pogledamo glavni tekst Ustava, onda ćemo vidjeti da se tu ne govori o nekom *posebnoj mi* građana, pored Bošnjaka, Hrvata i Srba, te ostalih, nego o *svim* državljanima ili stanovnicima Bosne i Hercegovine. Je li to onda znači da je ustavotvorno *mi* Daytonskog ustava: *mi svih građana* Bosne i Hercegovine? Ali u Preambuli ne stoji: *Mi građani Bosne i Hercegovine ovim proglašavamo...* Kako *mi* građana onda upotpunjuje ona tri *mi* konstitutivnih naroda? Kako onda uopće stoji ovaj "cjeloviti suverenitet" spram "podijeljenog suvereniteta" kojem je naknadno pridodan? I to kao druga nadopuna, ako otvorimo zgradu u koju su smješteni ostali (tj. *Others*)? Još važnije pitanje glasi: tko uopće stoji iza ove dvije nadopune, tko govori u ime ostalih i građana, u *trenutku proglašavanja Ustava*, budući da su to odrednice bez vlastitog imena, što će reći da ostavljaju u sjeni anonimnosti ove kolektivne subjekte?

Odgovor nam nude potpisi stavljeni na Daytonski ustav. Ako je bit ustavnog dokumenta deklarativna, onda treba znati da koliko je važna preambula, toliko su važni i potpisi. I preambula i potpisi stoje izvan samog teksta ustavnog zakona, ali tek odatle se određuje njegova performativna bit, odnos prema društvenoj zbilji i identitet suverenog ustavotvorca. Ne treba previdjeti da Daytonski dokument sam čin proglašavanja ustava vezuje uz čin njegovog potpisivanja, naslovljujući same potpise koji ga ovjeravaju: "deklaracijama".

Dakle, na pitanje tko je suvereni ustavotvorac imamo odgovor u *imenima potpisnika*, koji dolaze iz tri konstitutivna naroda, a svoje potpise stavljaju u ime Republike BiH (koja ovim potpisom prestaje da postoji kao "republika"), u ime Federacije BiH i u ime Republike Srpske (entiteta koji ovim potpisom postaje "republika"). Ova tri potpisnika, Bošnjak, Hrvat i Srbin, ne potpisuju Ustav u ime konstitutivnih naroda nego u ime države - kojoj se u prvom članu Ustava priznaje kontinuitet "pravnog postojanja po međunarodnom pravu", ali sa "izmijenjenim unutarnjim ustrojem" – i u ime novih, po prvi put ustrojenih subdržavnih entiteta. Ako auto-performativnost ustavnog čina pretpostavlja da se onaj suvereni subjekt koji proglašava ustav samim tim činom tek u stvari konstituirira, onda je sama mogućnost da Daytonski ustav potpisuju Bošnjak, Hrvat i Srbin stvorena uvođenjem konstitutivnih naroda u unutarnji ustroj države Bosne i Hercegovine i to na temelju njihove jednakopravnosti.



## 6. Nema Muslimana, Hrvata i Srba u socijalističkim ustavima

Nikada prije nisu tri bosanskohercegovačka naroda bila uvedena u ustav, a to znači *kao pravno-politički akteri u pravno-politički poredak*. Od prvog ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1946. godine pa sve do Daytonskog ustava iz 1995. godine, Muslimani, Hrvati i Srbi nisu postojali u pravno-političkom smislu. Dok je svim tumačima važećeg ustava bjelodano jasno da je došlo do velike promjene unutarnjeg ustroja države, kako to bilježi i njegov prvi član, često se previđa da su po prvi put u taj ustroj uvedena tri naroda ove zemlje. Drugačiji suvereni subjekti, bitno drugačiji, ovaj put su proglasili ustav i tako sami sebe konstituirali.

Nema Muslimana, Hrvata i Srba u socijalističkim ustavima, pa tako ni njihovog pravno-političkog postojanja. Ili, da budemo precizniji, oni su pravno-politički postojali na krajnje ambigvitetan način: trebalo je ostaviti dojam da su *kao narodi* uključeni u poredak, ali to nipošto nisu smjeli biti. Prema tome, oni nisu mogli biti naprosto izumljeni i fabricirani Daytonskim ustavom, ali je njihovo uvođenje u zbilju najvišeg zakona pretpostavljalo konačni slom prethodnog poretka. Nema sumnje da za ideologe socijalističkog poretka ovo uvođenje naroda u zakon – pod njihovim vlastitim imenima, uz njihovu vlastitu suverenu volju i s neupitnim kolektivnim pravima – predstavljalo veliku opasnost, kao što im je od samog početka njihove državne vlasti bilo nemoguće da ove narode drže posve isključene iz zakona.

Socijalistički ustavi se u temeljnim stvarima ne razlikuju: kada treba predstaviti nacionalno-državni suverenitet Bosne i Hercegovine, onda se uvode zbratimljeni narodi kao *jedan politički narod*; kada treba ustanoviti klasni karakter državne vlasti i čija je u stvari ta vlast, onda se uvode radnička klasa i radni ljudi; a kada treba ustanoviti ljudska prava i slobode, onda se uvode građani. Za nas je važna izvjesna evolucija u svezi s prvim stavkom, s narodnim suverenitetom, a koja ide od ustava iz 1946. godine, preko ustava iz 1963. godine, pa do ustava iz 1974. godine.

U Odluci kojom počinje tekst prvog ustava čitamo da "Ustavotvorna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine, kao predstavnik suverene volje *naroda* Narodne republike Bosne i Hercegovine" odlučuje da "proglasi *narodima* i *građanima*" ovaj ustav.<sup>16</sup> Važno je ovdje primijetiti da je riječ "narod" najprije uporabljena u singularu, u smislu političkog naroda, a potom u pluralu, u smislu naroda kao etno-nacionalne zajednice. Mogli bismo ovu dvosmislenost nazvati temeljnom odlikom titoističkog diskursa, jer uistinu političko postojanje naroda podrazumijevalo njegovo postojanje kao cjeline, bez obzira na razlike.<sup>17</sup> O tome nastavak teksta ne ostavlja nikakve sumnje. Odmah u članu 2 Ustava, između ostalog, stoji da Narodna Republika Bosna i Hercegovina izražava „slobodnu volju svoga naroda bez razlike narodnosti i vjeroispovijesti...“, dok u članu 7 prvi stav glasi: "U Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini sva vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu." Prema Član 11: "U Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini njene

16 *Službeni list* Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Godina III, broj 1, 8. januar 1947, p. 1.

17 O tom zahtjevu koji cjelokupna politika Zapada pred sebe uporno postavlja, a nikad ne može ispuniti, što onda pokreće "neprekidni građanski rat", vidi kod Giorgio Agamben, *Homo Sacer. Suverena moć i goli život*, preveo Mario Ković, Multimedijalni institut, Arkzin, Zagreb, 2006, str. 155-159.



narodnosti u svemu su ravnopravne”<sup>18</sup> Kao što vidimo, kada se narodi pojave u pluralu, oni čak prestaju biti narodi nego postaju ”narodnosti”.

Dakako da se odmah nakon ”narodnooslobodilačkog rata” narod u političkoj areni pojavio, ne tek kao grozd zbratimljenih naroda, nego kao jedan *politički narod*, a politički u ovom kontekstu znači klasno određen: kao *radni narod*. U prvom ustavu je samo jedan politički subjekt, radni narod, u čije ime djeluju svi akteri političke zbilje. Ova *borbena monolitnost* radnih ljudi je toliko izražena da u Ustavu, pa čak ni u njegovoj preambuli, nema potrebe spominjati poimence zbratimljene naroda, a kamoli ih kao narode uvoditi u pravno-politički poredak.

U Ustavu iz 1963. godine opet je glavni i jedini subjekt pravno-političkog poretka ”radni narod”. Ponovo obraćamo pozornost na to *tko i u ime koga* se deklarativno očituje, pa vidimo da je to ”Narodna skupština Narodne Republike Bosne i Hercegovine, kao najviše predstavničko tijelo *radnog naroda* Bosne i Hercegovine”. U prvoj rečenici prvog člana Osnovnih načela, koje treba tumačiti prema formi i logici preambule, saznajemo da je radni narod u ”narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji (...) srušio kapitalistički poredak socijalne eksploatacije i nacionalnog ugnjetavanja, uspostavio revolucionarnu, narodnu, demokratsku vlast”. Međutim, odmah u drugoj rečenici se pojavljuju tri bosanskohercegovačka naroda označena vlastitim imenima:

Povezani u svojoj prošlosti zajedničkim životom, stremljenjima i borbom za slobodu i socijalni progres, *Srbi, Muslimani i Hrvati*, savlađujući nastojanja tuđinskih sila i domaćih reakcionarnih snaga, našli su se prvi put slobodni, ravnopravni i zbratimljeni u svojoj Republici, koja...” (ostatak rečenice uključuje čitav jedan dio epsko-povijesnog narativa)<sup>19</sup>

Već sljedeća rečenica neutralizira ili suspendira pluralizam naroda utapajući ga u obuhvatno tijelo jednog Naroda:

Tako je narod Bosne i Hercegovine prvi put u svojoj istoriji postao odlučujući činilac i subjekt cjelokupnog razvitka i društvenog progresa i svojim naporima, a u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije, postigao velike uspjehe u svom materijalnom i kulturnom razvoju.

U ovom ustavu se Srbi, Muslimani i Hrvati više neće pojaviti, ali je već i ta jedna referenca značajna razlika u odnosu na prvi ustav. Prvi znak da je proces pluralizacije društva otpočeo i da će u budućnosti imati svoje pravo-političke posljedice.

Treba čitati preambulu posljednjeg socijalističkog ustava iz 1974. godine, u stvari začuđujuće dugi uvod koji pod naslovom *Osnovna načela* pruža čitav jedan povijesni narativ. Već na samome početku, u prvoj rečenici odjeljka I, ove epske pripovijesti kojom se u stvari legitimira, čak čini sakrosanktnim, pravno-politički poredak koji treba ponovo uvesti, tri naroda se pojavljuju pod svojim vlastitim imenima, što bi onda trebalo da obećava, sukladno pravnoj logici preambule, njihovo uvođenje u zakonski poredak:

18 *Ibid.*

19 *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, sa Ustavnim amandmanima i Ustavnim zakonima, Novinska ustanova Službeni list SR BiH, Sarajevo 1969, pp. 7-8.

U toku revolucionarne borbe radničke klase i svih radnih ljudi Jugoslavije, s Komunističkom partijom na čelu, u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, radnička klasa, radni ljudi i narodi Bosne i Hercegovine – *Srbi, Muslimani i Hrvati* i pripadnici drugih naroda i narodnosti, zajedno sa drugim narodima i narodnostima Jugoslavije, uspostavili su revolucionarnu, narodnu demokratsku vlast i u okviru Federativne Republike Jugoslavije stvorili Narodnu Republiku Bosnu i Hercegovinu.<sup>20</sup>

Na sljedećoj stranici, opet u prvoj rečenici odjeljka II, također se poimence spominju tri naroda:

Radni ljudi i građani, narodi Bosne i Hercegovine – *Hrvati, Srbi i Muslimani* i pripadnici drugih naroda i narodnosti ostvaruju u Socijalističkoj republici Bosni i Hercegovini, kao državi i samoupravnoj zajednici, svoja suverena prava i svoje klasne i nacionalne interese.<sup>21</sup>

Nakon toga, *Osnovna načela* više izravno ne spominju narode, a to je još čitavih dvadeset stranica. Novost ovog ustava je što sada glavni tekst, *Prvi dio* u kojem treba opisati Republiku, čak u svoja tri prva člana spominje tri naroda u matematski preciznoj permutaciji nizanja njihovih imena, koja čak i pažljivom čitatelju lako može promaći, što već samo po sebi ukazuje na političkoj važnosti samoga imenovanja, a da ne govorimo o delikatnosti očito sve aktualnije teme jednakopravnosti naroda. Međutim, u samom poretku se nije ništa bitno desilo, jer i dalje "sva vlast pripada radničkoj klasi u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela."<sup>22</sup> Dakle, narodi kao narodi nemaju nikakvu političku ulogu niti značaj, njihovo uvođenje u Ustav, treba li to naglasiti, ide preko *konstativa* (oni su nešto što ustavotvorac opisuje), i to onda kada treba spomenuti *tko živi* u državi, ali ne i kada treba kazati *tko obnaša vlast*. Doduše, radi formalnog određenja državnog suvereniteta, što je važna obveza iz međunarodnog prava, u ostatku rečenice opet treba spomenuti narode. Evo kako glasi prvi član:

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina je socijalistička demokratska država i socijalistička demokratska zajednica radnih ljudi i građana, naroda Bosne i Hercegovine - *Muslimana, Srba i Hrvata*, pripadnika drugih naroda i narodnosti, koji u njoj žive, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i na suverenosti i ravnopravnosti naroda Bosne i Hercegovine i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive.<sup>23</sup>

20 *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, s Ustavnim amandmanima I - LVIII, Novinsko-izdavačka organizacija Službeni list SRBiH, Sarajevo, 1989, p. 7.

21 *Ibid.*, p. 8.

22 *Ibid.*, p. 14. Prioritet jedinog istinskog političkog djelatnika se ne dovodi u pitanje, ali se uvijek iznova prividno nadopunjuje drugi akterima da poredak ne bi bio sveden na prostu diktaturu proletarijata. Narodi i narodnosti tako postaju obvezni suplement. Sead Fetahagić, baveći se ovom temom, pronašao je u jednom ustavnom dokumentu (Amandman XVIII iz 1972) čak sedam kategorija nosilaca suvereniteta, tj. suverenih političkih subjekata: radni ljudi, građani, narodi BiH, pripadnici drugih naroda, pripadnici narodnosti, pripadnici etničkih grupa, radnička klasa. Cf. "Povijesni (dis)kontinuitet konstitutivnosti naroda BiH i zahtjevi (post)moderne državnosti", *Status* broj 15, proljeće 2011, Mostar, p. 111.

23 *Ibid.*, p.

Članove 2 i 3 bi mogli sažeti u jednostavan zaključak po analogiji: kao što je zajamčena jednakopravnost muškarca i žene, radnika pred poslodavcem ili zaštita životne sredine, tako je "u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini zajamčena ravnopravnost naroda i narodnosti i njihovih pripadnika."<sup>24</sup> No, odmah treba postaviti pitanje: tko to jamči tu "ravnopravnost naroda i narodnosti"? Sami ti narodi zasigurno ne, jer se oni, tj. njihovi predstavnici, u tekstu Ustava uopće više ne spominju kao politički akteri novog pravno-političkog poretka. Ako pročitamo drugu rečenicu iz Člana 3, vidjet ćemo da je ta uloga namijenjena nekom drugom:

Narodima Bosne i Hercegovine - Hrvatima, muslimanima i Srbima i pripadnicima drugih naroda i narodnosti *obezbjeđuju se* uslovi za afirmaciju nacionalnih vrijednosti, za slobodno ispoljavanje nacionalnih osobenosti...<sup>25</sup> 29

Dakako, jasno je tko je taj Drugi koji ima pravni, ali još više izvanpravni, izvanustavni subjektivitet: Partija. Poput monarha prije ustavne monarhije i parlamentarne demokracije, Partija uređuje položaj naroda u pravno-političkom poretku i osigurava njihovu jednakopravnost. Kada bi u ustavu bio ne samo osiguran položaj bosanskohercegovačkih naroda nego i njihov političko-pravni subjektivitet, kao suverenih aktera političke scene, onda bi jedino ustavni sud imao ono pravo intervencije koje je za sebe na neprikosnoven način, s one strane zakona svih zakona, zadržala Partija. Dok god je jedan kolektivni subjekt, poput komunističke partije, bio načelno i praktički postavljen s one strane ustava, a to znači i pravno-političkog poretka, nije mogla biti stvarno uspostavljena ustavna demokracija.

## 7. Privid o postojanju Bosne i Hercegovine kao nacije-države

Prema tome, nikada prije Daytonskog ustava u Bosni i Hercegovini nije bila uspostavljena stvarna ustavna demokracija. Ništa tako jasno ne iznosi na vidjelo tu činjenicu kao partijski intervencionizam u pitanjima međunacionalnih odnosa. Moglo bi se tim povodom govoriti o *parijskom okazionalizmu*, jer je riječ o neprekidnom kauzalnom uplitanju onostranog entiteta. Ali krivo se tumače ciljevi i učinci ovog okazionalizma, ako se intervencije Partije vide samo u osiguravanju jednakopravnost triju naroda. Pogotovo što je takav stav još obično zasjenjen pozitivnom ocjenom ovog sustavnog paternalizma. To bi u stvari značilo tvrditi da je Partija dosljedno priznavala postojanje tri naroda u svome pravno-političkom poretku. Međutim, u tom slučaju bi se podleglo još većoj iluziji od one o postojanju stvarne ustavne demokracije. Jednopartijski pravno-politički poredak je mogao postojati i trajati samo dok se neumornom političkom agitacijom i pravnim inženjeringom konstituirao i re-konstituirao jedan jedini "radni narod". Stvarno pravno-političko priznanje tri naroda, a to najprije znači ustavno priznanje, moralo je za sobom povući uvođenje u političku arenu postojanje najmanje tri nacionalne stranke, a i obratno važi, jer je to posve istovjetan proces.

---

24 *Ibid.*, p. 29.

25 *Ibid.*

Odatle dolazi privid koji i danas neke ustavne stručnjake i ideologe opsjeda: privid o relativno dugom postojanju Bosne i Hercegovine kao nacije-države, tj. jednonacionalne države. S jednim političkim narodom, u radionici stalnog ideološkog krpljenja društvenog tkiva, ova zemlja je mogla, makar naizgled, funkcionirati kao nacija-država, pa su stoga jedina prava koja je trebalo osigurati bila građanska i, dakako, socijalna prava. I danas bi to možda moglo tako biti, kada bi, recimo, "visoki predstavnik" preuzeo svu ogromnu moć i široke nadležnosti nekadašnje komunističke partije.

Ambivalentni status tri naroda Bosne i Hercegovine, kao ustavne kategorije, mogao bi se, dakle, odrediti prema specifičnom *toposu* koji im je bio doznačen u ustavnim dokumentima poretka "radnog naroda". Ako ih već nema izravno imenovanih u samom dokumentu, kao što je to slučaj u prvom ustavu iz 1946. godine, onda im je doznačeno mjesto u preambulama, u uvodima i načelima ustava, pa čak i u prvih nekoliko općih članova ustava, kao što je to bio slučaj u Ustavu iz 1974. godine – da bi potom iz glavnog teksta ipak bili isključeni.

S takvim uvidom se nipošto ne previđa uporno deklarativno izjašnjavanje ili čak zaklijanje čelnika Partije u prava i slobode tri naroda. U takvim deklaracijama i rezolucijama, a nezaobilazne i uzorite primjere predstavljaju one donesene u ime ZAVNOBiH-a, upravo se inzistira na političkoj i pravnoj važnosti oslovljavanja tih naroda njihovim vlastitim imenima. Tamo se u gotovo svakom novom pasusu teksta oni imenuju – u revolucionarnom pokliču o konačnom oslobođenju – da bi ta njihova imena potpuno nestala iz teksta prvog ustava u kojem, u pravno-političkom smislu, nema, a niti bi smjelo da bude, više od jednog naroda.<sup>26</sup>

Doduše, ne može se stoga tvrditi da su te čuvene deklaracije bile bez učinka, mrtvo slovo na papiru, ali oni koji ih i dan-danas na sva usta hvale postavljajući se u ulogu državnih ideologa uglavnom previđaju da su to u stvari bile *pisane smjernice za partijsko djelovanje*, dakle za one komesare koji su mogli djelovati s one strane ustavno-pravnog poretka. Ukratko, kada se mjere sa zakonom svih zakona, deklaracije ZAVNOBiH-a su bile bez pravne snage. Čini se da je to oduvijek bilo teško primijetiti.

## 8. Svi ustavi Bosne i Hercegovine su ratni dokumenti "narodnooslobodilačke borbe"

Međutim, nekadašnji intervencionizam Partije otkriva i za današnje prilike jednu važnu stvar: za rušenje i stvaranje pravno-političkog poretka potrebna je suverena volja i ustavotvorna moć nekog kolektivnog subjekta, neke skupine građana koja ima zbiljski i neosporan *subjektivitet*. Da bi "ostali" (*Others*) i "građani BiH", kako to stoji u preambuli Daytonskog ustava, bili doista oni koji prave, proglašavaju i potpisuju ustav, potrebno je da u društvenoj zbilji već na neki nesumnjiv način postoje kao moćni i utjecajni kolek-

---

26 U prvoj rečenici Rezolucije ZAVNOBiH-a čitamo da su "predstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani čvrstim bratstvom u ustanku", a u posljednjoj da su "Srbi, Muslimani i Hrvati, čvrsto zbijeni oko ZAVNOBiH-a". Jedan jedini narod novog poretka je tako trebalo da ima stvarnost jednog tijela koje je sraslo iz nekoliko narodnih tijela, nekad u povijesti silom razdvojenih. O logici svođenja na Jedno i ulozi komunističke partije u srastanju društvenog tkiva vidi: Claude Lefort, *L'invention démocratique. Les limites de la domination totalitaire*, Fayard, 1994, posebno p. 124 i dalje.

tivni subjekti. Međutim, u tekstu Preambule "ostali" i "građani" se u stvari pojavljuju kao (konstituirano i konstativom opisano) *oni*, za razliku od Bošnjaka, Hrvata i Srba, koji se pojavljuju kao (*konstituirajuća*, performativno djelujuća) *mi*.

Sama činjenica da se ove dvije "nadopune", usprkos pukoj mnoštvenosti i raspršenosti društvenog bića na koje referiraju, pojavljuju na mjestu ustavotvornog subjekta, ukazuje da je tu još netko moćan, moćniji od konstituirajućih *mi* triju naroda, bio prisutan i djelatan - i to kao ustavotvorni (nad)subjekt. Pa kako bi se inače na tako skandalozno neobičan način u preambuli Daytonskog ustava mogao pojaviti neki suvereni ustavotvorac - u zagradama?! Nije li taj moćni subjekt koji djeluje iza pozornice i iskrsava kada treba, kao *deus ex machina*, onaj isti subjekt koji i dan-danas održava prividnu stvarnost Bosne i Hercegovine kao nacije-države u kojoj živi jedan politički narod? No, to je i onaj isti svemoćni subjekt međunarodne politike koji je novim političkim akterima podario *konsocijativni aranžman* o kojem jedva da je itko išta znao u doba njegovog uspostavljanja, iako je to jedini način da se u demokratski ustavno-pravni poredak nepodijeljene zemlje uvedu tri naroda jednakog pravno-političkog statusa.

Prije toga su svi ustavi bili "građanski", jer su bili predstavljani kao izraz ustavotvorne i državotvorne volje jednog jedinog pravno-politički postojećeg naroda. Ako se nakon "narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije" moglo činiti da taj narod zbiljski postoji, ipak se ni na koji način nije moglo spriječiti njegovo postepeno "odumiranje".

Očito je da se s Daytonskim ustavom pojavio novi ustavotvorac nepoznat u socijalizmu. Što je još važnije: nekoliko njih. Kao što je očito da je nestao ustavotvorac koji je pravno-politički djelovao u ime jednog jedinog naroda. Ne bi trebali previdjeti bitnu razliku između naroda koji nikada nisu ušli u ustave prije Daytonskog mirovnog sporazuma i naroda čija imena su ušla u glavni tekst Daytonskog ustava. Ako se možda i čini da su to isti narodi u zbilji, u pravnom poretku nisu.

Postojanje naroda *izvan ustava*, *prividno u ustavu* i *uistinu u ustavu* su bitno različiti modusi postojanja. Međutim, ipak ima nešto zajedničko što i jedan jedini narod titoističke ideologije i pravno-politički priznate narode Daytonskog ustava povezuje u njihovom načinu postojanja, i to *prije samog čina* proglašavanja ustava: svi su oni bili „borbene zajednice“ (*Kampfgemeinschaften*). A isto tako su svi ustavi suvremenog doba narodne demokracije, od prvog do zadnjeg - ratni dokumenti iz kojih se može vidjeti kako su naoružani narodi došli na vlast. Tumačenje ratnih događaja ovog ili prethodnog rata je uvijek i tumačenje sadašnjeg ili prethodnog ustava. Kao što je i obratno slučaj: tumačenje ovdašnjih ustava uvijek je i tumačenje ratnih događaja.

**mh**  
maticahrvatska



**JP ELEKTROPRIVREDA**  
HRVATSKE ZAJEDNICE HERCEG BOSNE d.d. Mostar